

sociologický časopis

4

ROČNÍK 23

1987

ČSSN 0038-0288

ACADEMIA, NAKLADATELSTVÍ ČESKOSLOVENSKÉ AKADEMIE VĚD

Obsah

Rozpornosti abstrakce ● Některé otázky řízení profesních a kvalifikačních struktur v podniku ● Ke kritice koncepce „učící se

společnosti“ ● Soudobá bulharská sociologie ● Systémový přístup v sociologii ● Recenze ● Zprávy a informace

Sociologický časopis

Социологический журнал

Sociological Review

Sociologische Zeitschrift

Revue de Sociologie

4

Vedoucí redaktor:

prof. dr. Karel Rychtařík, DrSc.

Výkonná redaktorka:

dr. Eva Bártová, CSc.

Redakční rada:

prof. ing. Jaroslava Bauerová, CSc.

doc. dr. Vlastislav Bauch, CSc.

dr. Vladimír Dubský, CSc.

dr. Jiří Dvořák, CSc.

dr. Pavel Dvořák, CSc.

doc. dr. Blanka Filipcová, DrSc.

prof. dr. Rudolf Franěk, CSc.

ing. Ivan Hálek, CSc.

doc. dr. Marie Huláková, DrSc.

doc. dr. František Charvát, DrSc.

doc. dr. Karel Kára, CSc.

člen korespondent Jaroslav Kohout

dr. ing. František Kutta, DrSc.

dr. Jiří Linhart

dr. Antonín Matějovský, CSc.

dr. Přemysl Maydl, CSc.

doc. dr. Jan Sedláček, CSc.

doc. ing. Miroslav Stráchal, CSc.

Věra Urbanová, CSc.

prof. dr. Antonín Vaněk, DrSc.

prof. ing. František Zich, CSc.

Adresa: Praha 1, Jilská 1;

tel.: 23 19 115, 1. 331, 333

Obsah č. 4/1987

STATI

<i>Rychtařík K.</i> : Rozpornosti abstrakce	321
<i>Nový I.</i> : Některé otázky řízení profesních a kvalifikačních struktur v podniku	338
<i>Brožová D.</i> : Ke kritice koncepce „učící se společnosti“	346
<i>Kohout J.</i> : Soudobá bulharská sociologie	358

METODOLOGICKÁ RUBRIKA

<i>Buriánek J.</i> : Systémový přístup v sociologii	369
---	-----

RECENZE

<i>Rendlová E.</i> : 28. ročník Demografie	381
<i>Charvát F.</i> : F. Zich, Sociální procesy	383
<i>Franěk R.</i> : B. Němec — D. Holda, Rozvoj osobnosti v podmínkách budování rozvinuté socialistické společnosti	385
<i>Kunstová A.</i> : A. Fazík a kol., Klement Gottwald a dnešek	387
<i>Fabian F.</i> : J. Řehák — B. Řeháková, Analýza kategorizovaných dat v sociologii	388
<i>Formánek M.</i> : V. I. Iljin, Buržoazní pluralismus: jeho zdroje a třídní smysl	390
<i>Kutil J.</i> : Buržoazní sociologija na ischode XX veka: kritika novějších tendencij	394
<i>Vodáková A.</i> : E. Albrecht: Jazyk a skutečnost	400

ZPRÁVY A INFORMACE

<i>Hálek I.</i> : Zpráva o mezinárodním semináři „Aktivní úloha sociální struktury socialistické společnosti v procesu realizace závěrů sjezdů bratrských stran“	404
<i>Pernica V.</i> : Konference „Automatizované systémy řízení a řízení oblasti práce ASŘ/PRAC '86“	406
<i>Svitek J.</i> : Soutěž mladých pracovníků Ústavu pro filozofii a sociologii ČSAV o nejlepší vědeckou práci v roce 1986	412

Rozpornosti abstrakce

KAREL RYCHTAŘÍK

Ústav pro výzkum veřejného mínění
při FSÚ, Praha

Abstrakce je „ohniskem“ vědeckého myšlení. Ve své vnitřní rozpornosti je nejen hlubší, ale i ochuzenou pravdou. Na člověku závisí, stane-li se živou či překonanou a přetrvávající pravdou poznání.

Z určitého hlediska jsou dějiny lidské společnosti dějinami zápasů za pravdivé poznání a prosazení tohoto poznání. To není a nikdy nebyl proces snadný a přímočarý. Nerealizoval se automaticky.

„Zápasy o myšlenky, názory, ideje se stávají součástí velikého boje o budoucnost lidstva. I když ideologická konfrontace ještě neruší společenskou realitu v její podstatě, zůstává polem, na němž se odehrává bitva o pravdivé poznání vnitřně rozporného sociálního vývoje. Tedy o východisko praxe jednotlivých subjektů poznání“ [Dorotíková 1986 : 44].

Otázky pravdivosti poznání a jeho prosazení jsou i dnes základním, obecným cílem dialektiky jako nejobecnější metody. Je to její *raison d'être*. Tím, že člověk poznává a mění — učí se přemýšlet a formuje sebe i okolní svět.

Objektivní dialektika vztahu člověka a vnějšího světa je dialektikou nikdy nekončícího zápasu za změnu vnějšího světa i člověka. Tam, kde nenachází své „naplnění“, tam otevírá propast mezi myšlením a materiální a fyzickou existencí člověka, plodí lhostejnost, nudu, pasivitu, sebeuspokojení a zoufalství z marného hledání „životaschopné mravní doktríny“. „Ze zkušenosti víme, že strádá-li duchovní, morální prvek v člověku, nutně se stupňují konzumní nálady, konzumní postoje k životu a vnitřní svět se ochuzuje“ [Gorbačov 1986 : 5].

Pro marxisticko-leninskou filozofii a sociologii je poznání současně i určitou aktivní, praktickou činností subjektu. Je otázkou po hodnotě člověka, která by se měla projevit i v prosazení nově poznané pravdy. Postulát praxe je dnes soustavně rozpracováván v marxistické gnozeologii, která poznávací proces spojuje s mravním imperativem: stát vždy za poznáním.

Pravdivý poznávací proces musí být nutně založen na dialektice. Říkáme-li dialektika, pak máme samozřejmě na mysli objektivní dialektiku přírody a společnosti a subjektivní materialistickou dialektiku myšlení, která je odrazem objektivní dialektiky v lidské hlavě (1).

(1) B. Engels připomíná, že zkušebním kamenem dialektiky je především příroda. „... v přírodě se děje všechno koneckonců dialekticky a ne metafyzicky ... příroda se nepohybuje ve věčné jednotvárnosti ustavičně opakovaného kruhu, nýbrž prodělává skutečné dějiny.

Zde je třeba na prvním místě jmenovat Darwina, který zasadil metafyzickému chápání přírody nejmocnější úder svým důkazem, že celá dnešní organická příroda, rostliny i živočichové, a tedy i člověk, jsou produktem vývojového procesu, který pokračoval po milióny let. Ale prozatím se přírodovědci, kteří se naučili myslet dialekticky, dají spočítat na prstech, a tento konflikt mezi dosaženými objevy a tradičním způsobem myšlení vysvětluje bezmezný zmatek, který dnes vládne v teoretické přírodní vědě a nad nímž si zoufají učitelé i žáci, autoři i čtenáři“ [Engels 1972 : 47].

Ve svém heuristickém významu se materialistická dialektika postupně stává prostředkem řešení všech základních problémů vědeckého poznání. Oprávněně bývá charakterizována jako „duše vědy“, jako nepokojný princip, jako největší revolucionář, jako metodologický fundament teoretické a praktické činnosti, jako základní předpoklad orientace v procesech poznání světa lidí, přírody a myšlení. Je nezbytnou, určující podmínkou poznání, vyzbrojuje teorii i praxi, nabádá k realnosti, střídavosti a věcné analýze rozporů jako hybné síly samopohybu a vývoje objektivního světa.

K. Marx v *Kapitálu* píše, že dialektika „... ve své racionální formě vzbuzuje u buržoazie a u jejích doktrinářských mluvčích pohoršení a hrůzu, protože v pozitivním pochopení existujícího zahrnuje zároveň i pochopení jeho negace jako nutného zániku, protože každou vzniklou formu chápe v toku pohybu, tedy i z její pomíjivé stránky, protože jí nemůže nic imponovat, protože je ve své podstatě kritická a revoluční“ [Marx 1978 : 29—30].

Materialistická dialektika v sobě nese logiku neúprosné alternativy — logiku kvalitativní změny, logiku revoluce. Pravdivý poznávací proces má nutně své sociálně historické aspekty. Přesně je charakterizoval B. Engels: „Všechny poznatky, které jsme získali ... jsou nutně omezené a podmíněné okolnostmi, za nichž byly získány“ [Marx-Engels 1967 : 323].

Společensko-historická praxe, daná úroveň materiálního života společnosti a její praktické potřeby určují nejen možnosti, ale i celkové zaměření vědeckého poznání. Nejde však jen o „makropodmínky“. V praktické každodenní činnosti i mikropodmínky jsou natolik určující, že rozhodují o možnostech subjektu poznání. Člověk realizuje své poznání v rámci daného systému rozvoje výrobních sil a výrobních vztahů, v určité politické, kulturní aj. atmosféře. Nelze však podceňovat ani „vlivy mikroklimatu“. Za určité situace i tam, kde to objektivní společenské potřeby vyžadují a kde i stranické a státní orgány vědomě společenskovědní poznání stimulují, může řada administrativních, personálních, materiálních, technicko-organizačních a jiných skutečností výsledky tohoto procesu značně omezovat.

Determinující a omezující vlivy bychom však neměli přijímat jako fatální sílu. Tisíciletá historie lidstva potvrzuje, že tam, kde společenskovědní poznání bylo úzce spojeno s revolučním hnutím, i ve zdánlivě nepříznivých podmínkách vznikaly práce, které — řečeno V. I. Leninem — „zobrazovaly veškerou přírodu v úplnosti“, a ve svých abstrakcích, pojmech a zákonech se stále více přibližovaly pravdivému obrazu světa [Lenin 1960 : 323].

Abstrakce jako pohyb poznání

Určitým mezníkem uvažování lidí je schopnost abstrahování, kdy se vzdalujeme od něčeho bezprostředního, odhlížíme od určitých skutečností a stránek objektů, s nimiž se každodenně stýkáme. V tomto „odstupu od bezprostřednosti“ nejen poznáváme charakteristické a nutné podmínky, vlastnosti a příčiny existence skutečností, které nás obklopují, ale také od určitých skutečností nutně odhlížíme.

Přechod od „živého nazírání“ jako počátečního stadia poznání k abstraktnímu myšlení, dává člověku možnost ideálně projektovat svou činnost, zobecnit a klasifikovat mnohotvárné jevy našeho života, vymezit určující vztahy a závislosti atd.

Sovětská autoři v této souvislosti upozorňují na tři metodologicky významné skutečnosti:

— Aktuální se stává problematika přechodu od jednoho stupně poznání k druhému. „... přechod od živého nazírání k abstraktnímu myšlení znamená

kvalitativně novou úroveň poznání. Během pohybu poznání vyrůstá jeden stupeň z druhého. Avšak specifické zvláštnosti abstraktního myšlení nelze vyvozovat z charakteristik živého nazírání, vjemu. Jakmile vznikl vyšší stupeň poznávacího procesu, ovlivňuje zároveň nižší stupeň a určitým způsobem ho přetváří... uvnitř vydělených velkých stupňů poznávacího procesu, tj. živého nazírání a abstraktního myšlení, můžeme vyčlenit ještě celou řadu méně hlubokých úrovní, jejichž vzájemný vztah lze charakterizovat analogickými vzájemnými přechody“ [Materialistická 1984 : 169].

— Přejít k abstraktnímu myšlení na jedné straně skýtá nekonečné možnosti, na straně druhé „... může být mnohem více než živé nazírání zdrojem omylů. Proto musí být výsledky, jichž jsme dosáhli abstraktním myšlením, nutně srovnány s reálným objektem“ [Materialistická 1984 : 169]. (To je problematika, které se budeme dále věnovat samostatně.)

— Hlavním úkolem vědeckotechnického myšlení je odhalení podstaty. Člověk již na úrovni živého nazírání odděluje podstatné charakteristiky poznávaného objektu od nepodstatných. I běžná zkušenost nám dává možnost poznat některé podstatné souvislosti a závislosti. To však neznamená, že poznáváme podstatu objektu. „Podstatu chápe materialistická dialektika jako jednotu vnitřních, nutných stránek, závislosti v daném objektu (věci, systému, relativně samostatné oblasti objektivní reality). Jev je vnější forma odhalení podstaty, to, jak vystupuje podstata tohoto objektu „na povrch“, tj. v důsledku jeho vzájemného působení s jinými objekty, v podmínkách jeho existence v systému množství vnějších vztahů... Postup poznání od živého nazírání k abstraktnímu myšlení je zároveň postupem od poznání jevu objektu ke zkoumání jeho podstaty“ [Materialistická 1984 : 170].

Proces abstrahování je nejen nejnáročnější, ale i nejrozpornější metodologickou problematikou. Bez takového postupu, jakým je abstrahování, by nebylo možno se orientovat v rozsáhlé a složením i obsahem rozporné fakticitě, vydělit to, co z hlediska cílů výzkumu a potřeb poznání člověka má podstatný, určující význam.

Proces abstrahování není pasivní, realizuje se v aktivní, přetvářející činnosti člověka, který usiluje o přizpůsobení, dotvoření a změnu svého vnějšího světa. V aktivním přetváření lidé vydělují, preferují a věnují svou pozornost především těm stránkám objektivní skutečnosti, jež jsou pro jejich praxi nejdůležitější. Zkoumají a mění svět očima sociálního seskupení, své třídy, svých zájmových skupin.

Výsledkem procesu abstrahování, jako důležitého momentu přechodu od smyslového k racionálnímu, je abstrakce. Ta však není fenoménem, který činí z poznání něco neměnného a statického. Abstrakce je výrazem a projevem pohybu poznání. Jen v tomto pohybu se stává velkou vymožeností lidského rodu. Nese v sobě rozpornost mezi trváním a změnou, věčností a dočasností, mezi tím, co jsme kdy respektovali a přijali jako obecně platné, a co jsme „potlačili“, čemu jsme se nevěnovali, co jsme třeba dostatečně nepostřehli.

Abstrahování je procesem přijímání a odmítání, překonávání a rozvíjení. Nic, co člověk v tomto procesu poznání uchová a povýší na obecně platné, si v dynamice sociálního pohybu nemůže podržet stejný význam.

Je-li abstrakce správná, má objektivní základ ve vlastnostech a vztazích objektivní reality. Pokud takový základ nemá — pak se stává prázdnou spekulací, která neodpovídá reálnému procesu.

V této souvislosti byla vyslovena teze, že „výsledky procesu abstrahování v každém případě konečností závisejí na objektivní realitě“. Jak je však naplněno ono „konečností“, jaké zápasy v sobě skrývá proces vedoucí k dosa-

žení adekvátní abstrakce, která je podmíněna objektivní realitou? To nás dnes musí zajímat především a o tom rozhoduje člověk, subjekt poznání. Jeho rozhodování je vždy podmíněno určitými sociálními podmínkami, které stimulují, vyvolávají gnozeologický zájem, nebo staví mimognozeologické bariéry.

Například sovětští autoři, když se vyslovují o potřebě „... rozhodně skoncovat se scholastikou a dogmatismem, které se dosti *pevně zakořenily a vedly vždy* ke stagnaci a prázdným debatám“ [Fedosejev 1986 : 17], připomínají nesprávné interpretace Marxovy teze „postupu od abstraktního ke konkrétnímu“, která bývá vytrhována z kontextu celého jeho díla. Tato metoda, uplatněná v Marxově *Kapitálu*, je někdy interpretována jako logický přechod od pojmu k pojmu; od kategorie ke kategorii — takže každá nová kategorie se prý odvozuje z předchozí a tak se konkretizuje.

Setkáváme se s pokusy tuto scholastiku deduktivismu metodologicky vyargumentovat a dokázat, že „... postup od abstraktního ke konkrétnímu je podnětem ke vzniku nové teorie. Jestliže se tento postup skutečně realizuje, pak ... je zároveň historickým stupněm utváření filozofie, vědy atd.“. Ne tedy teoretické postižení nové fakticity, ale „... naplňování logických struktur empirickými fakty, je základem vědeckého myšlení“. Nejdůležitější se v těchto přístupech stává tzv. „... samovývoj logických struktur, odvíjení jednotlivých kategorií z jiných“ [Pstružina-Tenzer 1986 : 25—26].

Nepřiměřený zápal pro formulaci od „abstraktního ke konkrétnímu“ vede mnohdy ve společenskovědním výzkumu k tomu, že k poznání reality nám stačí logické konstrukce. Tam, kde se konstrukcím scholastiky tato realita ztrácí, musí teorie sama vystupovat v její kvalitě. Takže ne pravdivé poznání, ale naše často instrumentální představy či přání, jaká by měla být realita, jsou vydávány za skutečnost. „Destrukce“ nastává všude tam, kde se zkušenosti (ať už individuální, malé či velké sociální skupiny, třídy) dostávají do rozporu s touto instrumentální představou.

Ve srovnání s naší praxí předcházelo vždy Marxovým úvahám dlouhodobé, seriózní zkoumání konkrétní fakticity (2). Její analýza byla K. Marxovi východiskem k další vědecké práci. Překonat deformace teorie poznání znamená překonat a „... odmítnout scholastická odvozování jednéh pojmu z druhých, odtržené od samotné reality, od živé praxe, jež představuje základ, kritérium a cíl lidského poznání“ [Fedosejev 1986 : 17].

Druhý extrém metodologie procesu poznání je spojen s empirismem a deskripcí. Nejnižší rovina sociologického poznání je tu přijímána bez potřebné filozofické abstrakce (3). Místo filozofického zobecnění se setkáváme se sdělením o výsledcích výzkumu, s informací o těch či oněch skutečnostech.

Jsmo tedy v situaci, kdy musíme překonávat jak abstrakce scholastického teoretizování, tak i popisný empirismus. To předpokládá a vyžaduje, aby více než kdy dříve byl postižen proces přechodu nebo pohybu od živého nazírání k abstraktnímu myšlení a od něho k praxi.

Čím rozměrnější, hlubší a dynamičtější je dnes praktická, přetvářející činnost člověka, tím hlubší a dynamičtější musí být i procesy dialektické abstrakce.

Jak bylo ukázáno — mají svůj objektivní základ ve vlastnostech a vztazích

(2) Již při jiné příležitosti jsme vyslovili výhrady k pojmu konkrétní, tak jak je používán v československé sociologii. Konkrétní může být nejen reálný objekt, poznávaná realita, ale i výsledky sociologického poznání, které ve své abstrakci odrážejí určité základní, profilující vlastnosti zkoumaného objektu. Konkrétní je tedy i teoretické. Konkrétní je pojem, jímž odlišujeme jeden stupeň obecnosti poznání od druhého. Obecnost je vždy, v hranicích určitého teoretického poznání, jistým stupněm konkrétnosti. K těmto otázkám viz podrobněji [Rychtařík 1978 : 187—210].

(3) K různým rovinám sociologického poznání viz [Rychtařík 1978].

objektivní reality. Nositelem těchto procesů je člověk — který na cesty od živého nazírání k abstraktnímu myšlení vstupuje se svými osobními dispozicemi nebo indispozicemi, kulturními, biologickými, estetickými, etickými a jinými předpoklady.

To však nic nemění na skutečnosti, že „výběr“ a hodnocení, které člověk v procesu abstrahování provádí, byly, jsou a budou historicky podmíněné. Je absurdní očekávat, že by tomu mohlo být jinak. Transformace výběru a hodnocení toho, co má být uchováno a povýšeno, je věčná, stejně jako dialektika pohybu poznání.

Abstrakce jako moment a stránka konkrétního, jako obecná vlastnost mnoha různých smyslově vnímatelných věcí, jevů a skutečností, je pohybem poznání a jen v tom smyslu existuje a slouží člověku. To, co člověk v abstraktním poznání docílí, má jako každý dialektický proces svůj negativ. Tyto dvě stránky abstrakce jsou jedním z objektivních rozměrů lidského poznání. Budeme se jim věnovat v další úvaze.

Abstrakce a vědecké poznání

Dovede-li výzkumník ze stovek a tisíců empirických poznatků vzít to, co je charakteristické, opakující se, co určuje kvalitu zkoumaného jevu, co není nahodilé, příležitostné, okrajové, dílčí, nevýznamné a vyjádřit toto podstatné v pojmech, které se stávají logickou součástí souvislosti — pak to je *vědecká abstrakce*.

Musí ji předcházet mnoho „operací“, jimiž jsou například

- sběr a vyhodnocení empirických faktů
- systematizace získaných poznatků a ujasnění nutných podmínek jejich existence a opakování
- posouzení jejich vlivu, dopadu a působení v různých kombinacích
- stanovení korelačních, funkčních a kauzálních vztahů
- posouzení získaných vztahů vzhledem k teoretické soustavě, která je vysvětluje (jak ukazujeme na jiném místě, tento vztah může být výrazem souladu, rozporu nebo antinomie)
- sociologická imaginace, ne jako scholastická představa, ale jako projev relativní samostatnosti myšlení, které staví mosty mezi poznané a nepoznané a v tvůrčí fantazii dotváří poznání tak, že je překonán „povrchový průběh“ a jsou ukázány, nalezeny podstatné vývojové vlastnosti, vztahy, okolnosti a tendence.

Takové imaginaci nutně předchází dlouhodobá autorská koncentrace na daný problém. Jde o myšlenkový proces, který je založen na schopnosti domýšlet, „dokončit“, dovést dané poznání do nových poloh, oblastí, situací a odkrývat skryté zákonitosti sociálního světa lidí.

Mezi jednotlivými operacemi neexistují žádné ostré hrany a bariéry, nicméně každá má své místo v procesu abstrahování, v konstruování zobecňujících a vysvětlujících výroků, pojmů, kategorií, které představují „myšlení stoupající od konkrétního k abstraktnímu“.

Takové myšlení, jak psal V. I. Lenin, „... se nevzdaluje — je-li správné... od pravdy, nýbrž se k ní přibližuje. Abstrakce hmoty přírodního zákona, abstrakce hodnoty atd., jedním slovem všechny vědecké (správné, vážné, ne nesmyslné) abstrakce *odrážejí přírodu* hlouběji, věrněji, úplněji“ [Lenin 1960 : 173].

Abstraktní pojmy, které vznikají určitým vzdálením se, odrčením, vyčleněním z procesu praktické činnosti, se svou obecností do předmětné činnosti vracejí. Jsou tak vlastně nejen cílem, ale i prostředkem lidského poznání.

Setkáváme se tu s procesem subjektivizace objektivní skutečnosti a objektivizace subjektivních poznatků. „Lidské pojmy jsou subjektivní ve své abstraktnosti, odtrženosti, ale objektivní v celku, v procesu, ve výsledku, v tendenci, ve zdroji“ [Lenin 1960 : 173].

Abstrakce je obecnou reflexí některých podstatných stránek a skutečností. Pomocí pojmů, soudů a úsudků překonává deskriptivní přístupy a umožňuje poznat příčinné a jiné hluboké souvislosti historických procesů.

Použijeme-li Leninovu terminologii, tak pro „vědecké, správné, vážné, ne nesmyslné abstrakce“ se stávají důležité zejména dva předpoklady.

Tím prvním je v historické dynamice sociálního pohybu vznikající a v odpovědné vědecké práci soustředěný empirický materiál, který má potřebné parametry reprezentativity a validity (4).

Druhým předpokladem vědecké abstrakce jsou teoreticko-metodologické dispozice a schopnost badatele vidět a cítit, promyslet a „prožít“ určující souvislosti, podstatné vazby získané fakticity.

Empirický materiál má v sobě spalující žár života, žár poznané pravdy a její dynamiky. Kdo nepoznal tento žár, pluje po povrchu a jeho poznání bývají nezdárka jen dedukcí či příliš obecnou, málo nebo nic neříkající proklamací.

Je nemálo autorů, kteří jsou přesvědčeni, že svět vědeckého poznání je oblastí, z níž je třeba vyloučit všechny emoce. Svět vědy je prý výlučně královstvím racionality. Takové stanovisko lze jen těžko přijmout. Pro společenskovědní poznání to je pak názor zcela nesprávný.

„Úloha chladného pozorovatele, hledícího na svět prizmatem nehistorických a obecně platných (na první pohled) kategorií, je nejen nepřijatelná pro pravé vědce, ale je nyní i přímým antipodem vědecké svědomitosti“ [Batygin 1986 : 60].

Do procesu společenskovědního poznání vstupuje vědeckovýzkumný pracovník jako konkrétně historická osobnost se svou hodnotovou orientací (ta v sobě nutně zahrnuje etické a estetické normy a pravidla, která si člověk osvojil), svými postoji, stylem vědeckého myšlení, jednání a osobního přesvědčení.

Zatím jsme se málo nebo vlastně vůbec nezabývali otázkou kdy, proč a především kam vedou badatele tyto osobní dispozice nebo indispozice. Bez přeměny myšlenky v osobní přesvědčení nevznikne žádný pravdivý a významnější „oblouk sociologické imaginace“, který by ve spojení toho, co bylo a je, koncipoval reálné představy toho, co bude. A nejen to. Bez přeměny myšlenky v osobní přesvědčení není možná praktická realizace ani těch nejvýznamnějších poznatků.

(4) *Reprezentativitu* bychom mohli charakterizovat jako schopnost souboru určitého složení vypořádat o souboru vyššího řádu, jehož je součástí. Znamená to, že poznatky získané od tohoto souboru reprezentují větší celek.

Společenské jevy jsou hromadného charakteru. Vyskytují se ve velkých množstvích. To prakticky znemožňuje sociologovi, aby v krátkém čase provedl šetření celého základního souboru. Proto je velmi důležitý výběr reprezentativní skupiny, respektive tzv. výběrového souboru, a stanovení počtu proměnných.

Hodnocení shody základního a výběrového souboru se provádí pomocí matematické statistiky, která využívá různé postupy výběru. Pro určení velikosti reprezentativní skupiny jsou důležité optimální hranice mezi působením zákona velkých čísel a momentem reprezentativnosti. Podrobněji k těmto otázkám viz [Katriak 1968; Zich 1976; Řehák 1978; Řeháková 1979, 1980].

Validita není pojmem, jehož výklad by byl zcela jednoznačný. Někdy je vymezována jako proces ověřování dat, jindy jako označení pro kvalitu získaných informací. V tomto případě máme na mysli pravdivost a spolehlivost získaných informací. Řekneme-li, že získané údaje jsou validní, znamená to, že jsou spolehlivé a pravdivé, že odpovídají skutečnosti. Stupeň shody se skutečností vyjadřuje reliabilita. Podrobněji k těmto otázkám viz [Vodáková 1972; Zich 1976].

Presvědčení o pravdivosti určitých poznatků a o potřebě nejen jejich teoretického vyjádření, ale i aktivní realizace v zápasech doby je neoddelitelným prvkem společenskovedního poznání. Utváří a dotváří se v souladu s individuálními zvláštnostmi osobnosti, v závislosti na objektivních podmínkách lidského bytí, při působení a osvojení si určitého systému teoreticko-metodologických přístupů. Na nejvyšší úrovni abstrakce tento systém představuje určitou filozofickou orientaci.

Filozofie prostupuje náš život a je nejen základem a pramenem životních orientací, ale určuje rovněž jedinečný i obecný odraz světa. Stává se tak stylem tvořivého vědeckého myšlení a konání. Nová poznání ve společenských vědách musí v sobě nést celé dějiny filozofie.

Chce-li někdo z validních a reprezentativně získaných empirických dat získat obecně platné poznání, nemůže zůstat chladným, odosobněným pozorovatelem. Jen plné osobní spojení s procesem poznání a pochopení jeho rozporuplných souvislostí může ve vědeckovýzkumné činnosti naplnit Marxovu myšlenku, že „práce přestane být prostředkem k životu a stane se první potřebou člověka“.

To jsou ty chvíle, kdy prožíváme představu, že vkládáme své malé kaménky stále živého, mučivě krásného a nekonečně rozporného poznání do velké mozaiky sociálního světa lidí. Pocit smysluplné seberealizace je tím větší, čím více se člověk přesvědčuje, že výsledky vědeckovýzkumné práce jsou přijímány jako neoddelitelná součást procesů, které směřují k urychlení sociálně ekonomického rozvoje socialistické společnosti.

Abstrakce a umělecké poznání

Dovede-li někdo z desítek, stovek a tisíců charakteristických vlastností, rysů, způsobů jednání a osobních prožitků udělat extrakt, který zkoncentruje do citění, myšlení a jednání jiných osob, dovede-li slávu i bolesti doby, velikost i malost člověka, revoluční elán nastupujících a egoismus dozívajících tříd umocnit slovem, barvou, tvarem, pohybem, tónem a v přesvědčivé nadsázce dosáhnout emotivní i rozumové působnosti, a činí-li tak v zájmu pravdy a humanistických ideálů, pak se pohybuje ve zvláštním světě *umělecké abstrakce*.

Umělecká abstrakce specifickými prostředky vyjadřuje to, co je v člověku „vnitřní“, co představuje jeho touhy a city, jeho zvláštní jedinečné vnímání světa, v čem a čím je mu radost i trápení, potěšení i utrpení, vztah k sobě samému i ostatním jedincům a především pak lidstvu jako celku. Toto vnitřní je zvláštním, ničím nezastupitelným světem jemného předitva životních jistot a pochybování, duševního vzepětí a únavy, revoluční romantiky.

Umělec postupuje tak, že výběrem problémů, postav a situací podává v tvůrčí konfrontaci explicitní nebo implicitní obraz životní orientace člověka. Dělá to však „nesociologickými“, uměleckými metodami a způsoby. Ani on však neřadí vybrané fakty, životní události a skutečnosti našeho života náhodně. Posuzuje je optikou vlastního stanoviska. Svou hodnotovou a světónázorovou orientaci nás vede a „nutí“, abychom ve vlastní analýze dešifrovali jím „náhodně“ vybrané události, postavy, příběhy a prožitky lidí. Vstupuje tak do našeho vnitřního světa s určitým záměrem, s určitou životní orientací, s jistým pohledem na lidi a jejich sociální zápasy [Sekera 1977; Rychtařík 1985 : 153—167].

Pokrokové umění bude vždycky spojeno s „dvoji motivací“, s dvěma prameny, v nichž se umělecké poznání utváří ve svém obsahu i formě. Těmi jsou vnitřní svět člověka a jeho vnější sociální prostředí. Jsou-li jejich konfrontace, harmonie a disharmonie, soulad a rozpor spojeny s tvůrčím činem, vzniká zvláštní, ničím nezastupitelný svět umělecké abstrakce.

Jestliže marxisté zvýrazňují „sociální základnu“, z níž umělecké poznání vyrůstá a které je také určeno, pak to není projevem dogmatické svéhlavosti, ale spíše stanovisko „důsledného humanismu sociální odpovědnosti“ [Sekera 1986 : 1].

Jedinečnost, svéráznost a individuální nezastupitelnost našeho vnitřního světa nemůže být povýšena na samoučel. Tato jedinečnost má své sociální determinanty a vlastně každá, i ta nejintimnější problematika odráží konkrétní sociální zázemí. V prioritě sociálního získává vnitřní, individuální a jedinečné širší rozměry, bohatší obsah, ale i vlastní smysluplnost a tvořivou aktivitu. Jinak by se svět umělecké abstrakce stal „světem pro sebe sama“. Byl by planou haluzí nekonečného lidského poznání a přetváření.

Odevzdat se vnitřní bezstarostnosti a povýšit „svět pro sebe“ na Olymp umění, znamená ztratit své místo ve frontě života, v nekonečném úsilí o jeho přeměny.

Z těchto přístupů vůbec nevyplývá, že náš zájem o tzv. lidské věci, o otázky vnitřního světa lidí je jen něčím, co se z taktických důvodů přidává, či doplňuje pro větší účinnost a atraktivnost uměleckého díla. Bez sociálních zřetelů jako zřetelů primárních by umělecká abstrakce ztrácela jak úroveň současného poznání, tak svou humanistickou odpovědnost [Sekera 1986].

Do procesu abstrahování se promítá jednota sociálních zápasů doby a nejniternějších vnitřních příhod a prožitků lidí. Síla a účinnost abstrakci, jež jsou spojeny s vnitřním světem člověka, v němž se odehrávají a personifikují složité děje, není ničím nahraditelná. Provokuje myšlení i city a vede ke spojení individuálního se sociálními zápasy lidstva. Zušlechťuje a rozšiřuje obzory člověka, tvoří a mění náš, v rozporech převratné doby se zmitající „velký i malý“ sociální svět, v němž žijeme a pracujeme, v němž se těšíme a radujeme z každodenní existence.

Za nejcennější považujeme takové umělecké abstrakce, které burcují a dožadují se, aby člověk byl přetvářející silou sociálních zápasů doby. Motiv naplňování revoluční spravedlnosti, bez něhož v naší době nemůže být skutečného humanismu, neomezuje — ale naopak umocňuje účinnost a smysluplnost umělecké tvorby. Jestliže se základem umění stalo umění lidové, tak smyslem umění je sloužit lidu.

Právě tyto souvislosti vyslovuje J. Bondarev, když píše: „V každém básníkově by vyhasla sama poezie, kdyby nebyl přesvědčen, že třeba jen díky jednomu dobrému člověku se svět stane lepším“ [Bondarev 1983 : 200].

Bez vnitřních vznětů, které člověku přináší umění, by nebylo humanismu doby. Ušlechtilost, krása a vnitřní bohatství člověka jsou v mnoha směrech podmíněny tím, jak dokáže přijmout a prožít to, co mu nabízí a poskytuje umělecká abstrakce.

I umělecká abstrakce však má druhý rozměr. „V cizích službách a falešných tónech“ může nejen špinit nejušlechtilejší ideály lidstva, ale i bořit a být destrukcí, v níž bohatství vnitřních prožitků zakrývá blýskavé show uniformity citů a myšlení. Přináší nudu, lhostejnost, skepsi vůči všemu a všem, egoismus a prázdnotu z přesycení. Ze studánek čisté vody, které „otevřít a nabízet“ opravdové umění, se pak stává bažina špíny a ignorantství, nejednou se snoubí s násilím a vandalismem.

Můžeme však to, co je destrukcí humanismu, nazývat uměleckou abstrakcí? Nemáme tady před sebou právě to, co Lenin charakterizoval jako „nesmyslnou abstrakci“, která zejména ve věku sociální nezralosti provokuje ke „vzpouře na kolenou“? Na tyto otázky odpovídá už Z. Nejedlý ve statí *O realismu*

pravém a nepravém [Nejedlý 1953], v níž dokazuje, že umění je sebou samým jen tehdy, jestliže je *uměním*.

Životní zápasy člověka jsou nutně spojeny s poznáváním zákonů jeho bytí. Neodmyslitelnou součástí tohoto poznání se stala umělecká abstrakce. Je předpokladem harmoničtější, ale i dynamičtější lidské existence. Bez umělecké abstrakce bychom nedosáhli jednoty a celistvosti lidského poznání.

Umělecká abstrakce se musí stát mostem mezi každodenní realitou a postupnými cíli, k nimž naše společnost směřuje. Má v sobě sílu myšlenek, které nevznikají „vně člověka“, protože nejen zobecňují pravdivá poznání našeho hnutí, ale také do tohoto hnutí aktivně vstupují.

Má v sobě schopnost burcovat lhostejné, svými přesvědčivými prostředky narušovat utilitární zájmy a pragmatické orientace, lámat hroty nadutosti a ješitnosti.

Má v sobě sílu poznání, s nímž se nekupčí, které je celoživotní pravdou.

Abstrakce jako hlubší pravda poznání

Marxismus je vzorem teoretického systému, který je založen na obrovském faktickém materiálu. Od různých rovin obecnosti stoupá k zobecněním vyššího řádu a světového historického významu.

Jakmile se poznání člověka stalo teoretickým bádáním a vstoupilo na cesty dialektického myšlení, je nezbytná nepřetržitá a soustavná analýza vlastního teoretického systému a jeho kategoriálního vybavení. Dvojnásob to platí dnes, kdy „... nové se mísí se starým a životní pilíře, které ještě včera vypadaly jako neotřesitelné, láme vichřice změn — sociálních, vědeckotechnických a ideových“ [Gorbáčov 1986 : 4].

V tomto neustálém „prověřování“ se musí uplatnit pohyb a dynamická síla vnitřně rozporných momentů používaných pojmů a kategorií. Konečně už B. Engels vyzýval ke „zkoumání samotných pojmů“. Zejména pod tlakem nových faktů a reálných potřeb a úkolů, které musí řešit naše společnost, to je dnes nutný a aktuální požadavek.

Vzestup od smyslově konkrétního, kdy se vědomí poprvé odtrhuje od svého bezprostředního zdroje (ztrácí se tedy bezprostřední smyslové zaznamenávání objektu), k teoretickému, k abstraktním pojmům, kategoriím a definicím je sice jen počáteční, ale nezbytně nutnou etapou poznání. Musí být provázen neustálým doplňováním, upřesňováním, tvorbou a rozvíjením celého systému konceptuálních konstrukcí. Hybným stimulem tohoto procesu jsou rozpory uvnitř jednotlivých a mezi jednotlivými vlastnostmi teoretické abstrakce.

Abstrakce je totiž nejen hlubší, ale i ochuzenou pravdou poznání, která v určitých situacích projevuje tendence k setrvačnosti.

* * *

Již jsme si ukázali, že vznik abstraktních pojmů byl původně spojen s praktickou činností člověka. Později nejen oblast praktické činnosti, ale i sama logika vývoje vědy, vnitřní rozpory teoretické soustavy vedly k vytváření nových pojmů a kategorií, jako součástí vědecké teorie, která nejednou předbíhala samotný vývoj praxe. Tak je tomu například u společenskovědních objevů klasiků marxismu-leninismu, u mnoha poznatků matematiky, chemie, fyziky, biologie a jiných disciplín.

Tyto objevy společenskovědního a přírodovědního poznání aktivně vstupují a výrazně zasahují jak do výrobní sféry, tak do celkového uspořádání společnosti. V naplňování praktických potřeb práce a života lidí se abstrakce stává ohniskem vědeckého myšlení, místem, kde se koncentrují všechna naše poznání.

Tento hlubší, přesnější a pravdivější obraz světa, který vyděluje podstatné, určující momenty a zpracovává vjemy a představy do pojmů, je mnohem hlubším a pravdivějším poznáním, než jakého dosahujeme pomocí konkrétně smyslového obrazu. V teorii pak získává potřebné úplnosti a celistvosti, umožňuje naznačit tendence a vést poznání k odhalení zákonů a zákonitosti.

Co všechno představuje vzestup od konkrétního, daného nám v představě a utvářeného na základě bezprostřední skutečnosti, k abstraktnímu, k pojmům a zobecňujícím tezím?

Pro větší názornost se pokusíme tento „vzestup“ demonstrovat na dílčích poznatcích a některých závěrech, jež přinesly opakované a soustavně prováděné sociologické výzkumy světonázorové orientace mládeže (5).

Které skutečnosti charakterizují proces abstrahování, respektive jaké kvalitativní charakteristiky by měly být vlastní abstrakci jako nejvýznamnějšímu poznání člověka.

1. *Je k dispozici soustava výroků, založených na reprezentativních a validních údajích.* Z této soustavy výroků například o světonázorové orientaci mládeže můžeme uvést:

— Se zásadou socialistického vlastnictví výrobních prostředků a plánovitého řízení hospodářství vyslovuje souhlas 80 % našich mladých lidí.

— S principem vedoucího postavení dělnické třídy v naší společnosti souhlasí 75 % mladých lidí.

— Téměř polovina mládeže je přesvědčena, že každý mladý člověk má v našem státě reálnou možnost se aktivně podílet na řízení společnosti.

— Struktura hodnot mladých lidí sledovaná v letech 1973, 1976, 1980, 1983 je relativně stabilní. Má toto pořadí: žít v míru, žít v klidu a jistotě, mít dobrého partnera, mít dobrou práci a dobré zaměstnání, mít a vychovávat děti...

— U určité části mládeže se projevují silné utilitaristické tendence. (Nejčastěji u nevyučených, u některých skupin dělníků a rolníků.)

— Převážná většina mládeže (více než 80 %) je přesvědčena, že má možnost v naší socialistické společnosti realizovat své životní cíle. V takových příkladech by bylo možno pokračovat.

2. *Výroky jsou rozčleněny tak, aby analýza studovaných otázek měla potřebnou hloubku a diferencovanost.* V případě citovaných poznatků o světonázorové problematice taková diferenciací například ukáže, jaká je situace vzdělanostních a jiných skupin populace. Z těchto rozčleněných a utříděných výroků například čteme:

— Vysokoškolsky vzdělaná mládež se hlásí k marxismu-leninismu 2× častěji než mládež se základním vzděláním. To nemusí znamenat, že u všech, kteří se hlásí k marxismu-leninismu, jde o skutečné vnitřní ztotožnění se s tímto světonázorem.

— Velikost bydliště ovlivňuje formování náboženského světového názoru. Platí tu nepřímá úměra: se stoupající velikostí bydliště klesá výskyt náboženského světového názoru.

— Členové SSM mají častěji marxistický světový názor než nečlenové. Světonázorová orientace svazáckých funkcionářů je ještě výrazně pozitivnější.

(5) Dále citované údaje jsou převzaty ze závěrečných zpráv Ústavu pro výzkum veřejného mínění při FSÚ: Mládež ČSSR a její světonázorová orientace (1980—1), K některým otázkám světonázorové orientace (1983—2), Některé otázky světonázorové problematiky (1983—7). Vedoucími výzkumných týmů byli B. Boška, M. Dražilová a I. Tomek. Ojedinelou filozofickou studií, která využívá výsledky těchto a dalších empirických šetření, je práce J. Mužíka [Mužík 1986].

— Z mladých lidí, jejichž rodiče jsou členy KSČ, se hlásí k náboženství pouze 3 %, z dětí nečlenů 14 %.

3. Na základě poznání opakujících se skutečností a příčin jejich nepravdivosti lze vyslovit soudy o podstatných skutečnostech. V citovaném výzkumu světonázorové orientace to byly například následující podstatné skutečnosti:

— Socialistické vlastnictví výrobních prostředků a plánovitě řízení národního hospodářství se stalo u většiny mladých lidí samozřejmou skutečností, s níž spojují i své osobní cíle. (Za nedůležitou považuje tuto skutečnost jen 13 % mladých dělníků, 8 % rolníků a 9 % zaměstnanců.)

Ve světonázorové orientaci se nemarxistické tendence projevují především v liberalismu (CSR) a v náboženství (SSR).

— Většina všech obyvatel ČSSR, zejména pak mládež, odsuzuje agresivní politiku USA a NATO a podporuje sovětskou mírovou politiku.

4. Transformace výběru a hodnocení jednotlivých dílčích výroků, konkrétních poznatků a ověřených tvrzení je dovedena do obecných stanovisek, k označení určitých tendencí, která v určité celistvosti postihují danou skutečnost. Například ve vztahu k citovaným výzkumným poznatkům je možno v určité rovině obecnosti uvést:

— V životní orientaci mládeže převažuje marxisticko-leninský přístup k výkladu světa lidí, přírody a myšlení.

— Světonázorovou orientaci mládeže výrazně kladně ovlivňuje dosažené vzdělání.

— V sedmdesátých i osmdesátých letech trvá mírný pokles zastoupení náboženské světonázorové orientace.

— V náladách mládeže ČSSR od konce sedmdesátých let narůstá kritičnost k některým negativním jevům, jež jsou spojeny například s řízením československé ekonomiky, s elitářskými projevy některých vedoucích pracovníků, s protekcí, úplatkářstvím, bezpracnými příjmy apod.

I tady musíme respektovat pro procesy poznání dvě důležité skutečnosti: *abstrakce je bezesporu hlubší, ale i nutně ochuzená pravda poznání; abstrakce nemůže objektivně nebýt vnitřně rozporným poznáním.*

V čem především vidíme vnitřní rozpornosti procesu, který jsme označili za jednu z největších vymožeností lidského myšlení?

— V *sociálně historické podmíněnosti, která otevírá i omezuje možnosti poznání.* Není to podmíněnost jenom proklamovaná, ale faktická. Objektivně ohraničuje možnosti poznání, a to jak ve sféře přírodních, tak i společenských věd.

— V „osobní“ podmíněnosti, respektive v omezenosti možností, které má pro svá poznání společenský subjekt, bez ohledu na to, je-li to nejdůležitější subjekt socialistické společnosti — revoluční strana, nebo výzkumný tým či sám badatel. Pokud jde o vědeckovýzkumného pracovníka, pak do procesu poznání vstupuje například jeho světonázorové zaměření, schopnost imaginace, životní zkušenost, píle a houževnatost, odvaha stát za poznanou pravdou a nekompromisně ji hájit a prosazovat atd.

— V *možnostech, které pro proces poznání poskytuje „společenské mikroklima“.* Sociologická šetření potvrzují, že zejména pracovní prostředí, ale vlastně vše, co nazýváme nejbližším sociálním prostředím, může působit jako stimulační faktor pravdivého poznání, nebo naopak může postavit mimognozeologické zábrany. V budoucnu se nevyhneme tomu, abychom neanalyzovali takové „zábrany“, jakými mohou být například strach, obava z možných důsledků,

neochota riskovat, lhostejnost ke věcem obecným apod. Ty mohou nejen „tlumit výměnu názorů“, ale i deformovat samo společenskovední poznání.

Představy, že nastolení socialistických výrobních vztahů a moci dělnické třídy automaticky odstraní tyto „bariéry mimognozeologických zábran“ ve světě každodenních realit, vzaly za své. Ukazuje se, že je-li tento zdánlivě okrajový moment dlouhodobě přehlížen, může se stát vážným problémem a brzdou společenskovedního výzkumu.

— *V nutné jednostrannosti, která je nezanedbatelným momentem vnitřních rozporů abstrakce.* Toto „ohnisko vědeckého poznání“ nese v sobě nejen hlubší myšlenkovou představu, ale — jak si ještě ukážeme — nejedno zjednodušení, jednostrannost a nepřesnost.

Příčiny rozpornosti jsou samozřejmě složitější, než to mohlo být naznačeno. Ani ony nebudou nikdy plně a zcela „vyčerpány“. Mají své objektivní a subjektivní momenty. Objektivně existují v samé podstatě procesu abstrahování, který obohacuje i ochuzuje naše poznání.

Nositelům procesu abstrahování je poznávající subjekt. Ani jeho působení nemůže však nebýt bezrozporné. Lidé realizují svá poznání a vstupují do transformace a pohybu, k němuž dochází mezi různými rovinami obecnosti, jako nutně omezený, nedokonalý a rozporný element.

Aby zůstala řeka sama sebou, musí neustále téci. Aby zůstal člověk příslušníkem lidského rodu, musí v sobě neustále nést přetvářející aktivitu věčného procesu poznání, jehož pohyb nebude nikdy ukončen a jehož závěry nebudou nikdy absolutně definitivní.

Abstrakce jako ochuzená pravda poznání

Člověk v procesech poznání vždycky něco získává a vždycky něco ztrácí. Co člověk v abstrakci docílí, je zapláceno nebezpečím zvratu ve svůj protiklad. Jestliže řekneme, že jsme v abstrakci soustředili všechna svá nejvýznamnější poznání, pak je to právě tak pravdivé, jako že jsme v abstrakci od celé řady věcí, skutečností a souvislostí našeho života odhlédli.

Abstrakce je nutně i ochuzeným poznáním. Skutečnosti, od nichž jsme odhlédli, které jsme nerespektovali, nebrali v úvahu, nezanikly, jen je „přehlízíme“, nevěnujeme jim potřebnou pozornost. Ony však objektivně existují, žijí, působí, mají svůj dopad, vliv, svoji zcela konkrétní působnost. *V abstrakci se určitá a někdy i významná část informací ztrácí.*

Pokusme se však i tady o určitou systematizaci těch skutečností, v nichž abstrakce nutně projevuje svou rozpornost. Na straně jedné jsme vyčlenili to, co je obecné, určující, univerzální a překonali tak určitou „bezbrehost“ nejrozumnějších každodenních problémů a orientovali se na podstatné. Na druhé straně jsme tím poznání nutně ochudili.

— *V abstrakci je naše poznání ochuzeno o jedinečnost a konkrétnosti reálného světa.* Stav a dynamiku těchto konkrétností nám ukazují především výsledky empirických sociologických šetření. Konkrétnosti představují jakési opěrné body našeho poznání. Jsou projevem jedinečnosti, specifičnosti a neopakovatelnosti toho, co se stává součástí životních zápasů člověka.

Muž se nechce stýkat jen obecně se ženou, ale chce se stýkat se zcela určitou ženou, kterou si z mnoha důvodů vybral jako svou družku. Nechce před svůj dům zasadit strom vůbec (jakýkoli strom), ale lípu, která je mu národním symbolem a jejíž vůně láká včely.

Život člověka je nutně jednotou obecného, zvláštního a jedinečného. V tom je jeho krása a bohatství, které by ztratil, kdyby byl prezentován jen jako obecné.

Nechceme a ani se nemůžeme zříci jedinečnosti konkrétního reálného světa lidí.

— *V abstrakci je naše poznání ochuzeno o mnohotvárnosti každodenního světa lidí.*

Na štěstí pro život člověka na této zemi nejsme utvářeni stejným prostředím. A nejen to. Ve své jedinečnosti člověk na možné stejné podmínky a podněty zvenčí reaguje různě. Tato „rozdílnost vlivů a působení“ se sice ztrácí v obecnosti abstrakce, ale dává vyrůst „člověku stovek a tisíců tváří a charakterů“.

Vůbec není náhoda, že například v procesech výchovy a ideologického působení se snažíme respektovat nejen to, že „pracujeme s člověkem socialismu“, ale vědomě hledáme, jak nejlépe respektovat právě „rozdílnost lidí“.

V sociologickém poznání se tato skutečnost projevuje v úsilí najít a stanovit optimální počet proměnných. Tak ve výběrových souborech musí být ve vztahu k základnímu souboru odpovídající procenta žen a mužů, lidí určitého věku a určitého vzdělání, stranické příslušnosti, osob žijících ve velkých či malých městech a na vesnicích, lidí ekonomicky aktivních a neaktivních, občanů různé národnosti atd.

Nechceme a ani se nemůžeme zříci mnohotvárnosti sociálního světa lidí.

— *V abstrakci je naše poznání ochuzeno o bezprostřednost.* Tu představují zkušenosti získané vnímáním našich smyslových orgánů. Jsou základním zdrojem poznatků a rozvíjejí se zejména prací, v aktivním působení na vnější prostředí, tím jak se člověk zmocňuje světa svou aktivní smyslově předmětnou činností.

Nechceme a ani se nemůžeme zříci bezprostřednosti sociálního světa lidí.

Člověk se nemůže zbavit a ani nijak obejít rámec bezprostředního vnímání smyslovými orgány. Smyslové a racionální (rozumové) poznání, pohybující se v abstrakcích, musí být součástí jednoho, vzájemně se doplňujícího a podmiňujícího poznávacího procesu. Obě tvoří dialektickou jednotu a jen v této jednotě mohou obohatit člověka, dát jeho životu a práci nové rozměry, perspektivy a cíle.

To, že abstrakce jsou hlubším, obecně pravdivějším poznáním, že představují kvalitativní skok poznávacího procesu, by vůbec nemělo znamenat jejich absolutní nadřazenost.

Absolutizování abstrakce přináší, zejména v každodenním životě, nemalé problémy. Představa, že v procesech výchovného působení, vzdělávání, řízení atd. vystačíme sice s pravdou, ale obecnou, a proto také naší každodennosti někdy až příliš vzdálenou pravdou, je scestná. Například v ideologickém působení vede k polaritě ideálů a neideálního světa, kterou velmi citlivě zaznamenává zejména mládež. „K. Marx, když vypracoval své učení, se ze všeho nejméně řídil požadavky jakéhosi abstraktního ideálu, zcela čistého, uhlazeného socialismu“, říká J. Andropov [Andropov 1983 : 7].

Absolutizování abstrakce je takovým vzdálením se od konkrétnosti tohoto světa, od jeho bezprostřednosti a mnohotvárnosti, tedy od skutečného života tříd a sociálních skupin, vlastností a stránek poznávané skutečnosti, že hrozí nebezpečím úniku od reálné skutečnosti. Právě proto, že se toto nebezpečí nejednou i v minulosti „naplnilo“, musíme si dnes klást a odpovídat otázky, do jaké míry a kde jsme podlehlí subjektivistickým představám, kdy a čím jsme přispěli k úniku od aktuálních problémů reálného světa, jímž lidé každodenně žijí, proč a čím jsme se kdy stali voluntaristy?

Absolutizování abstrakce je vlastně jednou z gnozeologických příčin skutečnosti, kterou J. Andropov v časopisu *Kommunist* charakterizoval v poznámce, že vlastně neznáme společnost, v níž žijeme, že studium konkrétních otázek rozvinutého socialismu bývá nahrazováno scholastickým teoretizováním, protože věda bohužel neposkytla návody k řešení závažných problémů naší společnosti [Andropov 1983 : 10—13]. Ve svých důsledcích tato situace nutně vede k narušení jednoty vědecké teorie a revoluční praxe, která je charakteristickým rysem marxismu.

Absolutizování abstrakce je nedialektickým přístupem, v němž se ztrácí vnitřní rozpornost vědeckého myšlení. Proces poznání se stává pasivním pohledem „velkého odstupu“. Sledovaná realita vystupuje jako na člověku (subjektu) nezávislá, „samostatná“ realita. Abstrakcí formulované postuláty se stávají vnějším, nedostupným a velkým obloukem obcházeným fetišem, který má výsadní právo „být tabu“. Nepřipouští se nic, co je s ním v rozporu, co jako další — prokazatelně existující moment — tvoří reálný životní celek.

Takováto „absolutizování“ jsou vlastně antipólem dialektické abstrakce, které je vlastní proces, v němž se neustále střetává to, co jsme obecně přijali, s tím, co „nebylo uznáno“, co odporuje, ale co tu reálně existuje.

Nad takovouto úvahou může být položena otázka, zda autor nechce popírat význam abstrakce, jejíž pravdivost byla mnohokrát potvrzena v sociálních zápasech lidstva, zda nemá být zrelativizováno vše, co jsme přijali a s čím jsme se ztotožnili jako s vnitřním přesvědčením?

Vůbec ne a právě naopak. Tím vším chce být řečeno, že *pravda abstrakce je součástí historického pohybu, a proto je nikdy neukončeným procesem poznání.*

V této souvislosti V. I. Lenin v polemice s ruskými machisty říká: „Materialistická dialektika . . . uznává relativnost všech našich poznatků ne ve smyslu popření objektivní pravdy, nýbrž ve smyslu historické podmíněnosti hranic přiblížení našich poznatků k této pravdě“ [Lenin 1952 : 122].

V metodologických přístupech, které respektují jednotu subjektivního a objektivního a vycházejí z praktické předmětné činnosti, se obsah abstrakce nutně mění — stejně jako sama pravda poznání, o níž čteme u V. I. Lenina, že „... není v počátku, nýbrž na konci, přesněji v pokračování“ [Lenin 1960 : 173].

Každá absolutizace vede nutně k dogmatickému způsobu myšlení a jak píše básník, vylučuje tvořivost a kritičnost touhy a sny směřuje za konzumnost a myšlení podřizuje uniformitě. Vyhovuje „... všem, kdo nádherné myšlenky komunismu máchají ve špíně“ [Černík 1985 : 5].

Proto naše volání po návratu k dialektice a naše polemika s „neomezenou mocí“ a „nevyvratitelnou pravdou“ jednou provždy etablovaných abstrakcí je především polemikou s těmi, kteří deformují revoluční program přítomného i budoucího světa.

Absolutizování abstrakce v sobě potenciálně nese nebezpečí stagnace společenskovědní teorie. Zejména v situacích, kdy nejsou soustavně odhalovány rozpory mezi obecnými postuláty teorie socialismu a jejich konkrétním ztělesněním (konkrétní realizací, uplatněním) v praxi, stává se toto potenciální nebezpečí realitou.

Abstrakce je pak přežívající pravdou poznání. A tak díky gnozeologickým zábránám (abychom se nedopustili jednostrannosti, aby skutečně šlo o rozvoj společenskovědní marxisticko-leninské teorie) a mimognozeologickým obavám (aby nás nezasáhly administrativní opatření) jsme se stali špatnými následovníky svých učitelů. Spokojujeme se s opakováním jimi objevovaných pravd a spoléháme na magickou sílu jednou naučených citátů.

Překonat tendence, v nichž se abstrakce stává přežívající setrvačnou pravdou poznání, vyžaduje, abychom se neustále kriticky a sebekriticky vraceli k tomu, co se chce prezentovat jako „definitivní a hotové“ a s nemilosrdnou věcností začínali znovu a znovu.

Naše poznání nemůže jen přitakávat existujícímu stavu. Takové přitakávání k fungujícím konvencím, spojené s obavou o vystřídání, vedou k odmítání zítřka.

Má-li naše poznávací činnost a teoretická práce zosobňovat nový způsob vědeckého myšlení, má-li být základní podmínkou a prvním předpokladem revoluční práce strany, musí zachovat věrnost odkazu těch, kteří položili základy vědeckého socialismu. Nemůže se však na tento odkaz jen omezovat.

Věrnost tomuto odkazu musí být prokázána ve schopnosti rozvinout a aplikovat principy dialektickomaterialistického poznání v konkrétní analýze nejaktuálnějších otázek doby, v zobecněních, která vyzbrojují revoluční hnutí jasným viděním budoucích úkolů a cílů.

Je to věrnost, která má své nevyvratitelné kořeny v přesvědčení o vítězství idejí komunismu. Toto přesvědčení je ideou a idea je přesvědčením. Na něm je založen náš „životní úděl“, naše osobitost a celistvost, naše myšlení, citění a konání.

Relativně nová etapa, charakterizovaná především požadavkem urychlení sociálně ekonomického rozvoje, je nutně výzvou i společenskovědnímu výzkumu. Pouhé přihlášení se k této výzvě není ničím jiným než formálním potleskem a má stále daleko k nové aktivizaci celé společenskovědní fronty. Zdaleka nemůže vytvořit a rozvíjet pocit neklidu a zdravé nespokojenosti nad tím, čeho jsme dosáhli.

Přehodit výhybky k tvůrčí aktivní teoretické práci dnes především znamená vytvořit čínorodou atmosféru, která provokuje k novým tvůrčím činům, atmosféru, v níž člověk odmítá žít v klidu teoretické bezstarostnosti. Jen v tvůrčí čínorodé atmosféře může společenskovědní poznání přispět k vysvětlení a ke změnám tohoto světa.

Nic na tom nemění skutečnost, že každý tvůrčí pokus je nutně jednostranný. Jen z řady těchto pokusů mohou vzejít pravdivé výstupy. Společenskovědní poznání by mělo programově daleko předbíhat svou dobu, i když to vůbec neznamená, že nemá pracovat se současnou realitou. Takové poznání musí být prostoupeno odvahou i pokorou.

Do kulturního povědomí lidstva vlastně už dávno vstoupil výrok Goethova Mefistotela: „Sedá je příteli všechna teorie, věčně se zelená strom života“. Kdyby však byla teorie sebešedivější a život sebezelenější louka plná květů, revoluční hnutí nemůže být bez pravdivého poznání a jeho teoretického zobecnění. Platilo to za života K. Marxe a platí to i dnes.

* * *

Přes všechna svá omezení a „slabiny“ abstrakce byla a je velkou vymožeností člověka. Oč tedy musíme usilovat, čím by se mělo stát toto ohnisko našeho poznání? V nekonečnosti svého gnozeologického snažení chceme dělat vše pro to,

aby abstrakce byla nástrojem dynamického pohybu společnosti a v každém stupni svého vývoje se stávala zrnkem absolutní pravdy;

aby abstrakce byla mostem mezi každodenní realitou a postupnými cíli a v překonávání rozpornosti dosahovala jednoty bezprostředního, smyslového odrazu a abstraktního myšlení;

aby abstrakce byla reálným, pravdivým, vědeckým programem, který ani

v bolestech všedního dne neztrácí svou sílu, revoluční optimismus a přesvědčení a nemůže být deformován pragmatismem těch, kteří nečiní rozdíl mezi prací pro sebe a pro ostatní;

aby abstrakce měla moc myšlenek, které nevznikají „vně člověka“, protože nejen zobecňují reprezentativní a validní poznatky sociálního hnutí, ale také do tohoto hnutí vstupují;

aby se abstrakce stala dialektickým procesem svrchovaného intelektu a celé osobnosti člověka, umožňující znovu a znovu hledat, odmítat a nacházet, argumentovat, vysvětlovat, předvídat a v experimentech ověřovat nové poznání;

aby nás abstrakce naplňovala silou poznání, s nimž se nekupčí a které nemůže být vyvráceno nebo zpochybněno ani vlnou relativistické skepse, ani „privátním bolením zubů v duši“, aby se naplnění tohoto poznání stalo celoživotní pravdou, smyslem života;

aby abstrakce vedla k sociálním činům!

Citovaná literatura

- Andropov, J.: *Učení Karla Marxe a některé otázky výstavby socialismu v SSSR*. Rudé právo 24. 2. 1983.
- Andropov, J.: *Kommunist* 1983, č. 5.
- Batygin, G. S.: *Zdůvodnění interpretačních schémat*. Sociologický časopis 1986, č. 1.
- Bondarev, J.: *Okamžiky*. Praha, Svoboda 1983.
- Černík, M.: *Vážení průměrní*. Tvorba — Kmen 1985, č. 37.
- Dorotíková, S.: *Věda zkoumá sociální realitu*. In: *Věda v životě soudobé společnosti*. Praha, Horizont 1986.
- Engels, B.: *Vývoj socialismu od utopie k vědě*. Praha, Svoboda 1972.
- Fedosejev, P. N.: *Dialektika v sovremennom mire*. Voprosy filozofii 1986, č. 5.
- Gorbačov, M.: *Projev ve Vladivostoku*. Rudé právo 29. 7. 1986.
- Gorbačov, M.: *Tvářím způsobem objasňovat nové jevy ve společnosti*. Rudé právo 2. 10. 1986.
- Katriak, M.: *Metodologické zásady sociologického výzkumu*. Bratislava, SAV 1968.
- Lenin, V. I.: *Materialismus a empiriokriticismus*. Praha, SNPL 1952.
- Lenin, V. I.: *Spisy*, sv. 38. Praha, SNPL 1960.
- Marx, K.: *Kapitál I*. Praha, Svoboda 1978.
- Marx, K. — Engels, B.: *Spisy*, sv. 1. Praha, SNPL 1967.
- Materialistická dialektika*. Praha, Svoboda 1984.
- Mužík, J.: *Filozofie, světový názor, společnost*. Praha, Svoboda 1986.
- Nejedlý, Z.: *O realismu pravém a nepravém*. In: *Za kulturu národní a lidovou*. Praha, SNPL 1953.
- Rychtařík, K.: *Sociologie na cestách poznání*. Praha, Academia 1978.
- Rehák, J.: *K pojmu „reprezentativity“ v sociologických výzkumech*. Sociologický časopis 1978, č. 5.
- Reháková, B.: *Statistické ověřování reprezentativity*. Sociologický časopis 1979, č. 6.
- Reháková, B.: *Statistické ověřování reprezentativity*. Sociologický časopis 1980, č. 6.
- Sekera, J.: *Torzo života*. Praha 1977.
- Sekera, J.: *Stále jsem člověk*. Tvorba — Kmen 1986, č. 28.
- Vodáková, A.: *Kategorie validity*. Sociologický časopis 1972, č. 4.
- Vodáková, A.: *Kritéria validity*. Sociologický časopis 1972, č. 6.
- Zich, F.: *Sociologický výzkum*. Praha, Svoboda 1976.

К. Рихтаржик: Противоречивость абстракции

Переломным моментом мышления людей является способность абстрагирования, когда мы отдаляемся от чего-то непосредственного, отвлекаемся от определенных фактов и сторон объектов познания.

Процесс абстрагирования является не только наиболее сложной, но и наиболее противоречивой методологической проблематикой. Это справедливо для абстракции и в научном, и в художественном познании.

Абстракция является не только более глубокой, но и обедненной истиной познания, проявляющей в некоторых ситуациях тенденцию к инертности. Процесс абстрагирования обладает определенными качественными характеристиками, демонстрируемыми в статье на исследованиях мировоззренческой ориентации молодежи в ЧССР.

Абстракция является знаменательным достижением человека. Она должна стать инструментом динамики движения общества, реальной, истинной, научной программой, приводящей к социальным действиям.

Summary

K. Rychtařík: Contradictions of Abstraction

The turning point of human thought is given by the faculty of abstraction which enables us to distance ourselves from that which is immediate, to disregard certain realities and aspects of the objects of cognition.

The process of abstraction is not only the most exacting but also the most contradictory methodological problem area. This applies to abstraction in both scientific and artistic cognition.

Abstraction implies a more fundamental but simultaneously impoverished truth of cognition which, in specific situations, exhibits tendencies to inertia. The process of abstraction possesses certain qualitative characteristics. In the present paper, these are demonstrated on researches into the world-view orientation of youth in Czechoslovakia.

Abstraction is man's great achievement. It must become a tool of the dynamics of the society's motion, a real, truthful, scientific programme conducive to social action.

Jednou z nejvýznamnějších charakteristik sociálního systému hospodářské organizace je jeho profesní a kvalifikační struktura.

Existující zastoupení jednotlivých profesních a kvalifikačních skupin představuje významnou determinantu více či méně efektivního fungování hospodářské organizace jako celku, a proto cílevědomé vytváření optimální profesně kvalifikační struktury podnikového pracovního kolektivu je významnou součástí řídicí práce vedení hospodářské organizace.

Vzhledem k charakteru uvedených sociálních procesů je vytváření žádoucí profesně kvalifikační struktury relativně dlouhodobou záležitostí s řadou intervenujících proměnných a stává se součástí dlouhodobého, strategického řízení jednotlivých organizací.

Cílem řízení sociálních procesů směřujících k postupným změnám v profesně kvalifikační struktuře podnikového pracovního kolektivu i kolektivů základních je dosažení takového stavu, kdy struktura profesí a kvalifikace pracovníků odpovídá nejen současným požadavkům práce, ale respektuje plánované změny ve výrobně technickém a ekonomickém systému dané organizace.

Výzkumy realizované v hospodářské praxi ukazují, že neodpovídající profesní struktura a kvalifikační úroveň pracovníků snižují efektivnost nové techniky a technologie, jsou brzdou při zavádění nových forem organizace a řízení práce, limitují realizaci komplexních inovací vyšších řádů a brání tak dynamickému rozvoji hospodářské organizace v podmínkách přechodu socialistického národního hospodářství k převážně intenzivnímu typu rozvoje.

Při sociologickém pohledu na uvedenou problematiku je nutné nejen hledat prakticky realizovatelné plánovací mechanismy vedoucí v praxi k vytvoření žádoucí profesně kvalifikační struktury, ale i analyzovat sociálně psychologické souvislosti a zejména pak důsledky pro fungování sociálního systému konkrétní hospodářské organizace.

Každý sociální systém kterékoli hospodářské organizace je specifický nejen svými strukturálními znaky, ale na jejich základě i charakteristikami odrážejícími vnitřní mechanismy jeho fungování. Na základě těchto skutečností se daný sociální systém v dlouhodobém vývoji relativně stabilizuje a jakékoli změny v jeho struktuře nutně vyvolají změny v jeho fungování. Zvláště důležité je tyto skutečnosti respektovat v případech, kdy dochází ke kvalitativně i kvantitativně výraznějším změnám.

V souvislosti se strategií urychlení sociálně ekonomického rozvoje naší společnosti po XVII. sjezdu KSČ lze očekávat podstatné změny v technicko-technologické základně hospodářských organizací. Zejména rozvoj robotizace jako nejvyššího stupně automatizace výroby, který je pro léta 8. pětiletky, ale i celé období do roku 2000 jedním z hlavních inovačních směrů, by se měl reálně přeměnit z dosavadního převážně experimentálního ověřování v hromadné využívání ve většině odvětví národního hospodářství.

V tomto období tak lze předpokládat i výraznější vliv na změny v obsahu a charakteru práce většího počtu pracovníků a z toho vyplývající změny v pro-

fesních a kvalifikačních strukturách pracovních kolektivů i v požadavcích na jejich řízení.

Při změnách v profesně kvalifikačních strukturách pracovních kolektivů, a to zvláště tam, kde jsou výrazněji posíleny nové progresivní profese a skupiny s vyšší kvalifikací, obvykle dochází ke zdůraznění požadavku na obohacení obsahu práce, rostou nároky na organizaci a řízení práce, zvyšuje se iniciativa a účast na řízení.

Z výše uvedených skutečností vyplývá, že řízení změn profesně kvalifikačních struktur pracovních kolektivů je na jedné straně pro danou hospodářskou organizaci existenčně důležité, na druhé straně však velmi složité a komplikované.

Základní předpoklady úspěšného řízení profesních a kvalifikačních struktur

Procesy optimalizace profesně kvalifikační struktury pracovních kolektivů jsou komplexními a značně strukturovanými sociálními procesy, jejichž úspěšné řízení závisí nejen na respektování sociálně ekonomických podmínek, v nichž probíhají, ale i na cílevědomém a systematickém vytváření rozhodujících předpokladů. Tyto předpoklady mají samy povahu nejen sociální, ale i výrobně technickou a ekonomickou, neboť zcela reálně odrážejí vzájemné souvislosti mezi výrobně technickým, ekonomickým a sociálním systémem hospodářské organizace.

Za rozhodující předpoklady úspěšné optimalizace profesně kvalifikační struktury je nutno považovat:

1. ujasnění perspektivních směrů rozvoje hospodářské aktivity dané organizace,
2. přesné a jednoznačné vymezení a zvládnutí jednotlivých pracovních činností, profesí a profesionálních statusů,
3. stabilizaci podnikového pracovního kolektivu,
4. teoreticky dostatečně propracovaný a prakticky realizovaný systém řízení vnitropodnikové mobility,
5. vytvoření systému zvyšování kvalifikace pracovníků,
6. vytvoření informačního systému vzhledem k potřebám řízení sociálních procesů.

ad 1.

Prvním a jednoznačně rozhodujícím předpokladem, který nejnázorněji ukazuje souvislosti mezi jednotlivými systémy, je konkrétní ujasnění dalších směrů rozvoje hospodářské aktivity v technicko-ekonomických plánech jednotlivých organizací.

Existující struktura profesí a kvalifikační úroveň pracovníků zpravidla reálně odráží aktuální strukturu výrobně ekonomických činností dané organizace a úroveň používané techniky a technologie výroby.

Vzhledem k dlouhodobému charakteru optimalizace profesně kvalifikační struktury, který je dán především délkou období v němž je možno požadované změny realizovat, je bezpodmínečně nutné mít k dispozici dlouhodobé a reálné plány změn právě v oblasti výrobně technické.

Nejsou-li s dostatečným předstihem a přesností známy změny ve struktuře výroby, v druzích používaných materiálu, surovin a energie, v používané technice a technologii výroby a organizaci práce, pak plánování kvalitativních a kvantitativních změn v profesně kvalifikační struktuře chybí věcný základ.

ad 2.

Druhým významným předpokladem úspěšného plánování a vytváření optimální profesně kvalifikační struktury pracovních kolektivů je přesné a jednoznačné vymezení a zvládnutí jednotlivých pracovních činností, profesí a profesionálních statusů, vytvářejících celkovou strukturu sociálního systému hospodářské organizace.

V zájmu upevnění žádoucí vazby mezi výrobně technickým a sociálním systémem hospodářské organizace je třeba veškeré podstatné technické, technologické a organizační změny plánovat v relativně uzavřených etapách. Jedním z výstupů těchto plánovacích etap musí být zcela konkrétní charakteristika nových pracovních míst, resp. těch míst, kde dochází k výraznějším změnám. Měla obsahovat zejména:

- všeobecné parametry předpokládané pracovní činnosti
- popis obsahu pracovní činnosti a tomu odpovídající popis pracovních úkolů a operací
- souhrn povinností pracovníka podle organizačních a technologických předpisů
- seznam a popis pracovních prostředků a předmětů používaných při pracovní činnosti
- popis pracovních podmínek, a to technických, technologických, organizačních, ekonomických i sociálních, které tvoří rámec budoucí pracovní činnosti.

Na základě této charakteristiky je třeba vypracovat požadované profesně kvalifikační profily jednotlivých pracovníků, jejichž souhrn představuje modelovou profesně kvalifikační strukturu podnikového pracovního kolektivu vzhledem k určité etapě výrobně technických změn v hospodářské organizaci.

Pracovní místo je základní a nejnižší organizační jednotkou, kterou je možno charakterizovat jako funkčně vydělenou část pracovního procesu, vážící se na základní pracoviště. Pracovník, jenž je organizačně spojen s konkrétním pracovním místem, zaujímá v rámci sociálního systému hospodářské organizace určitou profesionální pozici, vymezenou těmi znaky pracovního místa, které se bezprostředně vztahují na pracovníka. Je to zejména:

- obsah vykonávané pracovní činnosti
- rozsah odpovědnosti a pravomoci
- podíl na informacích
- platové podmínky
- kvalifikační nároky [Čech 1978 : 386—400].

Z hlediska této pozice je od každého jednotlivce očekáván určitý druh jednání, které nazýváme profesionální rolí. Ta představuje:

1. sled úkolů a činností, které má jednatel obsazující konkrétní pozici plnit,
2. očekávání týkající se morálních postojů a jednání (např. profesionální etika),
3. požadavky a očekávání, které se týkají vztahů člověka k jiným lidem, jež se nacházejí v okruhu působení dané profesionální role (např. autorita).

Jednoznačné uspořádání a přesné vymezení profesionálních pozic a jim odpovídajících rolí představuje další předpoklad vytváření požadované profesní a kvalifikační struktury, a to nejen z dlouhodobého hlediska, ale i z pohledu optimalizace struktury aktuální. Nepřesnost, nejednoznačnost a nedokonalé zvládnutí profesionálních pozic a rolí vytváří nepříznivé sociální klima, pracovní konflikty mezi jednotlivými pracovníky i celými pracovními kolektivy. Z tohoto pohledu lze tedy optimalizaci profesně kvalifikační struktury chápat

jako přesnou specifikaci a vymezení profesionálních pozic a rolí v hospodářské organizaci a proces vytváření základních předpokladů pro jejich zvládnutí jednotlivými pracovníky.

Profesně kvalifikační strukturu hospodářské organizace lze považovat za optimální teprve tehdy, kdy profesní a kvalifikační úroveň každého jednotlivého pracovníka odpovídá požadavkům jím vykonávané pracovní funkce. Celková, globální vyváženost profesně kvalifikační struktury je sice pro efektivní fungování organizace podmínkou nutnou, nikoli však postačující.

ad 3.

Dlouhodobé plánování pracovních sil v požadované profesní a kvalifikační struktuře je značně komplikováno v takových typech hospodářských organizací, kde se projevují značné flukтуаční tendence, ať již v podobě potenciální nebo reálné fluktuace.

Nedostatečná stabilizace pracovníků brání realizovat dlouhodobou koncepční strategii, která je v případě optimalizace profesně kvalifikační struktury zcela nezbytná. Při nadprůměrné fluktuaci, projevující se v podobě nestabilních pracovních kolektivů, nelze počítat s dostatečně početnou a cílevědomě strukturovanou základnou pracovníků jako oporou pro realizaci plánovaných cílů. Důsledná kádrová a personální práce, jejímž výsledkem je dlouhodobě stabilizovaný podnikový pracovní kolektiv, je třetím významným předpokladem pro úspěšnou optimalizaci profesně kvalifikační struktury na úrovni jednotlivých hospodářských organizací.

Na druhé straně však pro dlouhodobou strategii, ale zejména její postupnou realizaci, se ukazuje jako nežádoucí i fluktuace silně podprůměrná, která se může projevit v podobě dlouhodobé stagnace podnikového pracovního kolektivu. Ta prakticky znemožňuje nebo alespoň značně omezuje přijímání nových pracovníků, jejichž profesně kvalifikační profily jsou vzhledem k prognostickým cílům žádoucí. Stagnace podnikového pracovního kolektivu značně limituje i realizaci výrobně technických a organizačních změn v podobě společensky i podnikově žádoucích inovací.

Na základě výzkumů provedených v řadě hospodářských organizací resortu strojírenství se například zde z hlediska stability jeví jako optimální takové pracovní kolektivy, kde

- realizovaná fluktuace, včetně objektivně nezbytných odchodů, se pohybuje v rozmezí od 8 ‰ do 13 ‰ ročně
- průměrná délka praxe všech zaměstnanců v dané hospodářské organizaci dosahuje 14—18 let
- počet zcela stabilizovaných pracovníků, s nimiž lze počítat po většinu nebo i po celou dobu jejich aktivní pracovní činnosti, činí přibližně 40—55 ‰ osazenstva, přičemž jeho většinu tvoří kvalifikovaní dělníci a mistři, odborníci ze štábních útvarů a ostatní řídicí pracovníci [Normativní 1981 : 32—45]. Zároveň je však třeba, aby tato skupina stabilizovaných pracovníků byla vyvážená i z hlediska některých demografických znaků, neboť její rovnovážný a přirozený vývoj lze zabezpečit jen při zastoupení většiny věkových kategorií.

I zde se tedy aktuálně projevuje nezbytnost řízení procesů sociální mobility, neboť živelný pohyb pracovních sil objektivně nemůže přispívat v plném rozsahu k dosažení žádoucího stavu.

Kromě realizované fluktuace, projevující se v podobě odchodů jednotlivých pracovníků z hospodářské organizace, se jako výrazný faktor, ovlivňující postupné vytváření optimální profesně kvalifikační struktury, ukazuje fluktuace

potenciální, kdy pracovníci dosud nejsou jednoznačně rozhodnuti, zda v hospodářské organizaci setrvají či odejdou. Tato nejistota de facto snižuje celkový efekt plánování a zejména realizace změn v profesně kvalifikační struktuře, neboť kdykoli (a zpravidla nečekaně) se může přeměnit ve fluktuaci reálnou.

Problematika stabilizace a fluktuace pracovníků musí být chápána jako komplexní, ovlivňovaná řadou celospolečenských a podnikových faktorů i osobními charakteristikami jednotlivých pracovníků. Stabilizační programy podniků musí pracovat s celým komplexem těchto vlivů, které v různých hospodářských organizacích nabývají specifického charakteru a musí být sledovány periodicky se opakujícími sociologickými výzkumy.

ad 4.

Dalším důležitým předpokladem je teoreticky dostatečně propracovaný a prakticky realizovaný systém řízení vnitropodnikové mobility. Ten se týká především velkých hospodářských organizací.

Pohyby pracovníků v rámci dané hospodářské organizace jsou závažné sociální procesy, které mohou i pozitivně ovlivňovat pracovní spokojenost a stabilizaci jednotlivých pracovníků.

Z hlediska sledovaného cíle se jako rozhodující ukazuje nutnost metodického zpracování systému optimálních změn profesionálních pozic v podobě modelových profesionálních drah. Při jejich rozpracování je nutné vycházet jednak z dlouhodobé zkušenosti konkrétní hospodářské organizace při řízení procesů zejména vertikální mobility, jednak z teoretických poznatků společenských věd. Praktická realizace tohoto požadavku je usnadněna v těch podmínkách, kde byl úspěšně zvládnut předpoklad přesného a jednoznačného vymezení profesionálních pozic a rolí, v dané hospodářské organizaci existujících nebo z hlediska výrobně technických a organizačních změn plánovaných.

Praxe ukazuje, že obvykle však dochází k nesystematickým, pouze aktuálními potřebami vyvolaným přesunům pracovníků.

Systémové rozpracování profesionálních drah v konkrétních podmínkách hospodářské organizace však pro úspěšnou optimalizaci profesně kvalifikační struktury nestačí. Hypotetické mobilní procesy musí být realizovány konkrétními pracovníky, jejichž současný profesně kvalifikační profil a zastávaná profesionální pozice jsou rozhodujícími determinanty ovlivňujícími vlastní realizaci profesionálních drah.

Z tohoto hlediska se ukazuje jako zcela nezbytná systematická a důsledná kádrová a personální práce, jejímž výsledkem musí být i přesná diagnóza profesně kvalifikační úrovně každého pracovníka a zpracování plánu jeho osobního rozvoje v rámci vlastní hospodářské organizace. Tyto činnosti se zatím zpravidla v praxi omezují na oblast kádrových rezerv, je však žádoucí takto postupovat u všech pracovníků dané hospodářské organizace. Subjektem důsledného řízení těchto procesů musí být kromě útvaru kádrové a personální práce zejména řídicí pracovníci a společenské organizace, jako KSČ, ROH a SSM.

Při optimalizaci profesně kvalifikační struktury podnikového pracovního kolektivu se tedy ukazuje zpravidla jako efektivnější využívání vlastních rezerv pracovníků prostřednictvím řízení procesů vnitropodnikové mobility než zvyšováním fluktuace a přílivu většího počtu nových pracovníků.

Svoji významnou úlohu by měla sehrát i mzdová stimulace zvyšování kvalifikace pracovníků v souladu s rostoucí náročností vykonávané práce. Praxe však ukazuje, že současné mzdové předpisy tuto pozitivní stimulační úlohu nesehrávají.

ad 5.

Významným předpokladem úspěšné realizace optimální profesně kvalifikační struktury je propracovaný systém zvyšování kvalifikace.

Kvalifikaci je nutno chápat jako jednotný a souhrnný pojem, jehož obsah je charakterizován stránkou politickou, odbornou a kulturně morální. Všechny tyto stránky jsou nezbytné a vzájemně nezastupitelné, mají pouze rozdílný akcent u jednotlivých profesních skupin, resp. úrovně profesionálních pozic v rámci hospodářské organizace.

Jak již bylo uvedeno, růst nároků na kvalifikační úroveň pracovníků je v podmínkách realizace inovačních změn v hospodářské organizaci přirozeným a nezbytným procesem, který vytváří nejen další předpoklady jejich intenzivního rozvoje, ale je i jejich objektivním důsledkem.

V procesu postupného přibližování skutečné profesně kvalifikační struktury podnikového pracovního kolektivu struktury modelové, optimální, při maximální snaze respektování všech uvedených zásad efektivního využívání procesů vnitropodnikové mobility, vystupuje do popředí nutnost vytvoření vnitropodnikového systému zvyšování kvalifikace.

Je samozřejmé, že i nadále bude v procesu získávání kvalifikace hrát svou významnou úlohu školní vzdělání. Vědomosti takto získané zůstávají při změnách, které vnáší do výroby věda a technika, základnou, z níž lze odvozovat stále nové dovednosti a návyky. Na ně musí, a to intenzivněji než dříve, navazovat podniková výchova a vzdělávání, která může probíhat rychleji, pružněji a pokud možno v přiměřených časových cyklech [Kohout 1983 : 49—50].

Základní otázku představuje přesné vymezení dělby úloh mezi celospolečenskými výchovně vzdělávacími institucemi a orgány resortního a podnikového charakteru. Ukazuje se, že stále přetrvávají tendence nahrazovat (zpravidla ne příliš efektivně) chybějící vzdělání nejrůznějšími formami výchovně vzdělávacích procesů podnikového (VHJ, resort, ...) charakteru. Objektivní úlohou těchto výchovně vzdělávacích institucí je však nikoli nahrazovat, ale doplňovat a rozšiřovat dosažený stupeň vzdělání o poznatky takového charakteru, které jsou specifické a aktuální v konkrétních podmínkách vlastní hospodářské organizace.

Vnitropodnikový, vnitřně strukturovaný systém zvyšování kvalifikace musí odpovídat konkrétním požadavkům na změny v profesně kvalifikačních profilech jednotlivých skupin pracovníků a umožňovat i jejich pohyb v rámci předpokládaných profesionálních drah. V těchto případech se vytváří i značný prostor pro návaznost vnitropodnikového systému zvyšování kvalifikace na systém VHJ, resp. vyšších článků řízení.

ad 6.

Vzhledem k závažnosti problematiky vytváření optimální profesně kvalifikační struktury pro dlouhodobě dynamický rozvoj hospodářské organizace neustále vzrůstají požadavky na úroveň jejího řízení.

Řízení ekonomických a technických procesů vyžaduje kvalitativně i kvantitativně dostatečnou základnu informací, na jejichž základě je možno realizovat rozhodovací procesy. Nejinak je tomu i v oblasti řízení procesů sociálních. Dosavadní praxe ukazuje, že existující informační systém organizací není dostatečně propracován vzhledem k potřebám řízení. Pouze výjimečně se provádějí komplexní sociální analýzy a nejsou založeny dlouhodobější koncepce a prognózy získávání, třídění a využívání informací pro potřeby řízení sociálních procesů.

Ve vztahu k řešení problematice se jeví jako nezbytná zejména informace:

- o pracovních místech, a to nejen již existujících, ale i těch, které vzniknou vzhledem k předpokládaným inovačním procesům v časovém horizontu plánovacího období. Tyto informace by měly odrážet zejména celkový obsah pracovní činnosti, souhrn povinností pracovníka podle organizačních a technologických předpisů, seznam a charakteristiku pracovních prostředků a pracovních podmínek, stejně jako kvalifikační nároky na jednotlivé pracovníky;
- o pracovnících, odrážející základní specifika profesně kvalifikačního profilu každého pracovníka, včetně předpokládaného zájmu a možností pro jeho rozšíření.

Jak potvrzují zkušenosti z některých hospodářských organizací (např. VSŽ Košice), vytvoření informačního systému, průběžně aktualizovaného vzhledem k probíhajícím změnám ve výrobně technické, ekonomické i sociální realitě hospodářské organizace a respektujícího výše uvedené požadavky, je dalším z předpokladů pro úspěšné vytváření optimální profesně kvalifikační struktury.

Komplexní inovace vyšších řádů, zejména v podobě postupné automatizace a robotizace průmyslových oborů kladou nové a značně vyšší nároky na kvalitativní stránku pracovních sil. Na úrovni teoretických poznatků, úvah a závěrů je tato skutečnost do jisté míry známa, avšak její respektování v praktické činnosti hospodářských organizací není vždy samozřejmé.

Dlouhodobý a cílevědomý proces řízení optimalizace profesně kvalifikační struktury podnikového pracovního kolektivu v souladu s výrobně technickými a ekonomickými aspekty inovačních změn je nejen nutnou reakcí na uváděné změny výroby, ale pomáhá v plné míře zhodnotit nemalé investiční náklady, jež jsou s inovacemi spojené.

Literatura

- Čech, V.: *Sociologické metody při systémové analýze základních pracovišť*. Sociologický časopis 1978, č. 4.
- Kalinová, L.: *Máme nedostatek pracovních sil?* Praha, Svoboda 1979.
- Kerimov, D. A.: *Metodika plánování sociálního rozvoje kolektivu průmyslového podniku*. Praha, Práce 1973.
- Kohout, J. a kol.: *Sociální analýza a prognóza rozvoje pracovních kolektivů*. Praha, Horizont 1983.
- Kohout, J. a kol.: *Sociologie a psychologie pro ekonomy*. Praha, Svoboda 1985.
- Kollárik, T.: *Človek v sociálnom systéme práce*. Bratislava, Práca 1983.
- Kutta, F. — Soukup, M. a kol.: *Řízení v období vědeckotechnické revoluce*. Praha, Svoboda 1973.
- Kutta, F.: *Systém řízení sociálních procesů*. Praha, Svoboda 1976.
- Mihalik, J.: *Plánování počtu a kvalifikace pracovních sil*. Bratislava, VŠE 1962.
- Mihalik, J.: *Úvod do štúdia sociálno-ekonomických problémov práce*. Bratislava, VŠE 1973.
- Normatívni model systému řízení strojírenského podniku*. VUSTE 1981.
- Pichňa, J.: *Sociológia podniku*. Bratislava, Práca 1972.
- Pichňa, J.: *Sociologické problémy fluktuace*. Bratislava, Práca 1973.
- Pichňa, J.: *Sociologické problémy povolání*. Bratislava, Práca 1980.
- Tomšík, M. — Velehradský, A.: *Sociologie a psychologie v řízení*. Praha, VŠE 1978.

Резюме

И. Новый: Некоторые вопросы управления профессиональными и квалификационными структурами на предприятии

Оптимальная профессиональная и квалификационная структура социальной системы представляет собой знаменательный детерминант эффективного функционирования каждой хозяйственной организации. Ее целенаправленное и систематическое формирование является важной частью управленческого труда руководства хозяйственной организации.

В связи со стратегией ускорения социально-экономического развития общества после XVII съезда КПЧ можно ожидать существенные изменения в технико-технологическом базисе ряда, в частности, промышленных предприятий. В этот период можно предполагать значительные изменения в содержании и характере труда большого количества работников и вытекающие из этого изменения в профессиональных и квалификационных структурах трудовых коллективов.

Процессы оптимизации профессионально-квалификационной структуры являются сложными и структурированными социальными процессами, успешное управление которыми зависит также от целенаправленного с систематического формирования решающих предпосылок. Эти предпосылки сами носят не только социальный, но и производственно-технический и экономический характер, ибо они вполне реально отражают взаимосвязи между производственно-технической, экономической и социальной системой хозяйственной организации. *

Решающими предпосылками нужно считать, в частности, выявление перспективных направлений развития экономической активности данной организации, точное и однозначное определение отдельных трудовых деятельности, профессий и профессиональных статусов и овладение ими, стабилизацию трудового коллектива предприятия, теоретически достаточно разработанную и практически реализованную систему управления подвижностью внутри предприятия, создание системы повышения квалификации, содействующей процессам движения внутри хозяйственной организации и созданию информационной системы по отношению к потребностям управления социальными процессами.

Summary

I. Nový: Some Issues Connected with the Control of Professional and Qualification Structures in the Enterprise

An optimal professional and qualification structure of the social system represents an important determinant of the effective functioning of each economic organization. Its purposeful and systematic formation is an important part of the managerial work performed by the economic organization's top management.

In connection with the strategy of accelerating the society's socio-economic development after the 17th Congress of the Communist Party of Czechoslovakia, substantial changes may be expected to take place in the technico-technological basis of a number of (particularly industrial) enterprises. In this period it is possible to anticipate significant changes in the content and character of work in a large number of workers, and the hence ensuing changes in the professional and qualification structures of working collectives.

Processes of the optimization of the professional-qualification structure are complex and structured social processes whose successful control also depends on a goal-directed and systematic formation of decisive preconditions. The character of these preconditions themselves is not only social but also productionally technical and economic, in view of the fact that they quite realistically reflect interconnections between the productionally technical, economic and social system of the economic organization.

Especially the following preconditions should be considered decisive: elucidation of prospective developmental trends in the economic activity of the given organization, exact and unambiguous delimitation and mastery of single working activities, professions and professional statuses, stabilization of the working collective of the enterprise, a theoretically sufficiently elaborated and practically realized system of controlling intra-enterprise mobility, elaboration of a system of raising the qualification level facilitating mobility processes within the economic organization, and setting up an information system with a view to the needs of the control of social processes.

Marxistická společenská věda vychází z vědeckého určení společenského vývoje na základě teorie společensko-ekonomických formací a z perspektivy komunistické společnosti. Pro přiblížení této perspektivy vytyčil XXVII. sjezd KSSS strategii dosažení kvalitativně nového stavu sovětské společnosti na základě urychlení sociálně ekonomického rozvoje. V tomto procesu přikládá významné místo vzdělání (1). Rovněž XVII. sjezd naší strany ukázal závažnost dalšího rozvoje vzdělání ve fázích vyzrávání socialistické společnosti. Objasňování nutného perspektivního vývoje vzdělání v souvislosti s vývojem celé společnosti je neoddělitelné od prohlubování marxisticko-leninských teoretických a metodologických východisek bádání na základě jejich konfrontace s různými buržoazními, maloburžoazními a reformistickými názory a koncepcemi.

Na tomto poli jsou, jak o tom píše V. I. Lenin, trvale přítomné dva směry — liberální a konzervativní. Pozice a síla vlivu celé škály jejich odnoží závisí zejména na třídně mocenských poměrech, na politické situaci a na vládnoucích politicko-ekonomických koncepcích. Tyto podmínky mají velký vliv na obsah i formy duchovního života, vedou k preferencím těch či oněch ideových vzorů. Právě ve všeobecném společensko-politickém vývoji je třeba hledat základy dílčích změn v ideových orientacích, včetně těch, které se týkají vzdělání. Najdeme zde koncepce s větší či menší mírou inklinující ke změnám v procesu vzdělávání ve směru „doleva“ (aspekty sociálního reformismu a buržoazního liberalismu) či otevřeně „doprava“ (aspekty konzervatismu) i extrémní anarchistické varianty zrušení školy jako příliš autoritativní a hierarchické instituce (2).

Na ideologickou a politickou scénu v řadě předních kapitalistických zemí se koncem sedmdesátých let prodrál neokonzervatismus. Eklektická ideologie kultu soukromého vlastnictví, tržní živelnosti a obnovy „tradičních“ privilegií buržoazie v současné době usiluje o nalezení východiska z všeobecné krize kapitalistického systému poté, co selhala řada pokusů buržoazních liberálů. Snahy

(1) Dne 1. 6. 1986 otiskla sovětská Pravda Projekt ÚV KSSS „Základní směry přestavby vysokého a středního odborného vzdělání“, jehož centrální myšlenkou je integrace vědy, vzdělání a výroby a zvýšení kvality vzdělání ve vztahu k potřebám společnosti.

(2) Počátkem sedmdesátých let byl zaznamenán „boom“ radikální kritiky školy jako instituce s „hierarchickou a rigidní“ strukturou, která prý působí depresivně a potírá u studentů svobodu, tvořivost, samostatné rozhodování a odpovědnost za vlastní řešení. Deskolarizační snahy opírající se mimo jiné o tezi, že přijímání většiny poznatků dnes probíhá zásluhou hromadných sdělovacích prostředků mimo školní aulu, směřují k vytváření prostoru ke vzdělávání za školními zdmi, pro vlastní rozhodování a účast studentů na řízení školy, pro „aktivní tvůrčí vyjádření“ vlastního „já“ apod. Nabývají forem tzv. otevřených škol (př. College J. Adams v USA, Wyndham School ve Velké Británii), svobodných škol, škol bez zdí (př. Parkway Program, Home Base School v USA). Právě z této doby je i reprezentativní literatura tohoto proudu: viz např. P. Goodman: *Compulsory Mis-Education*, 1971; J. Holt: *The under-achieving School*, 1971; E. Reimer: *School is Dead*, 1971; I. Illich: *Deschooling Society*, 1972; P. Buckman: *Education without Schools*, 1973; W. K. Richmond: *The Free School*, 1973 apod.

navrátit se k minulému „slavnému věku“ kapitalismu získávají pozice a vítězi nad liberalismem sedmdesátých let, byť jeho některé ideje a postupy v určité míře zahrnují. V důsledku neúspěchu liberalismu a jeho kritiky do vlastních řad pronikají neokonzervativní koncepce i do vzdělání, kde začínají ovládat prostor a získávají si stoupence i z řad některých bývalých liberátů (3).

Buržoazní liberalismus byl významnou společensko-politickou formou i etapou vývoje, proti níž se vzedmula současná konzervativní vlna. Tato vlna vnesla i do oblasti teorie i praxe vzdělání mnoho novostí. Je proto třeba tyto liberální koncepce — jako bezprostřední předchůdce současného neokonzervatismu — analyzovat, ukázat jejich přednosti i nedostatky.

Vyspělá kapitalistická společnost jako společnost hluboce třídně založená podřídila svým zákonům i mohutný rozvoj vědy a techniky. K jeho širokým společenským souvislostem patří i teoretické řešení celoživotního vzdělávání v koncepci tzv. „učící se společnosti“ (The Learning Society). Její autoři řeší problematiku vzdělávání v souladu s cíli a potřebami kapitalistické společnosti. Vytvářejí idealistický koncept „učící se společnosti“, který lze hodnotit jako výsledek objektivního společenského vývoje na jedné straně a jeho deformované teoretické reflexe na straně druhé.

Kapitalistická společnost, poháněna snahou využít všech možností, aby prokázala životaschopnost svého společenského systému, se snaží adaptovat na nové podmínky a podřítit je svým zákonům. Důsledkem rozvoje vědy a špičkové technologie bude — podle jejích teoretiků — evoluce současné „průmyslové“ společnosti k „vědecké“ společnosti motivované novými hodnotami, včetně hodnot vzdělání. Koncepce „učící se společnosti“ (jak se vyvíjela) náleží k teoriím „postindustriální společnosti“, ještě nyní částečně pokrývajícím teoretický prostor buržoazního vidění perspektivního vývoje vysoce vyvinutých kapitalistických zemí. Existuje celá škála těchto teorií, od teorií R. Arona, D. Bella, J. Galbraitha, přes „technotronní společnosti“ Z. Brzezinského až po „informační společnosti“ japonského teoretika H. Masudy (4).

Koncepce „učící se společnosti“ reprodukuje třídní podmíněnost vztahu ke vzdělání a snaží se předkládat teoretická řešení narůstajících problémů vyspělé kapitalistické společnosti, zejména nezaměstnanosti a jejích sociálních důsledků, kladením důrazu na vzdělání v rámci evoluce daného společenského systému. Teoretický koncept „učící se společnosti“ hypertrofizuje vzdělávání v budoucím vývoji kapitalistické společnosti a zveličuje jeho schopnost řešit vyostřené problémy této společnosti. Jak ukázal V. I. Lenin v *Materialismu a*

(3) Konzervativní koncepce ve vzdělávání činí od buržoazního liberalismu otevřeně krok doprava: hlásají „přirozenou nerovnost“ ve schopnostech přijímat vědění a vzdělávat se, teorii nadprůměrných lidí (elity), kteří musí dostat odpovídající vzdělání; naproti tomu masa, označovaná jako živel přirozeně omezený a netvůrčí, musí být podřízena autoritativní výchově založené na přísné tradici a „staré dobré morálce“.

(4) Výroky o společenských vztazích a vývojových tendencích jsou zde absolutizací rozvoje výrobních sil, zdůvodňováním a ospravedlňováním specifických kapitalistických poměrů, zahalovaným často do formy „společensky neutrálních“ výpovědí. Jedná se vpravdě o „kosmetické úpravy“ nejkřiklavějších rozporů s cílem upevnit mocenské postavení velkoburžoazie. Buržoazní vize budoucnosti, jak uvádí např. O. Tenzler, jsou v podstatě uchováním současného stavu, apologetika je prioritní funkcí [Tenzler 1984 : 228]. J. Filipec v této souvislosti ukazuje, že vytyčování hesel abstraktního humanismu mimo rámec nezbytných civilizačních proměn je novodobou reprodukcí spekulativního idealismu [Filipec 1974 : 32]. Ke kritice buržoazních společenských teorií významně přispěly např. práce Davydova, Ojzermana, Jovčuka, Ožegova, Šachnazarova, Frolova, Steigerwalda, Nicka, Seveho, u nás pak Filipce, Filipcové, Formánka a Javůrka.

empiriokriticizmu, může absolutizace určitého faktoru zakrýt reálný problém a tím i zabrzdit postup k řešení.

V podmínkách kapitalistického sociálně ekonomického uspořádání ukázal potřebu učení se, vyvolanou rozvojem vědy a techniky, již F. Clarke (1940), do koncepcce „učící se společnosti“ ji později rozvinul A. Thomas (1963). Koncepce zaznamenala svůj největší rozvoj zejména v sedmdesátých letech, kdy jejímu rozpracování věnovali své teoretické a výzkumné úsilí další vědci (5). Při jejím hodnocení se zaměříme na dvě z nejvýznamnějších koncepčních děl v této oblasti, která byla vydána v sedmdesátých letech. Obě nesou shodný název *The Learning Society* a jejími autory jsou představitelé dvou nejvyspělejších kapitalistických zemí s rozvinutým systémem vzdělání: R. Hutchins (1968, USA) a T. Husén (1974, Švédsko). Objasňují základní východiska koncepcce, hybné síly jejího rozvoje a její budoucí charakteristiky. Dílo první nezapře hledání, Husénovu knihu lze označit za dílo zralejší, s hlubšími úvahami v širších souvislostech.

Oba autoři vycházejí z výrobně technologických procesů, které v důsledku obrovského rozvoje vědy a techniky procházejí velkými změnami. Všimají si toho, že nová technika a technologie zvyšuje požadavky na přípravu k profesi, na široké všeobecné vzdělání a speciální pracovní poznatky. Hutchins se dovolává Keynesse. Husén podrobněji vysvětluje proměny techniky a technologie. Předpokládá například, že ekonomický růst bude vytvářet možnosti vzrůstající spotřeby; proces změn, jakož i tok informací se budou zrychlovat, a to jak výrobou (vědeckým výzkumem), tak rozdělováním (masovými komunikačními prostředky, „computer technology“). V Husénově „pracovní společnosti“ (*The Working Community*) budou stroje nahrazovat lidské svaly ve stále větším počtu operací. Staré „modré límečky“ se stanou kvalifikovanými techniky, kteří budou kontrolovat práci strojů. Tyto úvahy zakládá profesor Stockholmské univerzity na předpokladu, že pracovní společnost konce tohoto století bude charakterizována nejenom plnou zaměstnaností, ale též garantovaným minimem příjmů z veřejných zdrojů (6). Realnost tohoto předpokladu však zatímni vývoj nepotvrzuje. Nezaměstnanost ve vyspělých kapitalistických zemích dále stoupá, veřejné výdaje do sociální oblasti jsou s nástupem neokonzervativců ještě energičtěji omezovány. Nezaměstnanost se nedotýká jen defavorizovaných společenských menšin a méně kvalifikovaných pracovníků. Velký podíl představují například noví absolventi škol a tzv. dospělá mládež, která si v důsledku nedostatku pracovních míst nedobrovolně prodlužuje dobu studia a oddaluje tak svůj střet s pracovní sférou. Zatímco v roce 1979 bylo ve dvanácti členských zemích OECD 7 miliónů nezaměstnaných ve věku 15—24 let, v roce 1983 to už bylo 10 miliónů [Roberts 1985]. Autoři však zcela ignorují skutečnost, že proces zespoolečňování výroby a samotné práce se bude dostávat do stále ostřejšího rozporu se soukromovlastnickými formami přisvojování, které budou stále více limitujícím činitelem.

Za jeden ze základních předpokladů nového rozvoje vzdělání považují ze-

(5) Např. E. Faure: *Rapporto sulle strategie dell'educatione* (1972); N. N. Šoljan: *Društvo koje uči* (1979); H. Becker: *Auf dem Weg zur Lernenden Gesellschaft* (1980). Koncepce má rozsáhlé teoretické zázemí. Její celek až po jednotlivé aspekty, vztahy a souvislosti, od gnozeologického až po futurologický úhel pohledu, zkoumá celá řada dalších autorů: J. R. Kidd, J. W. Richmond, S. M. Grabovski, L. Borghi, M. A. Manacorda, A. Broccoli atd.

(6) Na jiných místech svého rozsáhlého díla věnovaného problematice vzdělání Husén ukazuje, že dosahování určitých sociálních cílů (např. rovnost šancí) se neděje v „ekonomickém vakuu“, tzn., že za určitých okolností se tyto cíle stávají nedosažitelnými.

jména rozvoj průmyslu vědění (The Knowledge Industry), tj. producentů a distributorů vědění, výzkumných ústavů, univerzit apod. Ten se rozvíjí po „explozi vědění“ jako produkt společnosti ovládané ziskovými kritérii. Pozornost dosud věnovaná materiálním a energetickým prostředkům ekonomického růstu se přesunuje k práci s vědomostmi, které se nepřetržitě vytvářejí, distribuují, jsou předmětem obchodu a zisku. Autoři ukazují, že vytváření a distribuce vědění za pomoci komputerů, přenosu vizuální a verbální informace na terminálech neustále pokračuje apod. Předpokládají, že nabude určujícího vlivu při rozvoji společnosti a jejího vzdělání (7).

Obě uvedené koncepce spojují s tímto vývojem závažné změny v poslání univerzity. Hutchins předpokládá, že univerzity přestanou být „autonomními intelektuálními společnostmi, centry nezávislého myšlení“ a stanou se „znárodněným průmyslem“, podřízeným „národním zájmům“, ve skutečnosti ovšem zájmům monopolní struktury vysokého kapitálu. Jeho úvaha odráží objektivní tendenci spojování nejprogresivnější výroby s nejvyšší vědou a vzděláním, jež však v těchto společensko-ekonomických podmínkách nabývá deformované podoby podřízenosti vzdělání ziskovým kritériím (8). Husén správně ukazuje, že místo hromadění encyklopedických faktů bude třeba se učit fundamentálním poznatkům, hlavním principům a teoretickým modelům, které vytvoří podmínky pro neustálé přijímání nových poznatků. Vzdělání bude muset poskytovat široký vzdělanostní základ a vytvářet východisko pro trvalou adaptabilitu člověka, který se bude muset vyrovnávat s novými situacemi vyžadujícími nové schopnosti a nové vědění. Husén předpovídá i nové kanály vzdělávání a překonávání dichotomie škola-práce, tj. předpokládá souběžnost práce a vzdělávání. Očekává, že se celoživotní vzdělávání stane normálním faktem života. Oba autoři považují celoživotní vzdělávání všech za základní náležitost budoucí „učící se společnosti“. Takový předpoklad však musíme považovat za výraz abstraktního idealismu, neboť ostře kontrastuje s reálnými podmínkami, které kapitalistická společnost svým třídním, elitistickým přístupem ke kvalitnímu vzdělání, zvyšováním sociální nejistoty, nezaměstnanosti atd., vytváří. Hutchins v této souvislosti poukazuje na vliv dvou hlavních faktorů: rychlost změn prostupujících všechny stránky života, která si žádá nepřetržité vzdělávání; a růst proporce volného času, která je „činí možným“. V ostrém kontrastu se současným neokonzervatismem Hutchins tvrdí, že potenciální dispozice člověka

(7) Výsadní postavení vědy, vědění a vzdělání ve společnosti vyznávají rovněž tzv. „technokratické“ koncepce. Takové představy najdeme v Brzezinského modelu „Velkého státu“, který je řízen mocenskou elitou vybavenou nejvyšší vědou a technikou, v Galbraithově modelu „Velké korporace“ a její technostruktury i v Bellově společenském konceptu „Velké vědy“. Zdrojem společenské dynamiky jsou ve všech případech znalosti a vzdělání, sociální ohnisky jsou pak univerzity a výzkumné ústavy, rozhodujícími osobami vědci. Bell uznává vysoký stupeň závislosti základního výzkumu i vzdělávacího systému na těch, kdo mají v rukou moc. Přímou uvádí: „Vztah vědění k moci je v podstatě služebný“ [Bell 1973 : 410]. Ve všech těchto koncepcích jde o podřízení vědy a vzdělání nejvyšším ziskům a nejvyšším politickým špičkám vykořisťovatelské společnosti [Formánek 1980]. Růst role vědy, vědění a vzdělání v životě společnosti analyzuje z marxisticko-leninského hlediska např. monografie „Socialismus a věda“. Odhaluje kvalitativně odlišné užití vědy, její cíle i důsledky v kapitalistických zemích a ukazuje, že v buržoazní ideologii jsou věda a vzdělání prezentovány jako prostředek řešení všech sociálních problémů a hlavní tvůrčí síla současné civilizace: „Formuje se typ buržoazního vědomí, který jednostranně absolutizuje roli a význam vědy v současném světě [Mikulinskij 1981 : 294].

(8) Soukromé zájmy monopolů nacházejí prostor na půdě soukromého sektoru škol [Becker 1980], zejména univerzit, viz např. „University-Industry Cooperation in Biotechnology in USA“ (Obščestvennyje nauki za rubežom 1984, No 3), i státního sektoru univerzit, viz např. „Dieci universita italiane, 'legate' alla Montessori da accordo di cooperazione“ (L'Unità 26. 2. 1985).

umožňují, aby se vzdělával po celý život, „získával inteligenci a stával se více lidským“ [Hutchins 1968 : 130]. Předvídá, že v rozvinuté a bohaté společnosti bude moci každý člověk i v dospělosti věnovat část svého životního času na vzdělávání a domnívá se, že praxe vyspělých průmyslových zemí to již naznačuje. Je možné jít dál a předvídat „učící se společnost“. Tak zní otázka, kterou si autor klade. Jeho odpověď je pozitivní, neboť „světové společenství učící se civilizaci, učící se skutečné lidskosti je možné“ [Hutchins 1968 : 135]. „Nový způsob života“ umožní člověku využívat vyspělou technologii.

Zdánlivě všelidské, ve skutečnosti však netřídní úvahy tu nepřipustně ignorují nejen odlišné základní principy uspořádání společnosti za kapitalismu a socialismu, nýbrž i rozdílné objektivní zákonitosti, které vytvářejí kvalitativně jiný základ pro naplnění uváděných charakteristik vzdělání. Celospolečenské charakteristiky, „společensky neutrální“ výroky tak skrývají pravý vztah třídně antagonistické společnosti ke vzdělání a nepřímo zastírají i příznivé podmínky, které pro rozvinutí celoživotního a celospolečenského vzdělávání vytváří socialistická společnost. Objektivní zákonitosti kapitalistické společnosti odsouvají úvahy obou autorů do roviny abstraktně idealistického humanismu.

Takové hodnocení potvrzují i další myšlenky zkoumaných prací. Husén správně vidí potřebu přeměny struktury vzdělávacího systému z elitní (ev. selektivní) ve všeobecnou. Považuje ji za úkol celého národního hospodářství, za přípravu nezbytnou vzhledem k rychle se měnící společnosti a novým nárokům života, kdy se člověku vzdělávání stává „imperativem“. Ve skutečnosti tento proces postupuje a bude postupovat podle toho, nakolik bude v zájmu vládnoucích monopolních sdružení. Rozvoj člověka, jeho schopností a jeho osobnosti se nemůže vymanit z područí zisku. Husén předpokládá, že většina mladých lidí získá ve dvaceti letech základní univerzitní hodnost, bude mít široký přehled a schopnosti orientovat se ve světových problémech, bude hledat svůj vlastní cíl a smysl života. Je zřejmé, že tyto složité zprostředkované procesy bude podmiňovat ideologie vládnoucí třídy, orientace informační obsluhy společnosti, preference uznávaných společenských hodnot a celá řada dalších faktorů. Husén předpokládá, že během dalších dvou desetiletí se přiblíží možnost poskytnout všem takové vzdělání, které budou schopni přijmout. Počítá s tím, že ekonomické a geografické bariéry budou překonány. Hutchins zase své „všelidské“ úvahy opírá o teze osvíceného racionalismu: Každý člověk má šanci být člověkem, je to jeho přirozené právo; vzdělání je cestou k lidskosti; z toho odvozuje právo všech svobodně se vzdělávat (liberal education for all). Člověk musí „pochopit dobu“, v níž žije. Všeobecné a nepřetržité vzdělávání mu to má umožnit (The Understanding Society).

Husén ve své koncepci uvažuje vzrůst role expertů a specialistů. Ti se stanou důležitými nejen ve své vědní oblasti, ale též v ekonomice a politice. V podstatě předvídá budoucí „meritokratickou“ společnost, kde vzdělání a schopnosti budou „zásluhou“ oceňovanou při „sociálním povýšení“ (9). Trend k meritokracii vysvětluje selektivně: vývoj společnosti, její techniky a technologie vyvolává potřebu vzdělávat celou společnost a ta bude celkově více vzdělána než dříve; na druhé, „vyšší“ úrovni vzroste závažnost vrstvy expertů, vědců, technologů, tj. elity, která bude stát v čele společnosti. Obraz meritokratické společnosti je založen na dělbě práce a distribuci vzdělání v kapitalismu. Oddělení

(9) S podobným přístupem se lze setkat např. v koncepci D. Bella. Princip „měření vědomostí a schopností“ (tzv. „skóry testů schopností“) zavedl jako základ pro místo jednotlivce ve společnosti ještě dříve než přešel k neokonzervativcům. Podle měření inteligence by měli být vybraní jedinci společensky vyzvednuti co nejvýše, aby byl využit jejich talent. To je základ jeho „liberální teorie rovnosti příležitosti“ [Bell 1973 : 411].

fyzické a duševní práce, zejména intelektuální a řídicí práce hlubokou třídní diferenciací podporuje. Všeobecné zvýšení úrovně vzdělání za kapitalismu neodstraňuje sociální rozdíly, přenáší je jen na jinou úroveň, reprodukuje je na vyšším základě.

Koncepce „učící se společnosti“ se dotýká i problému hodnot. Podle Hutchinse bude ve společnosti, kde se bude každý „svobodně vzdělávat“, hrát vzdělání stále důležitější roli v systému hodnot. Husén předpokládá posun hodnotového žebříčku a jeho diverzifikaci v několika liniích. Hovoří přímo o potřebě přípravy člověka k životu ve společnosti „pluralitních hodnot“, nabízejících každému člověku „více alternativ“ myšlení a jednání.

Praxe ovšem ukazuje, že pokud není samo vzdělání podpořeno smysluplnou realizací v práci, in tvůrčí činnosti, která přináší člověku uspokojení, postrádá vzestup úlohy vzdělání v procesu transformace hodnot reálný základ a stává se iluzorním. Pestrůst voleb je v kapitalistických zemích limitována monopolistickým charakterem společnosti. Pluralismus, ať již politický, kulturní či hodnotový, je determinován a omezován bariérami státního monopolismu. Je to monopol, který určuje možnosti a hranice „svobodného“, „nezávislého“ rozhodování jednotlivce o jeho vlastní cestě rozvoje. Je zřejmé, že za této situace je „svobodná“ volba pouze záležitostí proklamativní a skrývá se za ní rozvinutý systém manipulace.

Obě zkoumané koncepce předpokládají, že v rámci celoživotního programu vzdělávání bude vzdělávacími aktivitami smysluplně naplňován volný čas. Ovšem vzdělávací náplň volného času je v praxi kapitalistických zemí velkým problémem. Bylo například prokázáno, že nezaměstnaní a ti, kteří nenašli přiměřené uplatnění v pracovním procesu, nejsou schopni udržovat normální úroveň životní aktivity, redukuje své aktivity a volný čas tráví většinou pasívnými druhy zábavy. Protože nenalezli smysluplné uplatnění v jejich práci a nedosáhli ani očekávané životní satisfakce, propadá se — zejména u mladých lidí — vzdělání v žebříčku jejich životních hodnot.

Husén připisuje vzdělání v „učící se společnosti“ dimenzi kreativity, nového tvůrčího myšlení a nonkonformismu. Orientace na nonkonformismus signalizuje, že v existující společnosti není něco v pořádku a vzdělání by mělo napomáhat překonávat vzniklé problémy přípravou k „netradičnímu“ myšlení či jednání. Tvůrčí myšlení je dnes vskutku vysoce žádoucím atributem vzdělání. Vzdělání, které učí a vede k tvořivosti, je však bez praxe samoučelné. Právě v praxi, v činnosti se může uplatnit schopnost k tvořivosti. Není obtížné prohlédnout nutnou omezenost tohoto fenoménu v kapitalismu. Tvořivost, která v praxi naplňuje společensky přetvářecí funkci vzdělání, by nutně překračovala hranice dané kapitalistickým společenským uspořádáním a jeho „nedotknutelnými“ principy. Faktická apologetika nedává autorům možnost dopracovat se k požadavku hlubinných společenských změn. Jejich teoretická cesta končí v programu dílčích změn a ve vylepšování dané společnosti.

Oba autoři vycházejí ze základní teze, že kapitalismus je schopen překonávat své krize. Jejich koncepce přichází se speciálním návodem, jak je překonat, a to pomocí vzdělání. Analýza nás tak dovádí k potvrzení teze formulované v úvodu: Teoretická představa, že základní problémy sociálně ekonomického systému vyrůstají z principu soukromého vlastnictví výrobních prostředků a třídního uspořádání společnosti mohou být překonány cestou vzdělávání, orientací na vlastní „já“ (Ich Identität), popřípadě alternativními životními styly, je pustý idealismus. Takové teoretické náměty nemohou být realizovány.

Například ve Velké Británii zavedla vláda pomocné vzdělávací programy „Technical and Vocational Education Initiative“ a „Youth Training Schema“

pro nové absolventy škol. Uvádí se v nich, že mají posílit odbornou orientaci mladých lidí a vyřešit rozpor mezi schopnostmi nových absolventů a profesními požadavky špičkové technologie. Trh práce jim však po absolvování těchto dodatečných programů není v mnoha případech schopen poskytnout přiměřené uplatnění. Vzdělání pozdrží jejich pokles do řad nezaměstnaných či neúplně či střídavě zaměstnaných, ale neeliminuje jej. Faktická nezaměstnanost, která vytlačuje člověka z výrobního procesu kapitalistické společnosti jako nepotřebný prvek, kde člověk je podřízen vztahům výroby, mu bere jak impuls, tak možnost vzdělávat se, uplatnit vzdělání, realizovat sebe sama. Vzdělávací zařízení tak fakticky slouží jako „rezervoár“ pracovních sil, jako nástroj oddalování konfliktu člověk versus vztahy práce, přičemž mnozí lidé vůbec nenajdou přiměřené zařazení do pracovního procesu. Ztrácejí kvalifikaci a s ní i důvěru v jistoty systému. Sociologické výzkumy ve vyspělých kapitalistických zemích ukazují, že nezaměstnanost plodí pocity nedostatečné vnitřní satisfakce, frustrace, osamění, úzkosti a pochybností o sobě samém [Roberts 1985]. Ani další varianty „postindustriální“ společenské teorie, vyhrocující svým uplatňováním vědy a techniky odcizení člověka a jeho „odlidštění“ (plynoucí z tzv. „zhotovování“ člověka a jeho vzdělávání) nesplnily očekávání. Nepřinesly například očekávaný rozmach tvořivé práce. Překonání krizového stavu je v nich spojováno s hesly „permanentního odmítání“ a „permanentní výchovy“ založenými na „intelektuálním“ a „morálním imperativu“. Hlavní naděje je spojována s inteligencí (H. Marcuse). Rovněž G. Friedmann spojuje budoucnost lidstva s výchovou: Skutečná výchova — její úspěch či neúspěch — určuje budoucnost lidstva. Tyto teorie u nás podrobil kritice například J. Filipec. Ukázal, že zde celá moudrost buržoazního myšlení končí u „člověka, jenž sám bere do svých rukou“ a vidí ve výchově a vzdělání jedinou formu pozvednutí člověka [Filipec 1974 : 29]. „Spásným“ východiskem pro buržoazní teoretiky je zevšeobecnění konfliktů a krizových situací na celý svět jako obecné podmínky existence lidského rodu.

Vzdělání je v kapitalistické společnosti orientováno na prvním místě na maximalizaci zisku vládnoucích. První tendence, kterou kapitalismus v této oblasti se strojovou základnou přinesl a která ho přes určité modifikace stále doprovází i za změněných podmínek výroby, je tendence k co nejlevnější pracovní síle. Čím jednodušší operace člověk jako přívěsek stroje, který si ho podržuje, vykonává, tím méně prostředků si žádá jeho reprodukce a tím vyšší zisk kapitalistovi přináší. Tato tendence vede ve svých důsledcích vlastně k degradaci sil a schopností člověka. S nástupem vědy do výroby se však objevuje naléhavá potřeba vzdělaného pracovníka, který potřebuje adekvátní intelektuální přípravu. A tak pokrok výroby v kapitalismu, který sleduje na prvním místě zisk a nemá ve svých základech vepsáno „vzdělávat člověka“, přinesl pokrok v profesní přípravě pro širokou základnu pracovních sil. Tendence k vyššímu vzdělání vynucovaná pokročilou technikou se zde prosazuje v protikladu s tendencí k nejnižšímu objektivně nutnému vzdělání. Obě tendence působí současně: zatímco první je trvale přítomná, jejímu plnému prosazení brání druhá, která ji omezuje. Ve společnosti, kde je vše podřízeno vládě zisku, kde se každý individuálně snaží obstát ve vztazích konkurence na trhu ovládaném monopoly, kde individuální zájmy mají vrch nad zájmy společenskými, je vzdělání pro získání dobrého pracovního místa tou nejsilnější motivací. Další motivace mohou mít pouze doplňující význam, bude-li na ně vůbec prostor. Příprava člověka na společenský, občanský život je rovněž řízena a deformována zájmy vládnoucích monopolních špiček. Jednostrannost takového vzdělání, které podržuje schopnosti člověka technice (zejména nejvyspělejší tech-

nice — „high-tech“) a množství a kvalitu vzdělání diktátu výrobně technologických struktur, je zřejmá.

Frolov například vědecky zdůvodňuje potřebu všestranného vzdělání člověka v jednotě vědy, umění a morálky a ukazuje tuto budoucnost člověka ve spojení s rozvinutým socialismem a komunismem [Frolov 1983]. Kapitalistické vztahy však zakládají vzdělání na pragmaticko-utilitárních principech vycházejících ze sociální nerovnosti. Objektivní zákonitosti kapitalistické společnosti, zisk jako nejvyšší cíl, třídní přístup ke vzdělání, elitistické principy, které jsou imanentní kapitalistické společnosti, to vše jsou určující limitující faktory úvah o rozvoji člověka, o jeho vzdělávání a činí z proklamované celospolečenské dimenze celoživotního vzdělávání abstraktně humanistický všelidský ideál. Základní teoreticko-metodologické východisko zkoumání procesu vzdělání vysvětlil K. Marx v *Německé ideologii*. Ukázal, že vzdělání je třeba zkoumat v konkrétně historických sociálně ekonomických podmínkách společnosti, v souvislosti s jejími základními principy, zejména s její ekonomickou strukturou. Objasnil závislost rozvoje schopností a vzdělání člověka na společenské dělbě práce a na okruhu činností, které vykonává.

Ani snaha řešit problém „humanizace“ kapitalistické společnosti cestou vzdělávání nevyznívá přesvědčivě. Humanizace a prosazení „pravé lidskosti“ je velmi široký proces, jeho řešení je třeba hledat v principech uspořádání společnosti jako celku. Tyto principy vytvářejí základní předpoklady limitující „společenské podmínky“. Vzdělání a kultivace schopností vybraných jednotlivců nemohou vést k pravé lidskosti ve společnosti založené na vykořisťování, konkurenčních vztazích a silném individualismu. Humanita společnosti není mechanickou sumou humanity jednotlivců, je kvalitou vyšší, reprezentující kulturu mezilidských vztahů, vztahy člověka k přírodě a k sobě samému. Lidskost je neslučitelná s vykořisťováním a potlačováním, ať už v oblasti ekonomiky, politiky či kultury.

Ve zkoumaných koncepcích „učící se společnosti“ však můžeme za zjevnými deformacemi zobrazení objevit i reálné tendence. Už samotný rozsah pozornosti, který námi sledovaní autoři vzdělání věnují, svědčí o rostoucí závažnosti fenoménu vzdělání. Odhlédneme-li od nereálného přeceňování jeho možností, přiznejme jim, že znovu právem orientovali pozornost společnosti k závažnosti vzdělání. Dokumentovali například tezi, že rozvoj výrobních sil, pracovních poměrů i ostatního života, podporovaný prudkým rozvojem vědy a techniky, stále více potřebuje kulturní osobnost, člověka s rozvinutými intelektuálními kvalitami a kultivovanými schopnostmi. Rozpracovali změny, které věda, technika a sama výroba vnáší do teoretické budoucnosti vzdělání, i když ji vtěsňali do omezeného prostoru buržoazní ideologie. Formulovali i perspektivně předpokládané charakteristiky vzdělání, které po očištění od nánosů buržoazní ideologie mohou být inspirativní — například idea celospolečenského a celoživotního vzdělávacího procesu, jednoty práce a vzdělání, či osvojování fundamentálních poznatků jako základu pro adaptabilitu při volbě nových povolání. Autoři nastínili celou řadu závažných problémů, které vývoj vzdělání přináší, a s nimiž se setkáváme i v jiném společensko-ekonomickém kontextu. B. Filipcová ve své kritice buržoazních koncepcí výchovy a vzdělání odhaluje jejich falešnou interpretaci sociálních rozporů jako obecných konfliktů techniky a společnosti, techniky a člověka. Vysvětluje, že „tam, kde jediným reálným řešením je revoluční změna poměrů, dosazují pseudořešení spočívající v idealistickém přecenění role rozumu, vzdělání a výchovy“. Přisuzují výchově a vzdělání dějinné role, jež objektivně nehrají a nemohou hrát. Zamlžují tím zároveň společenskou skutečnost, v níž reálný zájem na rozvoji člověka nepřekračuje hranice vymezené jeho funkcí pracovní síly a imperativem zisku [Filipcová 1974].

Liberální ideologové dnes po řadě neúspěchů ve zmatku hledají nová východiska, korigují svá stanoviska, v mnohém jsou sami k sobě kritičtí a v lecčems dokonce dávají za pravdu neokonzervativcům. Neokonzervatismus však vystupuje ve prospěch obvyklého, tradičního, proti novostem a změnám připravujícím „neznámou“ budoucnost. Podporuje „tradiční“ model školy, odlišné pro elity a pro masu, a odmítá novosti ve jménu negativního postoje k jakémukoli závažnějšímu pokroku. Klíčová pozice soukromého vlastnictví ve společnosti určuje všechny ostatní vztahy včetně vztahu člověka k vědění. Sociální spravedlnost proto konzervativci označují za „nesmyslné slovo“; vždy podle této ideologie zůstanou rozdíly „myslí, těl i charakterů“ a rozdělení na vyšší, střední a nižší stav.

Konzervativci kritizují liberály, že ve svých koncepcích v omezených formách vytvářejí podmínky, aby „nenadaná a lenivá většina“ uchvacovala nepřiměřený podíl bohatství vznikajícího „díky talentovaným a pracovitým“ (tj. buržoazie). Úspěchu mohou dojít jenom „nadprůměrní“, kteří mají výlučné postavení a další charakteristiky elity, zejména vzdělání. Konzervativci vyžadují, aby svrchovaná podnikatelská elita byla bezvýhradně uznávána a oceňována.

Člověk z lidu je naopak podle jejich názoru samotnou svou přirozeností nedokonalý a nerozumný, a proto musí být podrobován vnější disciplíně, autoritativnímu vzdělávání a přísné tradici. Konzervativci nevěří v tvořivé schopnosti lidových mas. Podle jejich mínění mohou být pouze zvnějšku využívány ve jménu idejí a hodnot, které si ony samy nejsou schopny osvojit. Ze vzdělávacího procesu se snaží vyloučit všechny poznatky, které se neslučují s nadšením pro buržoazní hodnoty a „přirozenou“ morálku (převzatou z arzenálu buržoazních liberálů); vzdělání jednoznačně dávají do služeb silného autoritativního státu (10).

Vědecká marxistická teorie prokázala, že základní podmínkou pozvednutí člověka a jeho všestranného rozvoje, včetně vzdělávání, je revoluční změna společenských poměrů, která teprve může dodat celospolečenský a skutečně lidský smysl vzdělávání člověka podle Marxovy teze, že hlavním vychovatelem člověka jsou společenské poměry. Skutečně lidské parametry jsou vytvářeny samotnou lidskou činností, revoluční přetvářecí praxí, v níž člověk přetváří nejenom společenské a přírodní prostředí, v němž žije, ale rovněž sám sebe. Dávno před tím, než na Západě začali hovořit o „permanentním vzdělávání“, V. I. Lenin předpokládal nutnost nepřetržitého vzdělávání a spojoval ji s výstavbou nové společnosti: neboť ten, kdo vytváří nové lidské vztahy, je může vytvořit jen na základě nejnovějšího vědění. Myšlenka celoživotního vzdělávání se tu naplňuje ve spojení nejpokrokovější vědy (zprostředkované nepřetržitým vzděláváním širokých mas) a nejpokrokovějšími společenskými vztahy. Ukazuje se bytostné spojení nepřetržitého vzdělávání všech s komunistickou společností. Přeměna společenských vztahů je tak základním výchozím předpokladem pro rozvinutí procesu celoživotního a kvalitního vzdělání. Tento proces ovšem přináší rozpory nového typu, před jejichž řešením teprve marxisticko-leninská věda stojí (např. otázka společenských vzdělávacích potřeb a přiměřené kvality vzdělávacího systému a jeho postupné transformace v systém celoživotního vzdělávání).

Perspektivní systém celoživotního vzdělávání je dnes všeobecně uznáván.

(10) Neokonzervativní ideologie se opírá o oživené myšlenky G. Moscy, V. Pareta (zejm. *Trattato di sociologia generale*), dále Ortegy y Gasset a jeho „Vzpoury davů“, F. Nietzscheho a dalších. K představitelům neokonzervatismu náleží např. F. A. Hayek, M. Friedman, A. Gehlen, N. Podhoretz a další. Koncepti neokonzervatismu podrobil kritice např. R. Steigerwald a u nás M. Formánek.

Kvalitativně odlišné jsou jeho důvody, cesty i prostředky realizace. Existuje zjevný rozpor mezi celoživotním vzděláváním jako rozpracovaným teoretickým problémem a jeho faktickým prosazováním do vzdělávací praxe. Ta v tomto směru prošla jen dílčími změnami. Nabízí spíše obraz dvou vzdělávacích systémů, kde k tradičnímu vzdělávání mládeže se připojuje systém vzdělávání dospělých. Celoživotnost jako princip však žádá novou kvalitu vzdělání, změnu a transformaci obou výše uvedených relativně samostatných systémů. Literatura dokumentuje, že tvorba základů systému celoživotního vzdělávání a hledání forem nejprůměrnějších daným společenským poměrům probíhá ve všech vyspělých zemích.

Socialistické společenské vztahy, založené na stále plnějším osvojování společenského vlastnictví a postupném přibližování se všeobecné sociální rovnosti, vytvářejí příznivé podmínky pro realizaci této myšlenky. Vyšší etapy vědeckotechnické revoluce prohlubují nároky na souvislost se sociální sférou a se samotným lidským činitelem. Například I. T. Frolov označuje za nejsilnější sociální aspekt současné etapy vědeckotechnické revoluce tzv. vysoký dotek („vysokoje soprikosnovenije“) techniky a člověka, který přerůstá v propojování a integraci. Čím vyšší je technologie výroby a veškeré lidské činnosti, tím vyšší musí být i vzdělání člověka, stupeň rozvinutosti a kultivace jeho schopností [Frolov 1984]. Neoddělitelnost výstavby rozvinuté socialistické a komunistické společnosti a celoživotního vzdělávání analyzují ve svých dílech V. N. Turčenko, I. T. Frolov, A. V. Darinskij, F. P. Filippov, M. N. Skatkin, A. T. Vladislavlev, z našich autorů pak například B. Kujal a J. Průcha.

Hluboká souvislost vědeckotechnického rozvoje a rozvoje člověka významně akcentuje závažnost rozvinutých schopností lidského činitele a jeho vzdělání v celospolečenské dimenzi. Ukazuje se, že dějinný pokrok se nepřikloní na stranu těch, kteří budou mít nejvyšší techniku, ale těch, kteří ji dokáží organicky spojit se vzdělaným člověkem. Silná vazba mezi člověkem a novou technologií v socialistické společnosti je podmíněna plnou zaměstnaností a zvláště vztahy součinnosti a kooperace. Ty předpokládají vysokou úroveň vzdělání člověka a připravenosti progresivní techniku a technologii nejen využívat a ovládat, ale i vytvářet. Složitý a rozhodně ne bezproblémový proces vytváření nové kvality vzdělání si vyžádá určitý historický čas a bude se prosazovat v boji protikladů. Například automatizace výroby vede v první fázi zavádění k vzestupu a rozšiřování vzdělání jen určitých profesních skupin, zatímco u jiných vede ke stagnaci, či dokonce regresi schopností a vzdělání člověka. J. Jirásek uvádí, že dnes se žádná země ještě neobejde bez pracovní síly, pro niž jsou vyšší vzdělání a kulturní rozvoj zbytečné [Jirásek 1985 : 813]. Člověk se bude muset postupně dopracovat k ovládnutí výrobního procesu jakožto celku, postavit se „nad něj“ a ovládat ho nikoli svými rukama, nýbrž „hlavou“. Dělná práce spojující fyzickou a duševní práci harmonizuje rozvoj osobnosti člověka a připravuje ho i na aktivní podíl v občanských a společenských záležitostech, jejich organizaci a řízení. Na své rozporuplné cestě bude člověk do určité míry ještě objektem ovládaným pohybem techniky, zatímco do určité míry již bude řídit a kontrolovat technologický proces jako svůj „vlastní čin“. Zdrojem bohatství pak nebude ani bezprostřední práce, ani doba, kdy člověk pracuje, nýbrž osvojování jeho vlastní všeobecné produktivní síly, jeho vzdělání a rozvoj jako společenského individua [Marx 1974 : 340].

Životná a perspektivní vědecká ideologie marxismu-leninismu reprezentuje v dějinném vývoji progresivní síly. Jejich postupné prosazení a převládnutí ve společenském vývoji nemohou zastavit ideologové imperialismu soustřeďující se v úvahách o vzdělání na selektivní „tradiční“ školu víceméně otevřeně pod-

řízenou nejvlivnějším skupinám kapitálu. Dá se očekávat, že strategie urychlování sociálního a ekonomického rozvoje socialismu, kterou vytyčil XXVII. sjezd KSSS a XVII. sjezd KSČ, vnese do procesu rozvoje vzdělání lidské osobnosti nejen nové časové horizonty, ale i přiblíží naplnění Leninových slov: „... aby vědění pronikalo lidem do krve, aby se stávalo nedílnou součástí jejich života“ [Lenin 1955]).

Literatura

- Bell, D.: *The Coming of Post-Industrial Society*. New York, Basic Books 1973.
Buckman, P. (ed.): *Education without schools*. London, Souvenir Press Ltd. 1973.
Filipcová, B.: *Výchova a vzdělání v přeměnách lidského života*. Sociologický časopis 1974, č. 3.
Filipec, J.: *Ke kritice buržoazních teorií společnosti*. Praha, Svoboda 1974.
Filipec, J.: *Životní způsob a vzdělání*. Sociologický časopis 1974, č. 3.
Formánek, M.: *Buržoazní sociálně politické teorie úlohy vědeckotechnického rozvoje*. Praha, Academia 1980.
Formánek, M.: *Ideologie nekonzervatismu*. Praha, odd. propagandy a agitace ÚV KSČ 1985.
Formánek, M.: *Neokonzervatismus a jeho ideologie v současné době*. Nová mysl 1986, č. 7–8.
Frolov, I. T.: *Perspektivy člověka*. Moskva, Politizdat 1983.
Frolov, I. T.: *Vysokoje soprikosnovenije. O někotorych socialnych problemach novogo etapa razvitiya NTR*. Pravda 23. 11. 1984.
Husén, T.: *The Learning Society*. London, Methuen Co Ltd. 1974.
Hutchins, R.: *The Learning Society*. London, Pall Mall Press 1968.
Jirásek, J.: *Střídání technologických způsobů výroby jako globální činitel*. Filozofický časopis 1985, č. 6.
Lenin, V. I.: *Materialismus a empiriokriticismus*. Praha, SNPL 1952.
Lenin, V. I.: *Raději méně, ale lépe*. In: Spisy, sv. 33. Praha, SNPL 1955.
Marx, K.: *Rukopisy „Grundrisse“ II*. Praha, Svoboda 1974.
Mikulinskij, S. R. — Richta, R.: *Socializm i nauka*. Moskva, Nauka 1981.
Roberts, K.: *Mládež a volný čas v osmdesátých letech*. Referát přednesený na konferenci „Životní způsob, volný čas, kulturní rozvoj“ v Liblicích 1985.
Tenzer, O. — Pstružina, K.: *Svět moderního myšlení*. Praha, Svoboda 1984.

Резюме

Д. Брозова: К критике концепции «обучающегося общества»

Статья посвящена анализу основных идей буржуазно-либеральной концепции т. наз. «обучающегося общества», извлеченных, в первую очередь, из работ «The Learning Society» Р. Хатчинса и одноименной книги Т. Гюсена. Она показывает место общественно-политического этапа либерализма семидесятых годов в контексте современной правящей идеологии неоконсерватизма в развитых капиталистических странах. Концепция «обучающегося общества» относится к теориям т. наз. «постиндустриального общества», еще ныне частично заполняющим теоретический объем буржуазного видения перспективного развития высокоразвитых капиталистических стран. Она является результатом объективного общественного развития с одной стороны и его искаженной теоретической рефлексии с другой стороны. Она предлагает теоретические решения увеличивающихся проблем развитого капиталистического общества, в частности, безработицы и ее социальных последствий, при посредстве образования.

Автор раскрывает ложное толкование образовательного фактора в будущем развитии капиталистического общества и преувеличение его способности решить обостренные проблемы капитализма, и тем самым и намеренное прикрывание истинных путей и средств их решения. Она показывает, что за искажениями изображения объективного развития, подчиненного законам капитала, можно найти реальные тенденции, например, что развитие производительных сил, отношений труда и быта, поддерживаемое стремительным развитием науки и техники все больше нуждается в человеке с развитыми интеллектуальными качествами и творческими способностями. Концепция содержит также предполагаемые прогрессивные признаки образования, она, однако, лишена реальной основы — соразмерных общественных исходных пунктов, которые являлись

бы гарантией их реализации в будущем. Этому подходу дается в статье оценка как односторонней гипертрофизации образования в будущем развитии общества, основанной на принципах абстрактного идеализма.

Научная марксистская теория доказала, что основным условием подъема человека и его всестороннего развития является революционное преобразование общественных условий капитализма, которое одно может придать значение для всего общества и подлинно человеческий смысл образованию человека. Автор выявляет органическую связь непрерывного образования всех членов общества с развитым социалистическим и коммунистическим обществом.

Summary

D. Brožová: Critical Remarks on the Conception of the "Learning Society"

This paper is concerned with analyzing the basic ideas of the bourgeois-liberal conception of the so-called "learning society", drawn predominantly from the work by R. Hutchins "The learning society" and from Husén's book published under the same title. The position of the sociopolitical stage of liberalism of the seventies is sized up within the context of the contemporary ruling ideology of neoconservatism in advanced capitalist countries. The conception of the "learning society" ranges among the theories of the so-called "postindustrial society" which, even now, partly continue to cover the theoretical space of the bourgeois view of the perspective development of highly developed capitalist countries. It is an outcome of objective social development on the one hand, and of its deformed theoretical reflection on the other. It offers theoretical solutions of more and more urgent problems arising in the advanced capitalist society — particularly of unemployment and its social consequences — through the mediation of education.

The paper brings to light the false interpretation of the educational factor in the future development of capitalist society as well as the exaggeration of its power to solve the acute problems of capitalism, and hence also the obscuration of the right ways and means of their solution. The fact is pointed out that, behind the deformed representation of objective development subjected to the laws of capital, real tendencies can be discovered — for example, that the development of productive forces, working relations and the rest of life, fostered by the rapid development of science and technology, is increasingly calling for men with developed intellectual qualities and creative abilities. The conception also includes presumed progressive features of education but is lacking a real basis — adequate social starting points which, in future, would guarantee their realization. This approach is conceived here as a one-sided hypertrophization of education in the future development of society, based on principles of abstract idealism.

The scientific Marxist theory has proved that the essential precondition for uplifting man and for his all-round development is a revolutionary change of social conditions peculiar to capitalism. Only this can endow man's education with an all-social and truly human sense. Light is thrown upon the essential interconnection between the continuous education of all society members and an advanced socialist and communist society

Bulharští historikové právem poukazují na skutečnost, že tradice vědy, zájem o vědecké poznatky a později i systematické pěstování vědeckého bádání o společnosti mají v jejich zemi dlouholetou tradici. Již počátkem devatenáctého století významný osvícenský autor Ivan Seliminski vysvětloval vazbu sociálního dění a přírody a upozorňoval, že společnost je obecným výrazem sociálních i přírodních sil a obojí že podléhá určitým zákonitostem. Jeho názory vyústily ve velmi revoluční požadavek boje proti všem parazitním vrstvám ve společnosti.

Básník Christo Botev (1848—1876) postavil proti idealisticko-osvětářské koncepci, že „nevědomost je příčinou všeho zla“, již skutečně sociologické poznání: i tato „nevědomost“ má své sociální kořeny a zdrojem rozdělení lidí na chudé a bohaté je sociální systém.

Když na konci devatenáctého a v počátcích dvacátého století se v Bulharsku rozvíjí dělnické hnutí a vytváří svou revoluční stranu, tu sepětí těchto kroků s rozvojem společenskovědního myšlení je zcela evidentní. Díla zakladatele Bulharské komunistické strany Dimitera Blagoeva (1856—1924) jsou považována i za základ rozvoje marxistické sociologické teorie v této zemi. Byla v nich poprvé provedena komplexní sociologická analýza bulharské společnosti: To umožnilo přesné pochopení sociální struktury, ideologických proudů, síly nepřítelů i stanovení vědecké politiky vůči spojencům. Blagoev pečlivě studoval empirická data, aby mohl vědecky přesně analyzovat ekonomiku, posoudit sílu rozporů, váhu malovýrobců, sílu a úlohu inteligence. Časopis *Novo Vreme*, který založil, přinášel systematicky kritiku buržoazních sociologických teorií a propagoval marxistickou teorii.

Mimořádně významným přínosem i pro rozvoj marxistické sociologie v Bulharsku je dílo Jiřího Dimitrova (1882—1949). Vedle celé řady sociálních jevů, které analyzoval v Bulharsku, získaly mezinárodní proslulost zejména jeho práce věnované třídní analýze fašismu.

Pokud jde o vědce, jejichž dílo mělo pro rozvoj novodobé marxistické sociologie mimořádný význam, tu na prvním místě je třeba připomenout Todora Pavlova (1890—1970). I když těžiště jeho práce leží ve filozofii a estetice, ve svém díle *Teorie odrazu* (vyšlo v roce 1936 v Moskvě) poprvé formuloval koncepci sociologie jako speciální teorie, a to nejobecnější nefilozofické teorie společnosti. Předmětem jejího zkoumání je struktura a strukturální zákony sociální reality. Podle Pavlova nemůže být tedy identická s historickým materialismem, který je dialektickou a materialistickou filozofií, aplikovanou nejen na jednu oblast sociálního života, nýbrž je to logika celého sociohistorického vývoje, logika lidských dějin.

Zde je počátek „bulharské sociologické školy“, pro jejíž rozvoj znamenal zásadní přínos teoretický vklad Živko Ošavkova (1913—1982). Byl ředitelem Sociologického ústavu Bulharské akademie věd, jedním ze zakladatelů Bulharské sociologické asociace, po VII. světovém Sociologickém kongresu ve Varně byl zvolen viceprezidentem Světové sociologické asociace. Napsal řadu závažných prací, zejména *Historický materialismus a sociologie* (1958) a *Sociál-*

ni struktura moderní bulharské společnosti (1976). Jeho žákem a později spolupracovníkem je jeden z nejvýznamnějších současných bulharských sociologů, Stojan Michajlov, tajemník ÚV BKS. V pozoruhodné stati na profesora Ošavkova vzpomíná jako na „zakladatele bulharské školy marxisticko-leninské sociologie“ (1). Ošavkov nepovažoval sociology nikdy za pouhé vědce, ale zároveň za bojovníky za stranickost vědy, za realizátory politiky strany.

* * *

Vedle intenzivní teoretické práce bylo od samého počátku rozvoje sociologie v BLR typické cílevědomé spojování teorie s praxí. Stranické a státní orgány formulovaly přímá zadání sociologické frontě, aby realizovala potřebné výzkumy aktuálních sociálních jevů.

Jedním z prvních rozsáhlých výzkumů byl sociologický výzkum religiozity v BLR, realizovaný v roce 1962. Projekt i provedení zajišťoval Ústav filozofie Bulharské akademie věd, oddělení historického materialismu, a to na celonárodním výběrovém souboru. V čele výzkumného týmu stál profesor Ošavkov, jeho členy byli známí čelní sociologové S. Michajlov, T. Stončev, Z. Staikov a další. Výběrový soubor zahrnul 42 664 respondentů starších 18 let, a to ve 108 městech a 822 vesnicích. Podílelo se na něm přes 3000 dobrovolných spolupracovníků. Anonymní dotazník byl doplněn u poloviny respondentů interviewem. Výzkum byl vyhodnocen v celé řadě prací. Prokázal, že v roce 1962 v Bulharsku se asi třetina obyvatel řadila mezi věřící (35,5 %), zatímco 66,4 % se již považovalo za nevěřící. Pokud jde o příslušnost k jednotlivým vyznáním, plné 3/4 věřících obyvatel patřily k východně-ortodoxní církvi, skoro každý pátý k moslmskému vyznání a pouze 1,3 % byli katolíci.

Průzkum měl mnohostranné praktické využití. Umožnil například posoudit dynamiku religiozity nejen celostátně, ale i v jednotlivých regionech, váhu religiozity u různých generací, účinnost působení výchovy ve školách, působení sdělovacích prostředků atd.

Jedno z hledisek se týkalo institucionálních a soukromých projevů religiozity, jiné vazby náboženských aktivit na významné životní události (svatby, křtiny, pohřby), další sledovalo význam sebevzdělání v řešení problémů religiozity apod.

Úzká vazba mezi vědeckou prací sociologů a řízením sociálních procesů v zemi, tak typická pro bulharskou sociologii od samého jejího vzniku, se projevila i v tomto případě. Výsledky průzkumu projednal sekretariát ÚV BKS a přijal usnesení „K dalšímu zlepšení práce v ateistickém vzdělávání pracujících“ (27. 12. 1967). Na jeho základě byly v zemi zavedeny civilní obřady vedle náboženských apod.

Druhým sociologickým výzkumem s celostátním rozsahem byl „Sociologický výzkum města a vesnice“, realizovaný v roce 1967 prakticky stejným týmem pod vedením profesora Ošavkova. Výběrový soubor v tomto případě zahrnoval 18 996 respondentů starších 16 let, a to ve 130 městech, 36 velkých sídlištích a 1248 vesnicích. Spoluúčastnilo se asi 3,5 tisíce spolupracovníků-laiků a dále 274 lékařů.

V totéž roce Sociologické výzkumné centrum při ÚV Ligy Dimitrovovy mládeže provedlo sociologický výzkum potenciální migrace vesnické mládeže do měst. Zahrnul 11 250 mladých lidí ve věku od 16 do 28 let, žijících ve

(1) S. Michajlov: *Osnovopoložnie Bolgarskoj školy marxisticko-leninskaj sociologii*. Sociologičeskije issledovania 1987, No. 2.

215 vesnicích. Tento výzkum upozornil, že jen 31 % respondentů rozhodně neuvažuje o odchodu do města, zato však více než 25 % projevilo velmi silné migrační tendence. Bylo tak možno předpokládat postupné „stárnutí“ vesnice, dále vzít v úvahu i ten fakt, že migrace je výrazně silnější u chlapců. Výzkum umožnil učinit včas určitá opatření napomáhající regulovat migraci k žádoucí výši i formám. Tak například zlepšení služeb obchodní sítě, možností kulturního vyžití atd. pochopitelně zmenšovalo migrační tendence. Výzkum umožnil posoudit, kde jsou tato opatření nejnaléhavější.

S rozvojem institucionální základny se v dalších letech přirozeně rozšiřoval i počet a tematická pestrost výzkumů. Stále větší váhy nabývala oblast ekonomická (výzkumy fluktuace, podmínek rozvoje iniciativy, účast na řízení apod.), výzkum mládeže, volného času atd. Jejich základní charakteristikou však zůstává, že nejsou samoúčelné, že jsou koncipovány v nejužší vazbě na úkoly formulované stranickými i státními orgány a těmi poté přijímány jako cenný zdroj informací, umožňující zkvalitnit řízení sociálních procesů.

Jednou z nejvýznamnějších institucí sociologické fronty v Bulharsku je Sociologický ústav Akademie věd, jehož zřízení se připravovalo již od roku 1962. Od ustavení v roce 1968 se orientuje nejen na rozvoj teorie a metodologie, nýbrž také na organizování závažných sociologických výzkumů a dále na konzultativní činnost pro ostatní sociologické instituce. Soustavně se zabývá studiem a kritickou analýzou soudobých buržoazních sociologických teorií a dále výchovou mladých vědeckých pracovníků.

Na ústředním výboru BKS bylo vytvořeno Sociologické informační centrum, na Ústřední radě odborů Sociologické výzkumné centrum a obdobné centrum existuje i na Ústředním výboru mladá komunistické ligu J. Dimitrova. Na Institutu sociálního řízení při ÚVBKS byla vytvořena katedra sociologie řízení. Sociologická centra se postupně vytvořila i při televizi a rozhlasu, ministerstvu práce, národní obrany, dále pro účely výzkumu spotřebitelské poptávky, vydavatelské činnosti, sportu, generální prokuratury atd.

Vedle speciálního časopisu *Sociologické problémy* existuje bulletin *Sociologické výzkumy*, avšak sociologické studie jsou uveřejňovány v celé řadě časopisů — deníků i odborných revui. Specialisté pro tento obor jsou připravováni na univerzitě v Sofii, poměrně rozsáhlé kursy pořádá Vysoká škola politická a ekonomické školy v Sofii, Varně a Svišťově. Na ekonomické univerzitě K. Marxe v Sofii se připravuje rovněž specializace Sociologie práce.

Významné místo v rozvoji sociologie jako vědního oboru i její praktické aplikace sehrává Sociologická společnost. Byla založena v roce 1959 s názvem *Sociologická společnost Lidové bulharské republiky*, její dnešní název je *Bulharská sociologická asociace*. Je uznávaným členem Světové sociologické asociace (ISA).

Zatím jako jediná ze socialistických společností zorganizovala Světový sociologický kongres (v roce 1970 ve Varně — VII. kongres). V jejím čele se vystřídal tak prominentní osobnosti bulharské vědy, jako byl Todor Pavlov (čestný předseda), akademik Ganovski, prof. Ošavkov, ve funkci vědeckého sekretáře pracoval dnešní tajemník ÚVBKS Stojan Michajlov, současným předsedou je člen ÚVBKS akademik N. Yachiel. Počet členů je asi stejný jako má Československá sociologická společnost (1000).

Zvláštní pozornost si zaslouží fakt, že při Bulharské sociologické asociaci bylo vytvořeno *Byro empirických sociologických výzkumů*, jehož úkolem je nejen evidovat, ale i koordinovat práci v této oblasti, poskytovat informace a vytvářet tolik žádoucí databanku. Byro poskytuje i metodické konzultace.

Systematické propojení sociologické teorie a praxe zajišťuje celý systém

realizace sociologických výzkumů. V tomto systému má zásadní význam skutečnost, že po usnesení předsednictva ÚV BKS o rozvoji sociologie z roku 1967 se začala vytvářet sociologická pracoviště od ÚV až po okresní výbory strany a ta mají klíčový význam pro realizaci empirických výzkumů, od formulace jejich koncepce přes vytváření kvalifikovaných týmů až po vyhodnocení výsledků a jejich aplikaci v praxi.

K 25. výročí založení Bulharské sociologické asociace jí byl udělen Řád bulharské lidové republiky. Tím bylo vyjádřeno hodnocení veškeré sociologické práce a její úlohy v rozvoji socialistické společnosti. V dopisu generálního tajemníka ÚV BKS s. Todora Živkova, který byl na slavnostním zasedání asociaci předán, je sociologie hodnocena jako významný pomocník strany při praktickém řešení otázek výstavby rozvinutého socialismu.

V rozvoji mezinárodní spolupráce hraje značnou úlohu i Mezinárodní varenská sociologická škola. Pro každý světový sociologický kongres připravuje Bulharská sociologická asociace reprezentativní publikaci v angličtině, umožňující informovat světovou sociologickou veřejnost jak o teoretických problémech, jimiž se bulharská sociologická fronta právě zabývá, tak o výsledcích některých nejzávažnějších empirických výzkumů. Pro VII. Světový sociologický kongres, konaný v Bulharsku, byla vydána publikace s názvem: *Contemporary Sociology in Bulgaria* (450 stran). Pro poslední XI. Světový sociologický kongres v New Delhi má tato reprezentativní publikace název shodný se základním tématem kongresu: *Society and social change* (350 stran). Pohled na hlavní stati uveřejněné v této publikaci umožňuje seznámit se s profilem současné sociologické fronty v BLR. Věnujme jim nyní pozornost.

* * *

První stať dokumentuje úzkou spolupráci mezi marxistickými filozofy a sociology. Napsal ji šéfredaktor časopisu *Novo Vreme* akademik Nikolaj Iribadžakov a nese název *Materialistická dialektika — metodologická báze revolučního přístupu v myšlení a činnosti*. Autor připomíná stranická usnesení, požadující revoluční změnu myšlení i jednání, mají-li být splněny záměry strategie urychlení, má-li být plně otevřena cesta tvůrčímu myšlení a vědeckotechnickému rozvoji v zemi. Společenské vědy se přirozeně nutně musí odhodlaně postavit na stranu boje za tuto revoluční změnu v dosavadních přístupech v myšlení, sloužit této věci. Autor potom velmi zasvěceně analyzuje přístupy některých západních filozofů a vědců a ukazuje, že mnozí z nich jsou životem dovedeni rovněž k poznání, že společenské vědy — a ostatně vědy vůbec — nemohou stát nezúčastněně nad společenským vývojem. Tak například jeden ze současných prominentních biochemiků Erwin Chargaff v knize vydané v roce 1981 ve Stuttgartu prohlásil, že se Max Weber zřejmě mylil, když hovořil o „wertfreie Wissenschaft“. Snad až na matematiku — prohlašuje tento vědec — „všechno ostatní je produktem naší doby, naší třídy, našeho původu“ (2).

Potom obrací akademik Iribadžanov svou pozornost na problémy domácí filozofické a sociologické produkce a hodnotí ji jako neuspokojivou z hlediska potřeb strategie urychlení. Řada publikací je nízké vědecké úrovně a ty, které jsou napsány dobře či velmi dobře, vycházejí v tak malých vydáních, že nelze čekat kultivaci revolučního myšlení. Poukazuje na fakt, že v roce 40. výročí revoluce (1984) publikace z oblasti sociologie, filozofie a ostatních společenských věd nebyly té úrovně, aby mohly obdržet cenu Dimitrova. Od tohoto konsta-

(2) E. Chargaff: *Unbegreifliches Geheimnis. Wissenschaft als Kampf für und gegen die Natur*. Stuttgart, Clett Cota 1981, s. 84.

tování se autor zákonitě dostává k analýze příčin a především k problematice talentů a možností jejich rozvoje. Naše instituce zaměstnávají stovky a tisíce pracovníků — konstatuje autor — ale kolik z nich rozvíjí skutečně tvůrčí myšlení? Mnohé tituly vůbec nejsou důkazem této schopnosti. Inovační myšlení je spojeno s mládím. V naší vědě však existuje gerontokracie. Mnozí myslí více na získání vyššího titulu než na vytvoření nové myšlenky. A obklopují se stejnými lidmi.

Revoluční myšlení, uvádí dále Iribadžanov, vyžaduje kromě talentu a vědecké metodologie i nekompromisní loyaltitu s vědeckou pravdou, občanskou odvahu nést riziko a odpovědnost. Takové vědce je třeba postavit do čela kolektivů. K podpoře tvůrčího myšlení nutno zaměřit i celý systém odměňování: ne tituly, ale výsledky vědecké práce, inovační myšlenky musí být odměňovány nejvíce.

Špičkoví myslitelé musí mít zázemí spolehlivých výkonných spolupracovníků. Stále platí Leninova myšlenka, že věda nemůže být nikdy drahá. To platí i o vybavení přístroji, informacemi, nejnovější technikou v laboratořích. Je nutná důsledná diferenciacie mezi skutečně vědeckými myšlenkami a poznatky a pseudorevolučními frázemi, senzacechtivými „objevy“ moderní mystiky apod.

Revoluční myšlení vyžaduje vytvoření klimatu, v němž žádná vědecká teze není pojištěna před vědeckým testováním, kritikou, diskusí, bez ohledu na tituly či postavení autora. Revoluční vědecké myšlení nemůže být v naší společnosti výsadou, musí se stát způsobem myšlení nejširších mas pracujících.

V následující stati se předseda Bulharské sociologické společnosti akademik Niko Yachiel zabývá zvědečtářstvím výroby. Stať nazval *Intelektualizace práce a sociální pokrok*.

Jedním z nehlubších zájmů socialistické společnosti — uvádí autor — je naplnění práce intelektuálním obsahem. Tento úkol nabývá na váze s přechodem od extenzivních forem vývoje k intenzivním, s přechodem na strategii urychlení. Za intelektualizaci práce nelze však považovat pouze zvyšování množství vědeckých poznatků či jejich urychlené zavádění do praxe. Jestliže za průmyslové revoluce pronikala věda do praxe prostřednictvím jednotlivých vynálezů, jestliže počátek dvacátého století charakterizoval vznik celých nových disciplín v přírodních a technických vědách, pak pro současné stadium vývoje je charakteristické pronikání vědy za hranice výroby, tedy i do všech sfér sociálního života.

Intelektualizací se potom rozumí rostoucí dovednost uplatňovat vědecké poznatky v individuální i sociální praxi, schopnost jednat účelně v souladu s logikou objektivních vztahů, proces zvyšování racionality v duchovně praktických činnostech člověka. Intelektualizace práce se tedy odráží v myšlení, chování i jednání člověka. Jak je zřejmé, proces intelektualizace práce je neodmyslitelně spjat s tvůrčím myšlením. Nestačí tedy jen zvyšování fondu vědeckých poznatků, nejsou-li zároveň tvořivě uplatňovány. Intelektualizace zahrnuje aplikaci jak lidského intelektu, tak i jeho produktů v praxi.

Současné stadium charakterizuje existence a rozvoj „intelektuálních strojů“, které mohou významně osvobodovat člověka od rutinní mentální práce a rozšiřovat prostor tvůrčího myšlení. Umožňují rozvoj komplexní automatizace a tím v rámci socialistických výrobních vztahů osvobodování celé společnosti. Do konce tohoto století lze očekávat zavádění komplexní automatizace v masovém měřítku. Tím dramaticky vzroste i intelektualizace práce. Nejcharakterističtější rysem současnosti je kombinace lidských intelektuálních schopností s technickými možnostmi počítačů, robotů a ostatních kybernetických systémů. Tato kombinace v jistém smyslu odlehčuje lidský mozek, v jiném vyvolává, konstituuje nové problémy pro tvůrčí myšlení. Mluví se o „heurologizaci“ myšlení.

Konstruování nových technických systémů musí zajišťovat právě onu žádoucí kombinaci fyzických, psychických a intelektuálních sil člověka, nikoli jeho posun v nový appendix nové techniky. Ať jakkoli složité budou nové technické systémy, vždy platí základní vztah: parní lokomotiva právě tak jako počítač poslední generace jsou externalizací, objektivizací a multiplikací lidských schopností. Člověk je tvůrcem technologie, ta je materializací jeho znalostí a zkušeností. Člověk nejen vytváří ty nejsložitější systémy, nýbrž je i oživuje a kontroluje. Komunistická strana Bulharska musí v těchto nových podmínkách kalkulovat s kvalitou lidských zdrojů země, s jejím intelektuálním potenciálem. To jsou důvody soustředěného zájmu strany o obecnou i speciální přípravu jak řídicích pracovníků, tak dělníků, o jejich intelektuální úroveň, obecnou vzdělanost i schopnost k tvůrčí práci. Tato stránka je neoddelitelná od ideologického a morálního vývoje každé osobnosti.

Je logické, že v uvedené souvislosti vystupují do popředí úvahy o adekvátnosti celého vzdělávacího systému: Jak jej vyvíjet, aby zajišťoval žádoucí trendy další intelektuální práce? Jde o formování osobnosti směrem na obecné vzdělání a kulturu, vysoký intelekt, solidní profesionální přípravu, vysoké socialistické uvědomění, schopnost tvůrčího, kritického a nezávislého myšlení. Jde ovšem také o výchovu člověka, který nejen v práci, ale v celém sociálním životě bude schopen zaujmout důstojné místo. Příprava musí zajistit široký profil, umožňující adaptaci na rychlé změny podmínek ve výrobě. Autor se v této souvislosti kriticky staví k názorům o domnělé nadprodukci vzdělání. Ukazuje, že zde nejčastěji jde o neschopnost využít existující profesionální kvalifikace a že nutno vzít v úvahu uplatnění vzdělání v celé sociální sféře — v oblasti správy, výchovy dětí v rodinách atd. Vzhledem k dynamice vývoje je účelné vytvářet také intelektuální rezervu. Aktuální je dotvoření systému celoživotního vzdělávání. Pro budoucnost je nezbytná organická vazba mezi vědou a vzděláváním. Vždyť například i předpokládaný proces další komputelizace je nemyslitelný bez vědeckého zvládnutí sociálních předpokladů a důsledků tohoto procesu — tedy bez účasti sociologie a společenských věd vůbec. Ty čeká řada výzkumných úkolů na makro i mikroúrovni, řešitelných často jen ve spolupráci s vědami přírodními a technickými.

Problémy technologického optimismu a pesimismu se v další stati zabývá Veličko Dobrijanov, viceprezident Bulharské sociologické asociace a ředitel Mezinárodní varenské sociologické školy. Podrobuje zasvěcenému rozboru práce některých současných buržoazních sociologů (D. Bella, G. Fourastiera, P. Cohena aj.) a zabývá se potom problémem sociální optimalizace, tj. optimálních sociálních efektů technologických inovací. Závěrem uvádí diagram typologie sociálních důsledků revoluce ve vědě a technologii.

Druhá část práce, seznamující světovou sociologickou veřejnost se soudobou produkcí bulharské sociologické fronty, je zaměřena na problematiku sociální struktury. Stať zástupce ředitele Sociologického ústavu BAV — K. Dimitrova vychází ze sociologických výzkumů sociální struktury realizovaných v roce 1978. Poukazuje například na značnou fluktuaci: v letech 1971—1976 změnilo zaměstnání 6,2 % průmyslových dělníků, 7,6 % řemeslníků, 7 % úředníků a 11,3 % příslušníků inteligence. Jen z malé části ji lze vysvětlit teritoriálně sídlištní mobilitou, častější příčinou byly problémy v oblasti odměňování. Studie potvrdily hypotézu, že čím vyšší je sociální kvalita práce — tj. například její tvořivost, náročnost na kvalifikaci, komplexnost — tím vyšší je i sociálně politické uvědomění a aktivita lidí, včetně zájmu o účast na řízení. Autor uvádí výsledky výzkumu v následující tabulce.

Sociální skupiny	Stupeň sociální aktivity			Celkem
	Nízký	Střední	Vysoký	
Průmysloví dělníci	11.3	88.6	0.1	100
Zemědělníci	34.1	65.8	0.1	100
Družstevní dělníci	38.3	61.7	—	100
Družstevní řemeslníci	9.3	90.7	—	100
Úředníci	2.3	97.1	0.6	100
Inteligence	1.1	96.4	2.5	100
Celkem	14.3	85.3	0.4	

V další stati se ředitel výzkumného ústavu odborů G. Dimitrova K. Petkov zabývá *pracovními kolektivy*. Ukazuje jejich úlohu v procesu demokratizace společnosti a uvádí, že by bylo čirým voluntarismem zavádět nové formy demokracie dříve než jsou vytvořeny odpovídající sociální podmínky. V BLR se v osmdesátých letech projevila výrazná tendence soustředit pozornost na lidský faktor, což lze vyjádřit také formulací — sociologizovat řízení. V organizacích se ukázala nezbytnost soustředit více pozornosti na motivaci, chování lidí, sociální aspekty organizace, týmovou práci atd.

Na XII. sjezdu BKS byla formulována koncepce nového zákoníku práce. V něm byla silně podtržena úloha pracovních kolektivů, ekonomických základů pracovní demokracie a koncepce spojování přímých a zastupitelských forem demokracie. Pracovní kolektivy se musí cítit hospodáři na svém pracovišti.

V posledních letech lze sledovat postupnou fúzi subjektu a objektu řízení, modifikaci vztahů řízení. Tyto procesy mají svůj odraz i v teorii: objevuje se kritický pohled na absolutizaci systémových přístupů, které často mechanicky aplikovaly principy technických a biologických systémů, což vedlo k nedoceňení subjektu, tedy pracujících a jejich vzájemných vztahů. Dále — častým důsledkem byla neschopnost reagovat na dynamiku a mnohdy rychlé změny v chování, jednání a postojích lidí. V systémovém přístupu k řízení byl pracovní kolektiv chápán jako jeden z elementů systému, zatímco je jeho sociální podstatou. Systémový přístup v řízení koncentroval celá desetiletí pozornost na rozhodovací proces. To bylo i programem ředitelských kursů. Tím se automaticky oslabovala pozornost k výkonu rozhodnutí a úloze vykonavatelů těchto rozhodnutí — k pracujícím lidem. Hlavním cílem systémového přístupu bylo udržení systému. K subjektu v rámci systému se vyvíjel manipulační vztah.

V současné době — v souvislosti s intenzifikací a strategií urychlení — se stále více uplatňuje tzv. sociologický přístup v řízení. Ten posunuje do popředí zájmu řídicí sféry individuálního člověka a pracovní kolektiv. Předmětem studia jsou stále více zájmy lidí a jejich chování, zejména jejich zájem účastnit se na řízení. Jde o řízení prostřednictvím zájmů. V socialismu jde o to působit řízením na spojení zájmů osobních a společenských. Jde o to odstranit dichotomii zájmů řídicích a řízených, tak typickou pro kapitalistickou firmu, v níž se řídicí štáb sociologicky formuje ve zvláštní managerskou skupinu. Za socialismu jde o přeměnu vztahů subordinace v soudružské vztahy spolupráce.

Pro sociologii zde vyvstává úkol seriózního studia vztahů formální a neformální struktury v pracovním kolektivu, studia cest optimalizace řídicích metod těchto kolektivů. I tyto procesy nutno nahlížet jako počátky přeměn směřujících k beztržní společnosti. Řízení kolektivů dnes vyžaduje i zkoumání veřejného mínění, studium cest komunikace a zajištění všestranné informovanosti členů kolektivů, forem jejich seberegulace.

Námítky proti metodám přímého řízení pracovními kolektivy se týkají jednak nekompetentnosti jejich členů řídit složité procesy a poukazují na nezbytnost předchozí kvalifikace v teorii řízení apod. Platí ovšem, že řízení se netýká jen technicko-technologických otázek, nýbrž především ekonomicko-sociálních a že každodenní účast na řízení je zároveň procesem vytváření vlastních zkušeností, a tedy i sebekvalifikací členů kolektivu v řízení. Jiné námítky se týkají „kolektivní nezodpovědnosti“. Autor zde ukazuje na možnost ustoupit od praxe celospolečenských dotací a vázat na vyšší stupně pravomoci i vyšší stupně odpovědnosti, včetně ekonomické. Jen tudy vede cesta k ekonomické efektivnosti.

Další autor tyto myšlenky již přímo rozvíjí úvahami o *nových formách organizace práce, zejména brigádních formách práce a odměňování*. Jde o známého bulharského sociologa Ch. Kiuranova, vedoucího oddělení sociologie práce Institutu sociologie BAV. Autor ukazuje na celou řadu aspektů zavádění a již i prvních zkušeností s těmito formami. Brigády mají obvykle 100—200 členů. Volí si svého vedoucího — v menších brigádách přímo, ve větších prostřednictvím zástupců. Protože vedoucí brigády musí být schválen vedoucím organizace, vytváří se již na tomto stupni možnost konfliktů. Podobně protikladné jsou zkušenosti s pokusy redukovat počet pracovníků: brigáda má právo šetřit pracovní síly, rozejít se s členy s nízkou pracovní morálkou — na druhé straně však nemá investiční práva, aby efektivnější novou technikou šetřila pracovní síly. Pozitivní je také tendence rozšiřování profesí, aby se pracovníci v brigádě mohli vzájemně zastupovat. V BLR mělo v roce 1979 pouze 6 % dělníků v průmyslu více než jednu profesní kvalifikaci. Zde se rozvoj brigádní formy projevil zřejmě pozitivně i ve směru boje s monotónností práce. Navíc změna pracovních míst umožňuje i střídavé zatěžování různých částí těla při práci.

Již dosavadní výsledky brigádní formy jsou velmi pozitivní. Někdy až trojnásobný vzrůst produktivity práce, výrazné snížení výrobních nákladů, podstatné snížení zmetků, zvýšení mezd, snížení fyzické námahy při práci a zvýšení intelektuální náročnosti i zajímavosti práce — zejména ovšem růst účasti členů brigády na řízení. Je zajímavé, že zavádění nových forem organizace práce posílilo zájem podniků o přijímání sociologů a psychologů. V BLR jich je dnes zaměstnáno v podnicích a JZD asi 400.

Další autoři prezentovali v práci výsledky výzkumů či teoretické studie týkající se řady významných oblastí společenského vývoje v BLR. Tak například N. Tikidžiev ukázal *změny v kvalifikaci dělnické třídy* a zabýval se vlivem zavádění nejnovější techniky na vytváření sociální skupiny „dělníků zítřka“. Vedoucí Byra empirických sociologických výzkumů při Bulharské sociologické asociaci Zahari Staikov nazval svou teoretickou stať *Práce, časový rozpočet a sociální změna*. Cenzus z roku 1985 analyzoval v kapitole *Demografie a sociologie* vedoucí oddělení rodiny a populace Institutu Sociologie BAV Minko Minkov. *Ženskými organizacemi a hnutím žen* se zabývala viceprezidentka Výboru žen BLR Jordanka Tropolova. Celý jeden oddíl publikace byl pak věnován sociologii kultury a vzdělání.

Publikace umožnila, aby se světová sociologická veřejnost seznámila se skutečností, že vedle ekonomických úspěchů (např. výroba počítačů nebo nejmodernějších léků v této kdysi chudé balkánské zemi) došlo po socialistické revoluci k neméně imponujícímu rozmachu na poli vzdělání a kultury, a to ve skutečně masovém měřítku. Vždyť již v padesátých letech se zde podařilo zlikvidovat kdysi tak rozsáhlou ngramotnost. Rozvoj školství zajistil přípravu odborníků pro všechny úseky společenského života. Tak například v roce 1960 pracovalo v národním hospodářství 257 tisíc vysokoškoláků a středoškoláků, v roce 1981 však již 907 tisíc. V roce 1960 existovalo 92 vědeckých organizací, v roce 1981 však již 375 a pracovalo v nich na 23 tisíc pracovníků. Ročně zde vychází asi 5 tisíc knižních publikací a více než 1000 časopisů, televize vysílá 5000 hodin, rozhlas 45 tisíc hodin ročně.

Přitom tyto výsledky nejsou naprosto hodnoceny se sebeuspokojením. Delegátům Světového kongresu imponovala otevřenost, s jakou představitelé bulharské sociologie hovořili o svých chybách a problémech a hledali cesty dalšího zlepšení. Tak například otevřeně zde prezentovali výsledky výzkumu o saturaci vedoucích pracovníků informacemi: Vedoucí hospodářští pracovníci až po úroveň ředitelů podniků ve 43 % odpovědí uváděli, že nejsou seznámeni s nejpokrokovějšími zkušenostmi podniků ve vlastním odvětví. Pokud pak šlo o informovanost ve světovém měřítku, slabou informovanost uváděli v 71 % odpovědí. Zajímavý byl i výzkum image vědce u vysokoškolských studentů. Takové výzkumy mají svou důležitost již proto, že relativně malá atraktivnost vědecké profese pro mladou generaci je celosvětovým problémem a je tedy nutno hledat příčiny tohoto postoje a cesty k jeho změně. Výzkum v BLR zahrnul 350 vysokoškolských studentů ze 4 vysokých škol. V jejich představách je vědec starší člověk, velmi inteligentní, laskavý. Je to harmonicky rozvinutá osobnost. Kombinuje se u něho hluboká znalost s důstojností. Je čestný, nestranný, „člověk principů“. Je zosobněním nejlepších lidských kvalit, nejpokrokovějších idejí současné doby. Jen někteří mají negativní charakteristiky — namyšlenost, plašátorství. Život vědce je nesnadný: Skutečná věda nezná kompromisy. Neposkytuje klidný život ani peníze. Vyžaduje plnou oddanost a obětavost.

Je zajímavé, že podobné charakteristiky přinesl obdobný výzkum amerických studentů, kteří navíc zdůrazňovali vysilující práci ve dne v noci v laboratorích a dále to, že na ramenou vědců leží budoucnost lidstva. Shodné jsou však představy o nesnadném životě, nezbytnosti stát za svými názory a hodnocení finanční neatraktivnosti tohoto povolání.

Závěr reprezentativní publikace bulharských sociologů tvoří kapitola věnovaná bulharské mládeži v perspektivě osmdesátých let. Jejím autorem je P. E. Mitev, ředitel Institutu studia mládeže při ÚV Dimitrovy ligy mládeže. Poukazuje na to, že vzhledem ke zřetelné dynamice průmyslového rozvoje země a následné urbanizaci, je pro dnešní mladou generaci typické, že jde o syny a dcery migrantů, o generaci lidí narozených již ve městě (zatímco v r. 1934 žilo ve městech 21 % obyvatelstva, v r. 1975 to bylo 58 %).

U mladé generace lze — v komplikovaných podmínkách současného světa — zaznamenat vedle projevů aktivity i projevy konformismu a skepse, vedle iniciativy a podnikavosti i tendence k pasivitě. Výzkum Institutu sociologie BAV, realizovaný v letech 1975—1980 pod vedením prof. M. Minkova, umožňuje toto mezigenerační srovnání aktivity:

Jak je zřejmé, nejvyšší stupeň iniciativy vykazují střední věkové kategorie. Zatímco kategorie do 30 let je srovnatelná s kategorií nad 60 let. Zde je nepochybně úkol společenských věd proniknout hlouběji do příčin tohoto jevu a zejména formulovat návrhy metod řešení cestou cílevědomého řízení sociál-

Věková skupina	nepodnikaví	podnikaví
16–19	84	16
20–29	55	45
30–39	36	64
40–49	38	65
50–54	35	62
55–59	41	59
60 a více	53	47

ních procesů. Základní směr ukázal XII. sjezd BKS i nová koncepce zákoníku práce, vytvářející další podmínky pro účast pracovních kolektivů na řízení. Pozitivním faktorem je výrazně vyšší dynamika růstu vzdělání u mladé generace, umožňující i vyšší zapojení do řídicích procesů. Sociologii čeká i seriózní studium vlivu masových komunikačních prostředků, zejména televize, na mládež. Problém aktivizace mládeže má bezprostřední vazbu i na sféru volného času. Stojíme před úkolem formovat novou kulturu volného času. Společnost zítřka bude společností intelektualizované práce, ale i sportu.

* * *

Prošli jsme ve zkratce práci předních bulharských sociologů, jak byla představena světové sociologické veřejnosti. Je zřejmé, že existují základní charakteristiky, které si bulharská sociologie podržuje od svého vzniku až do dnešních dnů; charakteristiky, které zároveň vysvětlují její dynamismus, místo a úlohu ve společnosti i mezinárodní uznání. Vyjádřil to nejlépe předseda Bulharské sociologické asociace akademik Niko Yachiel, když v hlavním referátě na slavnostním zasedání ke čtvrtstoletí jejího vzniku řekl: „Pěťadvacetiletá zkušenost jednoznačně potvrzuje, že síla marxisticko-leninské sociologie v Bulharsku a základ jejich úspěchů spočívá v neochvějně věrnosti velkému komunistickému učení, v nesmiřitelném vztahu k jakýmkoli vědeckým i ideovým odchylkám od marxismu-leninismu, v kritickém a ofenzivním přístupu k buržoazním sociologickým teoriím a v rozvoji sociologie na bázi dialekticko-materialistické filozofie, jakožto nejobecnější metodologie společenských věd, a v jejím organickém sepětí s potřebami společenské praxe, s problémy a praktickými úkoly budování rozvinutého socialismu v Bulharsku. Síla bulharské sociologie... spočívá v těsné spolupráci... se sovětskými sociology a sociology dalších socialistických zemí, v její aktivní účasti na mezinárodním sociologickém životě, tkví v semknutosti Bulharské komunistické strany a její leninské dubnové generální linie...“

(4) *Society and Social Change*. Sofia, BAV 1986, s. 340.

Я. Когоут: Современная болгарская социология

Болгарская социология развивается в связи с рабочим движением. Еще основатель Болгарской коммунистической партии Димитр Благоев анализировал основные классы и группы тогдашнего общества, чтобы сделать правильные политические выводы. Особенно знаменателен и для социологической теории был вклад Георги Димитрова (социальный анализ корней фашизма). Тодор Павлов и позднее — Живко Ошавков основывают болгарскую социологическую школу, рассматривающую социологию как наиболее общую нефилософскую теорию.

Болгарские социологи реализовали ряд конкретных исследований (религиозности, миграции сельской молодежи, изучение города и села, текучесть рабочей силы и т. п.). Первыми в социалистических странах они организовали в Варне в 1970 году VII Всемирный социологический конгресс. Знаменательную и всестороннюю деятельность развивает Болгарская социологическая ассоциация, под руководством академика Нико Яхичела, члена ЦК БКП.

Для XI Всемирного социологического конгресса в Нью-Дели в 1986 г. болгарские марксистские социологи подготовили издание «Society and Social Change» анализ которого является содержанием настоящей статьи.

Summary

J. Kohout: Contemporary Bulgarian Sociology

Bulgarian sociology is developing hand in hand with the working-class movement. Already in his time, Dimiter Blagoev, the founder of the Communist Party of Bulgaria, subjected the main classes and groups of the contemporary society to analysis with a view to enhance the possibility of drawing correct conclusions. Of paramount importance also for sociological theory was the contribution of George Dimitrov (social analysis of the roots of fascism). Todor Pavlov and, later on, Jivko Ochavkov laid the foundation of the Bulgarian sociological school conceiving sociology as the most general non-philosophical theory.

Bulgarian sociologists carried out a number of concrete researches (religiosity, migration of country youth, fluctuation, town and country research, etc.). Of all socialist countries they were the first to organize the 7th World Congress of Sociology in Varna in 1970. The Bulgarian Sociological Association, headed by Academician Niko Yachiel, member of the Central Committee of the CPB, is developing a significant and many-sided activity.

For the 11th World Congress of Sociology 1986 in New Delhi, Bulgarian sociologists prepared the publication *Society and Social Change*. Its analysis is the subject-matter of the present paper.

Systémový přístup v sociologii

JIŘÍ BURIÁNEK
Filozofická fakulta UK,
Praha

Ačkoli módnost systémového přístupu již fakticky odezněla, otázka uplatnění tohoto významného metodologického principu marxismu-leninismu neztrácí na aktuálnosti. Nezřídka se totiž úvahy o využití systémového přístupu koncentrují pouze na některé specifické metodologické problémy (například otázka modelování), často se rovněž setkáváme s pouhými systémovými deklaracemi na úrovni schémat. Přitom řešení základních ontologických a gnozeologických otázek představuje nezbytný předpoklad všech dalších aplikací systémového přístupu a představuje nesporně mnohorozměrnou a zajímavou tematiku. Nadto právě na důsledném spojení ontologických a metodologických aspektů závisí možnost marxistické sociologie výrazně se odlišit od nejrozličnějších nemarxistických směrů, které většinou přistupují k uplatnění systémových idejí polovičatě a především v tomto směru nedůsledně.

I když se na perspektivy nové, „systémové“ sociologie díváme střízlivě a spíše skepticky viz [Buriánek 1984], považujeme zároveň za velmi potřebné zpřesňovat určitá základní a obecná východiska. V této souvislosti je nutno se zabývat nejen otázkami místa systémového přístupu ve vědě, ale především jeho metodologickými funkcemi a ontologickými předpoklady, a to specificky ve vztahu k marxistické sociologii a jejím úkolům. V jejím rámci jde jak o problémy rozpracování kategoriálního aparátu a koncipování sociologické teorie, tak o řešení některých klíčových otázek empirického zkoumání společenské skutečnosti (problematika operacionalizace, modelování). Při jejich řešení je třeba respektovat jejich posloupnost, hierarchii a zároveň odhalovat jejich vnitřní spojitost.

Nejde nám zde o to budovat systémový přístup jako metateorii $\rightarrow$ k tomu směřují spíše pokusy o formulaci nějaké nové varianty obecné teorie systému. Chceme naznačit způsoby a roviny jeho uplatnění v sociologii. Vadí nám hlavně často zcela nezdůvodněné směšování systémového přístupu s výrazy jako komplexnost, systematickosti, plánovitost apod., ale také povrchní definice výčtem („sociální klima podniku je souhrnem...“). Výzkumníky zneklidňují i občas používané primitivní, taxativní až mechanické způsoby operacionalizace. Systémový přístup nehledá v jevech nějakou statickou podstatu, ale dynamický vztah, a touto cestou směřuje k odhalení zákona. Jeho uplatnění při zkoumání sociální reality (v rovině empirické i teoretické) vytváří předpoklad odhalování zákonitostí systémového zprostředkování prostřednictvím orientace na činnost, na dialektickou souvislost bytí a vědomí, subjektu a objektu. Připomeňme si přitom marxistickou tradici definování složitých jevů pomocí mnoha určení, které vyvolává nutnost jejich systémového uspořádání v neustávajícím procesu poznání.

Z historického hlediska není systémový přístup něčím zcela novým a je vlastně svázán s rozpracováváním dialektické metody. I kdyby však vystupoval jenom jako nástroj kritiky reziduí mechanistického, pozitivistického či jiného metafyzického myšlení, byla by jeho úloha v rozvoji marxistické sociologie potvrzena. Nesystémové přístupy tvoří často nutnou fázi procesu poznání a

nebylo by správné je podceňovat. Chceme-li však odhalovat zákonitosti organických celků, složitých systémů, musíme zásady systémového přístupu nejen deklarovat, ale především chápat a pozitivně rozpracovávat.

Statut systémového přístupu

Systémový přístup bývá často traktován jako obecný metodologický princip, jako určitá specifikace dialektické metody [Zich 1976]. K této otázce se podstatně a koncentrovaně vyjadřuje J. Zelený, který dialektiku charakterizuje jako systémově vývojové učení [Zelený 1979 : 40]. Systémoví teoretici, a to zejména sověští (I. V. Blauberger, E. G. Judin, V. N. Sadovskij, A. D. Ursul ad.), ovšem spíše než o principu hovoří o přístupu. Vymezují jej jako obecně vědní směr, využívající myšlenky o hierarchizaci metodologických prostředků. V rámci dialektického pojetí struktury metodologie neodtrhují systémový přístup od jeho filozofických kořenů, nicméně přisuzují mu obecně vědní charakter. Například A. D. Ursul postihuje problém vztahu dialektiky a systémového přístupu jako „metodologickou asymetrii“ [Ursul 1979 : 96].

Systémový přístup získává statut obecně vědního směru na základě intenzivní součinnosti speciálních věd s filozofií v oblasti kategoriální i metodologické, na základě hledání a objevování určitých styčných ploch. Na rozdíl od filozofické roviny se v něm setkáváme s poměrně radikální matematizací a formalizací, viz např. [Tuchtin 1979 : 174]. Z genetického hlediska není nezajímavé připomenout, že toto pojetí obecně vědní vzniká jako překonání pojetí integračně interdisciplinárního, které reprezentuje původní Bertalanffyho obecná teorie systémů jakožto určitá varianta ideje jednotné vědy, anebo její pozdější filozofické konsekvence [především E. Laszlo 1974]. V sovětské metodologii navazuje na nejrozšířenější pojetí systémového přístupu jako obecně vědního směru (Blauberger, Judin) i koncepce V. N. Sadovského, jemuž se podařilo reinterpretovat obecnou teorii systémů jako metateorii, a dále pak třetí, matematizující koncepce (V. S. Tuchtin).

Přiznání obecně vědního statusu se obvykle dokládá tím, že systémový přístup je spíše orientací než metodou, že principy nejsou přivedeny do „operačních situací“ [Ursul 1979 : 109], a že s ním může být spojeno více metod. Přitom systémový přístup vyjadřuje i zcela konkrétní světónáborové souvislosti, zahrnuje nejen prvky metodologické, ale též ontologické, metateoretické a ideologické.

Analýza filozofických souvislostí ovšem není totéž, co představují snahy ztotožnit systémový přístup s dialektikou. A. N. Averjanov vytváří — za pomoci klasifikace systémů na celostní a sumativní — předpoklad univerzálnosti použití pojmu systém [Averjanov 1976 : 21—23]. Systémovost je pak atributivní vlastností hmoty. Většina sovětských systémových badatelů však takto široké pojetí nepřijímá, neboť podceňuje prakticko-poznávací aspekt kategorie systému a činí ji velmi obecnou (blíží se kategoriím prostor, čas, pohyb).

I. V. Blauberger píše, že úkolem systémového přístupu jako obecně vědního směru je „rozpracovat principy, metody a prostředky zkoumání a konstruování objektů představujících systémy“ [Blauberger 1979 : 48]. Z toho plyne, že systémový přístup neaspiruje na úlohu nové, všezahrnující filozofie nebo univerzální metody. Neznamená to, že se neuplatňuje při analýze různých forem pohybu hmoty — tato okolnost se mimo jiné projevuje ve snahách podat hierarchickou klasifikaci systémů, a to dokonce i v rámci nemarxistické obecné teorie systémů, konkrétně u K. Bouldinga.

Z těchto stanovisek poměrně snadno vyvodíme, že samo uplatnění systémového přístupu je vázáno určitými ontologickými předpoklady. Ty potom musí

být jasně definovány pro jednotlivé oblasti použití, pro jednotlivé vědní disciplíny (sociologii nevyjímaje) i pro jednotlivé „technologické“ aplikace. I když hlavní předností systémového přístupu zůstává především poskytování obecných metodologických principů [Judin 1978 : 144], nemůže být univerzálním prostředkem „transformace“ dialektiky do speciálních metod ani nějakou svébytnou, „čistou“ metodologií.

Metodologické funkce systémového přístupu

Uplatnění principu systémovosti v poznání spočívá v tom, že jevy jsou zkoumány jako zákonitý systémový celek vzájemného působení částí. Specifické kvality systému jsou odhalovány analýzou vnitřních i vnějších vztahů, která vyúsťuje ve formulaci zákonitostí struktury, fungování a vývoje daného systému. Historicita procesu poznání přitom způsobuje diferenciaci tří úrovní reprodukce skutečnosti [Kuzmin 1976]:

1. *předmětné poznání* jednotlivého, založené na empirickém popisu, kde systémový aspekt vystupuje nanejvýš jako moment klasifikace,
2. *systémové poznání*, které zkoumá jevy jako prvky systému, v němž jde o základní objasnění mnohostranného celku,
3. *metasystémové poznání*, které je syntetické, konkrétní ve smyslu shrnutí mnoha určení, ve smyslu plné teoretické reprodukce objektu, což umožňuje genetickou explanaci, předvídaní atd.

Žádný z těchto stupňů ovšem nelze ani přeskočit, ani ignorovat — vytváří totiž předpoklady procesu dialektického překonávání.

Jestliže uvedené Kuzminovo schéma (analogii můžeme úspěšně hledat např. u V. Černíka) víceméně jednoznačně odpovídá Marxově koncepci přechodu od abstraktního ke konkrétnímu, pak systémové poznání představuje důležitý *zprostředkující* článek celého procesu a faktické východisko procesu poznání, zvláště posuzujeme-li ho jako jednotlivý akt. Tím, že považujeme systémový přístup za nutnou součást onoho přechodu od abstraktního ke konkrétnímu, chceme se současně vyvarovat nebezpečí setrvání na úrovni abstraktního zkoumání, které je typické pro spekulativismus všeho druhu. Podcenění této základní metodologické funkce systémového přístupu a jeho vytržení z komplexu dialektické metody mohou snadno způsobit, že určitá systémová koncepce zůstane sama o sobě jednostranným, abstraktním a dokonce subjektivisticky zabarveným poznáním. Notoricky známý příklad takového jednostrannosti přináší sociologická teorie T. Parsonse.

Cílem systémového přístupu nemůže být tvorba abstraktních systémů (či dokonce jen konceptuálních schémat). Vztahy mezi pojmy musí odrážet reálné existující vztahy mezi objekty či jejich prvky a jednostrannost abstraktního vyjádření musí být překonávána v procesu konkretizace, jak ukázal K. Marx v *Rukopisech Grundrisse*. Domníváme se, že nikterak nesnižujeme status systémového přístupu tím, že zdůrazňujeme jeho úlohu východiska procesu poznání, jeho vazbu na abstraktní. Zvláště při zkoumání složitých jevů znemožňuje neadekvátní vymezení východisek (ať konceptuálních či metodologických) dosažení cíle, tj. odhalení podstaty. I když cílem poznání zůstává vývojová explance objektu, není důvodu systémová určení podceňovat — nečinil to především sám Marx, když psal o potřebě nejprve obsáhnout látku a všechna zprostředkování, dříve než může být vylíčen skutečný pohyb (*Kapitál*) [Marx 1953]. Lapidárně pak definoval úlohu systémovosti prostřednictvím známého výroku, že pochopení anatomie člověka představuje klíč k anatomii opice.

Metodologická koncepce využití systémového přístupu především jako východiska procesu poznání navazuje na Sadovského zdůraznění významu konstrukce předmětu výzkumu. Systémové pojetí předmětu zkoumání musí „ob-sáhnout, prostudovat všechny jeho stránky, všechny vztahy a „zprostředkování“. Nikdy toho nedosáhneme plně, ale požadavek všestrannosti nás uchrání před chybami a ustrnutím v mrtvém bodě“ [Lenin 1955 : 92]. V předmětu zkoumání musí být zkrátka založena možnost dosáhnout výsledků odpovídajících cílům.

V. N. Sadovskij rozpracovává pojetí metodologických funkcí na základě rozlišení systému objektu, systému předmětu a systému poznatků [Sadovskij 1967 : 55]. Toto rozlišení musí respektovat ontologickou jednotu, včetně předpokladu, že objektu jsou vlastní charakteristiky umožňující „zavedení“ systému a že k jeho analýze nelze uplatnit jakýkoli systém bez ohledu na principy izomorfie. Pouze za těchto podmínek mohou být zužitkovány všechny potenciály systémového přístupu. Velké naděje vzbuzuje zejména myšlenka modelování složitých jevů. Systémy tvořící *předměty* vědeckého bádání ovšem nejsou jen pouhými modely, ale historickými fakty, společenskou fixací systému vztahů na základě nahrazení určitých stránek objektu znaky [Sadovskij 1967 : 58]. Zajímavým způsobem doplňuje tyto myšlenky E. G. Judin, který na systémovém přístupu oceňuje — a to opět příznačně — především nové vytýčení problému (dokonce mnohem výrazněji než vlastní řešení). Předpokládá jeho neefektivnější uplatnění v postavení problému a v deskriptivních funkcích [Judin 1978 : 143 an], přičemž analýza problému jakožto systému zahrnuje jednak etapu tvorby teorie systémového objektu, jednak etapu konstruování umělých složitých systémů (analogů). I zde přirozeně zaznívá motiv modelovacích postupů, nicméně uvedené metodologické funkce se vztahují i k obecnějšímu a přitom nesporně klíčovému problému *operacionalizace*, s nímž se musí marxistická sociologie tak či onak vypořádat.

Zaznamenejme ještě, že Judin nepreferuje induktivní postupy před deduktivními, neupřednostňuje ani teoretické, ani empirické přístupy v rámci přechodu od abstraktního ke konkrétnímu. Můžeme proto shrnout, že hlavní metodologický význam systémového přístupu spočívá především v konstituování předmětu výzkumu (a nikoli v diktování určité metody). Není tedy rozhodující, zda v dalším postupu použijeme triviální empirický výzkum, anebo rafinované modelovací techniky.

Na počátku výzkumu obvykle nejsme s to podat úplnou systémovou interpretaci reality, vymezení systému však musí směřovat — byť v rovině hypotéz — k:

1. určení systému jako celku (včetně vymezení hranic, okolního prostředí, jednotlivých prvků systému, vnějších vazeb),
2. postižení vztahů v systému (samozřejmě v jejich dialektické rozpornosti),
3. zachycení struktury a způsobu organizace,
4. rozlišení jednotlivých úrovní (otázka hierarchie subsystémů),
5. charakteristice procesů řízení,
6. odhalení seberegulačních mechanismů (včetně potenciálních zdrojů změn),
7. identifikaci cílů systému (zvláště pokud jde o formu samopohybu, o přítomnost cílevědomě jednajícího subjektu),
8. řešení otázky vztahu fungování a vývoje systému.

Zakomponování dynamických hledisek nelze omezit na registraci změn stavů systému v čase. Na význam kategorie samopohyb při postihování dynamiky systému poukazuje L. A. Petrušenko [Petrušenko 1975].

I když se názory na specifické úkoly systémového přístupu k sociální realitě různí, a to i u jednoho autora, viz např. [Afanasjev 1979; 1981], pokud jde o jejich rozpracování do určité technologie, nabývají téměř standardní podoby:

1. definice systému (zahrnující jak volbu příslušné roviny systémové hierarchie, tak případnou konstrukci systému),
2. analýza systému,
3. syntéza systému (včetně verifikace získaných výsledků),
4. vývojová explanace (doprovázená celkovým zhodnocením úspěšnosti postupu).

Aplikace těchto zásad přetváří systémový přístup většinou v konkrétní metodiku systémové analýzy. K jejímu pojetí viz [Afanasjev 1979; Dráb 1979 : 453]. Na tyto praktické aplikace však v žádném případě nesmíme systémový přístup redukovat, poněvadž jeho celkový gnozeologický a heuristický potenciál považujeme za několikanásobně obsažnější.

Systémový přístup uplatněný v rámci koncipování předmětu zkoumání vystupuje jakožto nositel základních teoretických souvislostí, plní sice především gnozeologicko-metodologické funkce, avšak nikoli odtrženě od ontologických východisek. Bylo by samozřejmě hrubým zjednodušením, kdybychom trvale odhlíželi od těchto teoretických aspektů, jež se odrážejí v samotném pojmu systém, a to zejména pokud jde o v sociologii tak často frekvencovanou kategorii sociálního systému.

Marxistické pojetí sociálního systému

Ideje systémového přístupu ke společenské skutečnosti jsou bezesporu ztělesněny právě v pojmu sociální systém. Protože tyto myšlenky musí nutně vycházet z materialistické dialektiky, můžeme apriorně vyřadit z okruhu našich úvah takové modifikace systémového přístupu, které z něho nedialekticky čerpají pouze orientaci na ty celky, jež slouží pro udržení systému. Marxistická sociologie ze zásady odmítá konsensualistické koncepce, reprezentované zvláště výrazně Parsonsovým funkcionalismem. Kritizují je ostatně — a poměrně razantně — i někteří nemarxističtí sociologové, zejména pokud důsledně dodržují alespoň principiální stanoviska obecné teorie systémů, viz např. [Buckley 1967]. V návaznosti na předchozí úvahy je pak nutno odmítat i úzce metodologické koncepce, které chápou sociální systémy pouze jako systémy proměnných a fakticky ignorují jak jejich ontologický základ, tak potřebu jejich teoretického zdůvodnění. Novopozitivismus, o nějž tu jde především, se v tomto ohledu poměrně bezostyšně hlásí k metodologickému instrumentalismu.

Důsledná kritika buržoazní sociologie nás přesvědčivě vede k závěru, že je nutné pojem sociálního systému obsahově i metodologicky objasnit a dát mu jednoznačně marxistickou interpretaci. Není dost dobře možné jej odmítnout, i když dnes je již jasné, že jeho implantace do naší sociologie (viz téma „sociální systém podniku“) nevycházela původně z dostatečně kritické reflexe zdrojů.

Zaměřenost systémového přístupu na analýzu složitých jevů jej jakoby předurčuje k rozsáhlému využití při objasňování nejsložitější formy pohybu hmoty v duchu známé Engelsovy formulace. Přitom pojetí sociální reality jako nejsložitější formy pohybu, tedy vlastně samopohybu zprostředkovaného vědomím, jednak vyslovuje základní ontologické stanovisko, jednak řeší problém hierarchického zakotvení těchto systémů.

K formulaci teoretických východisek marxistického pojetí sociálního systému přispěl výrazně E. S. Markarjan [Markarjan 1969 : 38]: „Tvorba sociální teorie předpokládá především správné pochopení lidské životní činnosti jako histo-

ricky vzniklého *systému* (podtrhl J. B.), který má specifický typ organizace a své vlastní zákonitosti fungování a vývoje... Určující roli strukturní jednotky tohoto systému může plnit jen takový prvek, jímž je možno vyjasnit genezi..." Monismus sociologické teorie spočívá v nutnosti stanovení subordinace částí sociálního systému a jeho výchozí strukturní integrace; výchozí strukturní jednotkou je v marxismu proces materiální reprodukce života. Markarjanovo rozlišení koordinace a subordinace má značný význam z metodologického hlediska: zatímco při analýze koordinace si můžeme všimnout rozmanitých a četných funkčních závislostí, subordinace vychází důsledně z principu monistického názoru. Přitom vzájemné podřízení prvků nabývá charakteru zákonitosti, vyjadřuje strukturovanost celku. Elementárnost výchozí strukturní jednotky, totiž výroby jako druhu praxe, ovšem není chápána jako její další nedělitelnost, naopak je nutno ji zkoumat jako složitý jev. Zůstává však východiskem analýzy společenské organizace a vzniku společenských vztahů. Uvedené Markarjanovy názory dávají úvahám o teorii sociálního systému zcela jednoznačnou orientaci.

Na dva aspekty uplatnění systémového přístupu při analýze společenské skutečnosti upozorňují také Blauberger a Judin [Blauberger-Judin 1967 : 103—104]. Buďto budeme zkoumat společenské systémy z hlediska hierarchie a členění na subsystémy (to je obsaženo především ve výzkumu třídně sociální struktury), nebo se zaměříme na zkoumání jednotlivých sfér života společnosti na různých úrovních organizace. To je typické pro většinu úsekových (oborových) sociologických disciplín. Druhý směr je svým způsobem náročnější proto, že vyžaduje rozsáhlejší analýzu vnějších vazeb těchto systémů a jejich lokalizace v nadstavbě, intenzivněji se zde připomínají „paradoxy systémovosti“ [Sadovskij 1967]. Sociologické poznání musí integrovat oba pohledy, což mimochodem částečně anticipoval i T. Parsons díky kombinaci vertikálního a horizontálního kladení funkcí.

Pokud jde o další teoretické souvislosti aplikace systémového přístupu v sociologii, uvádějí Blauberger a Judin tyto momenty:

1. objektem výzkumu jsou sociální systémy různé úrovně,
2. specifika přístupu není dána pouze objektem, ale i hlediskem badatele,
3. zvláštní význam má analýza vztahů,
4. zkoumání se týká i „života“ systému, tj. jeho fungování a rozvoje.

Pozornému čtenáři jistě neunikne, že v bodě druhém je vyjádřena i myšlenka stranickosti sociologie.

Obecným metodologickým východiskem systémového přístupu v sociologii zůstává dialektika a její učení o rozporech. Marxismus ovšem nestaví proti konsensualistickému pojetí systému pojetí konfliktualistické. Pohyb systému je založen na sebeorganizaci, systém přechází na nové úrovně a způsoby organizace. Protiklad organizace a dezorganizace uvádí například L. A. Petrušenko jako jeden ze základních. Struktura jako dílčí moment organizace zachovává jenom relativní stálost.

V této souvislosti je samozřejmě více než potřebné sledovat mechanismy, které systém v daném stadiu vývoje integrují (přes všechnu vnitřní rozpornost). Na tento integrační aspekt klade při uplatňování systémového přístupu k sociální realitě značný důraz V. G. Afanasjev, a to vedle komponentního, strukturního a funkcionálního [Afanasjev 1979 : 67]. Jde tu totiž především o motiv řízení společenských procesů, o možnost formulovat a předem ověřovat možné alternativy. V tom tkví podle Afanasjeva hlavní přednosti systémového přístupu.

Teze o rozpornosti systému, ale stejně tak i o významu integrity systému, mohou zatím vyznívat nanejvýš abstraktně. Vytvářejí pouhé východisko pro obsahové vymezení sociálního systému. Budeme o něj usilovat s tím, že může jít o společnost jako celek, ale též o jevy na nižších úrovních organizace. Půjde tedy rovněž o obecné hledisko; postihnout konkrétní rozpornost vývoje jednotlivých systémů může jen konkrétní analýza, avšak musí být určitým způsobem orientována, zaměřena.

Abychom nezůstali nic dlužni tradici komponentního pohledu na systém, jsme úvodem povinni zareagovat na Parsonsovo tvrzení, že sociální systém se neskládá z osob, nýbrž z rolí. Otázka má racionální jádro v tom, že umožňuje posléze odlišit relativně stálé společenské vztahy od nahodilých interakcí, když společenské vztahy charakterizuje právě ona *relativní* nezávislost na jedincích a do jisté míry nadosobní ráz (v tom směru, že jsou objektivně a historicky dány, že při jejich zkoumání musí být uplatněna abstrakce, odhlédnutí od nositelů). Zjišťujeme, že elementem sociálních systémů bude skutečně málokdy jednotlivec. Na druhé straně užívání termínu role při analýze globálních sociálních systémů (především společnosti) může vzbuzovat rozpaky.

Pojetí společnosti jako historicky vzniklého celostního systému společenských vztahů je dnes běžně přijímáno jako východisko marxistické sociologie (Osipov, Afanasjev). V tomto širokém referenčním rámci není použití pojmu role dostačující a je třeba hledat oporu v dalších strukturálních kategoriích. Nicméně i zde jsme si přivykli mluvit o historické roli dělnické třídy, a není proto třeba pojem role s obavami obcházet. Považujeme za užitečné pojem role jakožto komponentu sociálních systémů maximálně dynamizovat, aby nedošlo k jeho zúžení, po výtce opět především funkcionalistické interpretaci. V případě, že role nebudeme chápat jenom jako aspekt pozice, tedy jako něco předurčeného, statického a vnějšího ve vztahu k činnosti, ale jako historicky vznikající způsob začlenění individua do společenské kooperace, do společenských činností, můžeme použití tohoto pojmu legitimizovat. Uvědomujeme si přitom, že při analýze složitých systémů využíváme abstrakce a že tento moment je v kategorii role silně přítomen. Navíc jsme si vědomi problémů, které vznikají při analýze systémů „množinovým“ způsobem, takřkajíc přes jednotlivce. Za příklad tu může posloužit problematika zkoumání třídní struktury při použití tradiční, tj. výrazně popisné statistické procedury, která koneckonců zobrazuje sociální skupiny formou součtů údajů od jedinců.

Jestliže však ukazujeme, že při koncipování sociálních systémů pracujeme s jedinci pouze v určité abstrakci, vzniká otázka, zda marxismus ve svém systémovém pohledu skutečně individuum neignoruje. Ostatně výtku tohoto druhu můžeme slyšet ze strany buržoazní sociologie dosti často. Marx ovšem již v *Německé ideologii* uvádí, že nevychází z libovolných, natož pak abstraktních předpokladů: jsou jimi skutečná individua, jejich činnost a materiální podmínky jejich života (předem dané i lidmi vytvářené). Tím Marx vytyčil základní osu analýzy sociálních systémů. Reálná individua a jejich materiální produkce představují východisko utváření společnosti jakožto základní předpoklad, zároveň však člověk vzniká současně se společností (viz též vymezení lidské podstaty jako souhrnu společenských vztahů). Základ sociálních systémů tedy představuje společenská činnost, v níž jedinec vystupuje současně jako její předpoklad i produkt.

Jedinec se stává elementem sociálního systému „jen“ jako předpoklad, nositel a produkt činnosti, která sociální systém zakládá v historickém procesu zespolečenštění produkce.

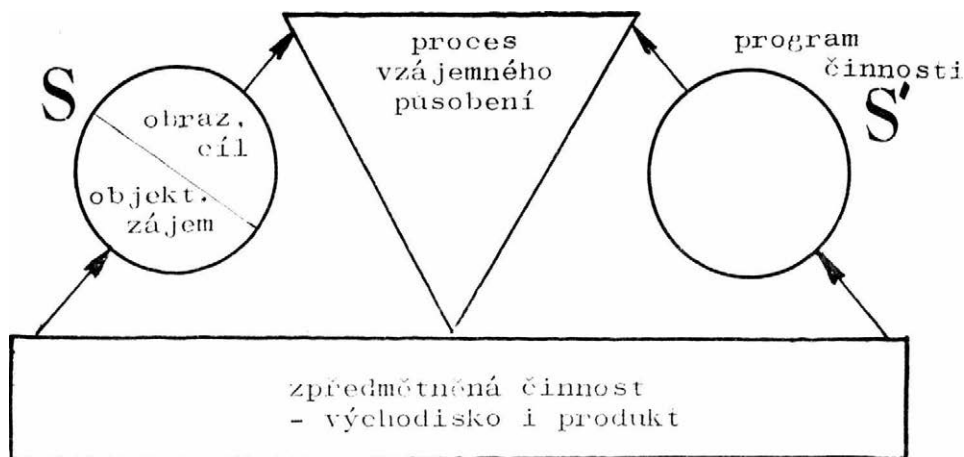
Sociální systém definujeme jako systém činnosti, jako výraz dialektiky činnosti a zpředmětnění. Jsou-li společenské vztahy historicky proměnlivými formami styku, zákonitě vytvářenými a přetvářenými aktivním jednáním členů společnosti [Zich 1979 : 99], pak jejich analýza nemůže předcházet analýze činností a nemůže být od ní odtrhována — alespoň ne ze zásady, jak to doporučuje L. Althusser, ale pouze v odůvodněných případech. Sociální systém pojmáme jako dialektický komplex podmínek, činností a produktů činností. Do podmínek řadíme (v tomto obecném vymezení) jak přírodní prostředí, tak vytvořenou materiálně technickou základnu, společenské vztahy i nadstavbové prvky, tedy také daný stav společenského vědomí. Činnosti produkují nové materiální výtvořky, nové duchovní hodnoty a ideje, reprodukují společenské vztahy. Sociální systém se tak stává nepřetržitým dialektickým procesem reprodukce společenských vztahů.

Historie jak známo nedělá sama nic, moment sociální aktivity je pro člověka univerzální, vede jej k praktickému přetváření přírody, v němž se člověk má nakonec stát autorem i hercem svého dramatu (K. Marx). Společenské vztahy mohou existovat mimo subjekty jen jako určité abstrakce, nelze je s činnostmi ani ztotožňovat, ani od nich odtrhovat. Sociální systém zahrnuje tyto momenty zpředmětnění v jejich specifických podobách a určeních (struktuře, funkcích, vývoji, změně), tak jak se promítají v různých společenských vztazích, především v sociální struktuře. Podle Bujevové a Pletnikova [Bujeva-Pletnikov 1982 : 94an] funguje sociální systém ve smyslu předávání zobecněné zkušenosti, předávání kultury.

Rozdíl mezi živou a zpředmětněnou činností vyjadřuje dialektiku klidu a pohybu. Pohybující se protiklady vedou k modifikaci činnosti a k její vnitřní fixaci. Sociální systém, je-li substanciálně určen jako nejvyšší forma pohybu hmoty, nemůže být něčím homogenním, bezrozdílným, naopak z rozpornosti pohybu a klidu vychází. Dialektika zpředmětnění a činnosti vysvětluje zachování i změnu systému a působí jako „obecně systémový zákon“ [Fofanov 1982 : 103an]. V. Fofanov ovšem zároveň varuje před absolutizací činnosti (vede k hypertrofizaci procesů) a před možnými chybami v jejím pojetí.

Zajímavý pokus o konkretizaci obsahu sociálního systému, pokus V. Fofanova, bychom mohli pracovně označit jako doplnění či obohacení již popsaného fundamentu o koncepci intersubjektivitu. Autor k ní dospívá v cenném úsilí o explanaci zprostředkujících mechanismů. Jestliže vědomí vystupuje jako zprostředkovatel mezi více subjekty a je vlastně výsledkem společné kooperace subjektů, je pak nutno hledat hybné síly uvnitř sociálního systému v rovině zájmů. Integrační aspekt systému je možno vyjádřit tak, že subjekty zaujímají různá místa a sledují různé cíle, ale vždy v rámci jednoho systému. Na tomto základě rozvíjí Fofanov dialektiku zájmů a potřeb, zájem například definuje jako potřebu systému (z hlediska samorozvoje) v subjektu. Znamená to, že konkrétní regulativy jednání v systému jsou vázány na přítomnost dalších subjektů. Sociální systém, doplněný o onu „intersubjektivní“ (rozhodně ji nelze redukovat na interpersonální, protože může jít např. o vztah tříd) rovinu, zobrazuje V. Fofanov pomocí schématu.

I z těchto nových myšlenek a formulací problému je zřejmé, že marxistická koncepce sociálního systému má všechny předpoklady ke svému dalšímu rozvoji a k překonání ve své době ambiciózní teorie Parsonsovy. Ten mimochodem také usiloval — nepochybně pod vlivem M. Webera — o sepětí konceptu sociálního systému s kategorií jednání. Nepochopení materialistické dialektiky ho

však svedlo k ahistorickým konstrukcím, když předtím teorii zredukoval na konceptuální schémata.

Ontologické předpoklady uplatnění systémového přístupu nelze jen obecně deklarovat. Naopak je třeba důsledně jim podříditi identifikaci sociálních systémů v nejrůznějších rovinách analýzy (od společnosti až třeba po rodinu). Na společenskou skutečnost se vztahují mnohé charakteristiky vlastní i nižším formám pohybu hmoty. Patří k nim strukturovanost, diferenciaci, růst, vývoj, cílovost, seberegulace, otevřenost systému. Mezi ontologické charakteristiky sociálních systémů ovšem patří také a především samopohyb vyplývající z vědomého zprostředkování činnosti, cílevědomost v procesech rozhodování a řízení, neobyčejná složitost, hierarchičnost a rozpornost ve struktuře, historičnost vývojových stupňů, složitá determinace jevů, projevující se v pravděpodobnostním rázu zákonitostí systémů, dialektika hromadných tendencí a jedinečných událostí atd. Proto je aplikace systémového přístupu velice potřebnou, zároveň však neobyčejně náročnou záležitostí, a to tím spíše, že v zájmu všestrannosti je nutno v konečné fázi procesu poznání spojit tento přístup s dalšími principy marxistické dialektiky.

Metodologické důsledky

Systémový přístup dostatečně nevyužíváme, omezíme-li se na konstatování, že jev X tvoří systém. Nestačí ani vymezit základní (byť i podstatné) složky systému. Cílem musí být postižení klíčových vztahů a zejména všech *zprostředkování* ve fungování systému. Jen tak totiž může systémový přístup překonat substanční myšlení. V sociologii nemůže stačit, když rozčleníme společnost na základnu a nadstavbu a nevyslovíme se konkrétně a podstatně ke způsobům jejich vzájemného působení. Nabízí se otázka, zda mnohé systémy například v oblasti výchovy nezůstávají doslova jen na papíře díky tomu, že nepostihují dostatečně právě ony mechanismy zprostředkování výchovných vlivů a jejich skutečné efekty. Systémový přístup nemůžeme redukovat na kreslení schémat, na vymezování složek či faktorů; musí být nástrojem popisu i explanace. Zůstává přirozeně i nástrojem projektování a řízení systémů.

Systémový přístup představuje důležité východisko na cestě k explanaci ve smyslu plné duchovní reprodukce celku, kde myšlenkově konkrétní vystupuje jakožto „shrnutí mnoha určení, tedy jednota rozmanitého“ [Marx 1971 : 54]. Všimněme si, že K. Marx staví základ systémového pojetí společnosti známým výrokiem: „Společnost se neskládá z individuí, nýbrž vyjadřuje sumu vztahů,

poměrů, v nichž jsou tato individua navzájem“ [Marx 1971 : 228]. Přitom se však chce programově vyhnout „hubeným abstrakcím“ (viz analýza pojmu obyvatelstvo), chápe je „jen“ jako významné východisko procesu poznání. Podotýká, že „všechny epochy výroby mají některé společné znaky, společná určení. *Výroba vůbec* je abstrakce, ale rozumná abstrakce, pokud skutečně zdůrazňuje to, co je společné, fixuje to, a tím nám šetří opakování“ [Marx 1971 : 39]. Zároveň však shrnuje, že tyto obecné podmínky v abstraktním vyjádření nevystihují žádný skutečný historický stupeň výroby, musí být vyloučeny, aby se „pro jednotu... nezapomnělo na podstatnou rozdílnost“ [Marx 1971 : 39].

Sociální systém dnes pojímáme jako reprodukci společenských vztahů na základě organizace (koordinace i subordinace) lidských činností, jako zasazení společenských vztahů do dialektiky činnosti a zpředmětnění, bytí a vědomí. Reprezentuje uspořádanost nejvyšší formy pohybu hmoty, specifickou formu samopohybu. Umožňuje systémové uchopení celé společnosti (jsa promítnut do obsahu pojmu společensko-ekonomická formace) i jednotlivých společenských jevů, aniž by představoval univerzální a jedinou metodu zkoumání.

Systém je ostatně i dle L. A. Petrušenka vždy abstrakcí: protože se hmota prezentuje jako nekonečné množství systémů, je každý systém hrubším obrazem, fragmentem, umrtněním. Také sociální systém po svém náležitém ontologickém odůvodnění zůstává v gnozeologickém smyslu pouhým momentem přechodu ke konkrétnímu poznání. Právě vědomí obsahových a ontologických souvislostí nás však může uchránit před čistě instrumentalistickou dezinterpretací systémového přístupu, která jen zdánlivě překonává abstraktní systémový spekulativismus.

Současná praxe sociologických výzkumů dosud spíše čeká na výraznější uplatnění všech teoretických a metodologických předností systémového přístupu; je arciř třeba nabídnout jí ne dílčí technologii, ale odůvodněnou a vyváženou *koncepti*, založenou na hlubokém pochopení tradice, kterou marxismus v tomto ohledu má. Bylo by chybou omezit uplatnění systémového přístupu jen na úzký rámec systémových analýz a jejich prostředků.

Některé otázky uplatnění systémového přístupu v sociologickém výzkumu

Vedle obecnějších otázek je třeba podrobně analyzovat celou řadu konkrétních metodologických souvislostí. Pro sociologii se jeví jako aktuální především problém operacionalizace, ke značnému rozvoji dochází v oblasti modelování. Na tomto místě se pokusíme zformulovat několik otázek, které mají zásadní význam pro pozitivní řešení problémů. Zčásti jimi chceme nahradit závěr, zčásti je považujeme za východisko dalšího bádání.

1. Jestliže v empirických výzkumech vcelku úspěšně používáme operacionální schéma „objektivní postavení — činnosti — vědomí (postoje, hodnoty atd.)“, opravňuje nás to k přijetí našeho modelu sociálního systému jako obecného východiska identifikace a operacionalizace sociálních jevů?
2. Jak v procesu operacionalizace zabezpečit podržení systémových vlastností objektů v rovině jednotlivých znaků (překonat problém „množinového“ rozkladu celků)?
3. Neskrývají systémové charakteristiky některých technologií zpracování dat v sobě určitá rizika (např. otázka apriorních voleb při užití faktorové analýzy)? Jak efektivně omezovat hranice pohybu v systému proměnných, faktorů a poznatků za účelem adekvátního odrazu objektu?
4. Nemají modelovací praktiky, a to zejména nemarxistické provenience, mnohem blíže ke koordinačním aspektům (— recidivy Parsonsova polyfunkciona-

lismu) než k monistické subordinaci? Není to alespoň zčásti způsobeno diktátem metody, totiž analýzou interkorelací?

5. Nemá systémový přístup ve svém heuristickém aspektu vlastně dvojedinou funkci — omezovat hledání falešných korelací (napomáhat stavění smysuplných hypotéz a vůbec inkarnaci teoretických předpokladů) a zároveň otevírat nové obzory poznání (prognostika, modelování)?

I když některé odpovědi již byly naznačeny, zasluhují tyto otázky hlubší pozornost a rozsáhlou kritickou analýzu. Vystává zde ostatně možnost uzavřít náš rozbor ještě jednou, po výtce teoretickou otázkou: Budeme-li přiměřeně abstrahovat a pouze se odvoláme na další souvislosti, především na klíčové obsahové vazby na materialistické pojetí dějin a na celý komplex gnozeologických předpokladů marxismu-leninismu, nezůstane tu teorie sociálního systému jako logický a organický fundament obecné (nikoli nejobecnější) sociologické teorie? Ani na ni nemůžeme v současné době podat vyčerpávající odpověď, třebaže právě diskuse sovětských filozofů nad základními kategoriemi historického materialismu dosti slibují. V určité parafrázi klasiků chceme jen znovu připomenout, že sice neexistuje společnost vůbec, ale existuje sociální systém jako rozumná abstrakce, jako vhodné a svým způsobem nutné východisko procesu poznání, jako zásadní filozofické odůvodnění předmětu marxistické sociologie.

Literatura

Afanasjev, V. G.: *Otázky systémového přístupu v sociálním poznání*. Praha, Svoboda 1979.

Afanasjev, V. G.: *Obščestvo: sistemnost, poznanie i upravlenije*. Moskva, Politizdat 1981.

Averjanov, A. N.: *Sistema: filosofskaja kategorija i realnost*. Moskva, Mysl 1976.

Blauberg, I. V.: *Systémový přístup a dialektický materialismus*. In: *Dialektika a systémový přístup*. Praha, Svoboda 1979.

Blauberg, I. V. — Judin, E. G.: *Sistemnyj podchod v socialnych issledovanijach*. *Voprosy filosofii* 1967, č. 9.

Buckley, W.: *Sociology and Modern System Theory*. New Jersey, Prentice-Hall 1967.

Bujeva, L. — Petnikov, J.: *Dejatelnost i obščestvennyje otnošenija*. *Obščestvennyje nauki* 1982, č. 4.

Buriánek, J.: *Systémová sociologie? Problémy, předpoklady, perspektivy*. Praha, UK 1984.

Dráb, Z.: *Systémový přístup k řízení a plánování sociálně ekonomických procesů*. *Sociologický časopis* 1979, č. 5.

Fofanov, V.: *Socialnaja dejatelnost kak sistema*. *Obščestvennyje nauki* 1982, č. 3.

Javůrek, Z. — Zeman, J.: *Dialektika a systémový přístup*. Praha, Svoboda 1979.

Judin, E. G.: *Sistemnyj podchod i princip dejatelnosti*. Moskva, Nauka 1978.

Kuzmin, V. P.: *Principy sistemnosti v teorii i metodologii K. Marksa*. Moskva 1976.

Laszlo, E.: *Introduction to Systems Philosophy*. New York 1972.

Lenin, V. I.: *Spisy*, sv. 32. Praha, SNPL 1955.

Markarjan, E. S.: *Metod analiza socialnoj sistemy*. In: *Sociologija i ideologija*. Moskva, Nauka 1969.

Marx, K.: *Kapitál I*. Praha, SNPL 1953.

Marx, K.: *Rukopisy „Grundrisse“ I*. Praha, Svoboda 1971.

Petrušenko, L. A.: *Jedinstvo sistemnosti, organizovanosti i samodviženija*. Moskva, Mysl 1975.

Sadovskij, V. N.: *Metodologické problémy výzkumu objektů, které tvoří systémy*. In: *Sociologie v SSSR*. Praha, Svoboda 1967.

Tuchtin, V. S.: *Systémový výzkum a matematické modelování*. In: *Dialektika a systémový přístup*. Praha, Svoboda 1979.

Ursul, A. D.: *Obecné vědní status a funkce systémového přístupu*. In: *Dialektika a systémový přístup*. Praha, Svoboda 1979.

Zelený, J.: *Dialektika a systémové myšlení*. In: *Dialektika a systémový přístup*. Praha, Svoboda 1979.

Zich, F.: *Sociologický výzkum*. Praha, Svoboda 1976.

Zich, F.: *Co víte o současné sociologii*. Praha, Horizont 1979.

Резюме

И. Бурианек: Системный подход в социологии

Во введении подытожена проблематика места системного подхода в иерархии средств, предоставляемых методологией марксизма. Системный подход выполняет ряд методологических функций, которые он способен выполнять и при изучении социальной действительности. Его применение должно исходить из четких онтологических предпосылок. В противоположность к немарксистским концепциям марксистская социология ставит концепцию социальной системы на диалектико-материалистической основе, причем она рассматривает ее как динамичный комплекс деятельностей, условий и продуктов деятельности. Можно отметить и стремления к обогащению понимания социальной системы категорией интереса. На динамичной концепции социальной системы можно основывать не только общую социологическую теорию, но также решение фундаментальных вопросов эмпирических исследований (проблема операционализации, моделирования).

Summary

J. Buriánek: System Approach in Sociology

Problems connected with the position of the system approach in the hierarchy of means offered by the methodology of Marxism are summarized in the introduction of this paper. The system approach has a number of methodological functions which it is in a position to fulfill even in case of social-reality research. Its application, however, must be based on unambiguous ontological premises. In contradistinction to non-Marxist conceptions Marxist sociology develops the social-system concept on the dialectic-materialist basis, conceiving it as a dynamic complex of activities, conditions and products of activities. Reference is also made to attempts to enrich the conception of the social system by the category of interest. On the basis of the dynamic conception of the social system it is possible not only to develop a general sociological theory but also to solve fundamental issues of empirical research (problems of operationalization, modelling).

28. ročník Demografie

Nezbytnost spolupráce sociologie a demografie při analýze společenského vývoje je dnes již naprosto evidentní. Každá další etapa společenskovo vědního poznání prohlubuje vzájemnou kooperaci a situuje její ohnisko do stále ranějších fází vědeckého výzkumu. O tom ostatně svědčí i vědecký program našich předních pracovišť v této pětiletce. Na integraci sociologického a demografického poznání je založen jeden z dílčích úkolů Státního plánu základního výzkumu řešeného v Ústavu pro filosofii a sociologii ČSAV, který je zaměřen na problematiku vývoje sociálně třídní struktury. Velmi bohatý je integrující program pražské pobočky Výzkumného ústavu sociálního rozvoje a práce, kde je otázkám demografického vývoje a populační politiky věnován jeden z hlavních úkolů Státního plánu ekonomického výzkumu. V pěti dílčích úkolech bude konfrontován poznatkový fond sociologie, demografie, psychologie a pedagogiky.

K této atmosféře prohlubující se spolupráce účinně přispívá 28. ročník Demografie, revue pro výzkum populačního vývoje, kterou jako čtvrtletník vydává Federální statistický úřad. Články a stati publikované v roce 1986 se soustřeďují především na dva základní okruhy problémů. Prvním z nich jsou otázky rodiny, druhým nejčastějším tématem migrační pohyby. Několik dalších příspěvků je věnováno sňatečnosti, plodnosti, vývoji věkové struktury i metodám demografické statistiky.

Články a stati publikované v minulém ročníku jsou pro sociologa velmi inspirující. Byl to poslední rok sedmé pětiletky a tato skutečnost se zrcadlí v řadě příspěvků především z oblasti sociálního lékařství. Studie věnované vybraným rizikovým faktorům současné rodiny jsou shrnutím základních výsledků nové etapy longitudinálních výzkumů Institutu pro další vzdělávání lékařů a farmaceutů i nových poznatků jednoho z dílčích úkolů Výzkumného ústavu psychiatrického. Při sociologickém využití je ovšem třeba mít na mysli, že jde převážně o patologické rodinné situace, a proto je nelze zobecňovat na normální rodiny.

V prvním případě jde o stať autorského kolektivu Z. Matějček, V. Břicháček, J. Dunovský a H. Karabelová, která přináší další závažné informace o *vývoji dětí narozených mimo manželství v Praze v roce 1970*. Děti byly sledovány do tří let věku a pak v současné výzkumné etapě, kdy dosáhly zhruba 12 let. Původní soubor 586 dětí se do tří let snížil na 441 a nyní se podařilo podchytit pouze 252 jedinců. Tyto děti byly vždy konfrontovány s kontrolní skupinou. Pro přesnější identifikaci byla experimentální skupina důsledně rozdělena na děti z necikánských (N = 210) a cikánských rodin (N = 41).

Dřívější studie prokázaly, že narození mimo manželství je závažným negativním momentem, který se odráží v somatickém, psychickém i sociálním vývoji dítěte. Současná etapa tento závěr potvrdila a v řadě aspektů ještě zdůraznila. Ve věku 12 let sice řada indikátorů, které byly nápadné dříve (např. antropologické údaje) není již rozdílná, ale objevuje se řada nových, hlavně z prostředí školy, které podporují zjištění o horším stavu nemanželských dětí. Nápadná je dále větší variabilita výsledků ve skupině nemanželských dětí z necikánských rodin. U řady z nich zřejmě dochází během doby ke zlepšení situace a přibližují se pak hodnotám kontrolního souboru. Nejčastěji se tak děje v důsledku sňatku matky a založení dobře fungující rodiny. Avšak velká je též skupina dětí žijících stabilně ve ztížených životních podmínkách, které jsou velmi pravděpodobně ohroženy i do budoucna.

Podobný charakter má studie Z. Matějčka, Z. Dytrycha a V. Schüllera *Děti narozené z nechtěného těhotenství*. Jde opět o longitudinální výzkum dětí narozených v letech 1961–1964 v Praze, jejichž matka žádala o přerušení těhotenství a žádost byla zamítnuta před okresní a po odvolání i před krajskou komisí. Do souboru bylo zahrnuto 110 chlapců a 110 dívek. Opakovaně byli podrobeni výzkumu v době ukončení povinné školní docházky a ve třetí etapě, kdy „nechtěným dětem“ bylo zhruba 20–22 let. Výzkumný tým plánuje další fázi po ukončení reprodukčního období těchto dětí. Ve všech dosud sledovaných etapách bylo konstatováno „chronicky nedostávající uspokojování základních citových a sociálních potřeb“ dětí a jejich menší šance vytvářet zdravé, uspokojivé, tvořivé emocionální vztahy k lidem ve svém nejbližším okolí. To se promítá do větší náchylnosti těchto jedinců k vážnějším sociálním selháním a může také ovlivnit kvalitu jejich budoucích partnerských a rodičovských vztahů. Autoři však blíže neanalyzují sociálně ekonomické zázemí rodin ne-

chtěných dětí, které je velmi pravděpodobnou základní příčinou „rizikovosti“ jejich způsobu života.

Kolektiv autorů z Výzkumného ústavu psychiatrického (V. Schüller, Z. Dytrych, J. Prokopec) uveřejnil ve dvou číslech statí zabývajících se *problémy adaptace na rozvod u mladých mužů a žen v Praze*. Konkrétně se jednalo o 145 žen a 80 mužů (z rozdílných manželství), kteří zahajovali rozvodový spor před šesti lety a v té době ještě nedosáhli 30 let věku. Podmínkou pro výběr ženy bylo dále svěřením alespoň jednoho dítěte do trvalé péče po rozvodu manželství. Dotázaní zpětně diagnostikovali svoji porozvodovou situaci v podstatných oblastech života a pro každý jednotlivý rok hodnotili subjektivní spokojenost na devítibodové škále. Přitom v každé oblasti označovali rok, kdy podle jejich názoru došlo k překonání důsledků rozvodu. Meritum výzkumu bylo zaměřeno do oblasti mezilidských vztahů. Zkoumán byl především vývoj vztahů k bývalému manželovi, dětem a dále úspěšnost při vytváření nového partnerství. Hodnocen byl také postoj širší rodiny a přátel v době rozvodu i později. Sociální kontext života rozvedených byl sledován ve dvou dimenzích. Šlo o vývoj životní úrovně po rozvodu a spokojenost či případné změny v zaměstnání. I když ve velkoměstských podmínkách je rozvod mladého manželství poměrně častým jevem, představuje dlouhodobou zátěžovou situaci pro všechny zúčastněné. I velmi úspěšný proces adaptace trvá minimálně dva roky. Avšak ještě po šesti letech bylo zatížením důsledky rozvodu konstatováno u jedné třetiny žen a čtvrtiny mužů. Nejcitlivějším problémem je vyřešení vztahu k bývalému partnerovi, což bezprostředně souvisí se schopností žen umožnit otcí pravidelný a bezkonfliktní styk s dětmi. Propoňovaný ideál přátelského porozumění rozvedených manželů jsou schopni praktizovat pouze vysoce tolerantní jedinci. V realitě je úspěchem vzájemná lhostejnost a omezování kontaktů otce s dětmi. Výzkum nekonzatoval významnější vztah mezi sférou práce a životní situací rozvádějících se. Avšak jednoznačně byla prokázána závažnost životní úrovně ve sledovaném období. Z relativně málo uvědomované složky života v době akutních partnerských krizí se připisovaný význam životní úrovně pro úspěšnou adaptaci postupně zvyšoval. Jisté také není náhoda, že nedostatečná adaptace je častěji provázena nižší životní úrovní. Provedený výzkum byl zaměřen na otázky psychické deprivace po rozvodu. Autoři do budoucna navrhuji zakomponovat do podobných šetření také hlubší analýzu osobnostních rysů. Pro sociologický rozbor rozvodové problematiky by bylo velmi potřebné zaměřit se právě na otázky vývoje životní úrovně. Není vyloučeno, že tento faktor není pouze jedním z průvodních jevů ztížené adaptace, ale naopak jeho podstatným zdrojem.

Vyložené sociologickými aspekty se zabývají dva další příspěvky s rodinným tématem. Prvním z nich je stať J. Večerníka analyzující *vzájemný vztah vzdělání partnerů a příjmů v domácnosti*. Jedním z významných kladů této práce je argumentované doporučení, aby ve statistických šetřeních bylo konečně upuštěno od zjednodušující kategorizace domácností pouze podle charakteristik jednoho z partnerů. J. Večerník dokumentuje nebezpečí značných zkrácení na vývoji příjmů. Tento problém je podstatně širší a nesporně se dotýká i analýzy vývoje podmínek a způsobu života jednotlivých sociálních typů domácností. Vždyť například úplná rodina, kde jeden z partnerů má dělnické povolání a druhý je zaměstnancem, je klasifikována výlučně podle muže a tak je střídavě zařazována mezi domácnosti dělnické a zaměstnanecké. Je potom otázka, nakolik je dynamika vývoje sociálních charakteristik skutečně důsledkem společenského pohybu a v jaké míře jde o statistické nepřesnosti.

L. Rabušic ve svém příspěvku podává zasvěcený rozbor vývoje *nesezdaných soužití v zemích západní Evropy a USA*. Tento trend, projevující se výrazněji od počátku sedmdesátých let, dává do souvislosti především s vývojem socio-ekonomické sféry, jmenovitě s růstem životní úrovně, vzděláním žen a jejich rostoucí ekonomickou aktivitou. Je však zřejmé, že západní matřimonologové uvedený jev spíše komentují než analyzují. I pro ně zůstává otevřená otázka, zda jde především o způsob snoubeneckého soužití nebo skutečně konkurenční formu právně legalizovaných partnerských svazků. Nesnaží se také o odhad budoucího vývoje, avšak shodují se v názoru, že tento vývoj rodiny signalizuje ústup mladé generace od soužití v komunách a není spojen se sociální revoltou.

Zajímavým příspěvkem k poznání geografických aspektů vývoje sociální struktury naší společnosti je stať D. Drbohlava *Motivy migrace jako jeden z indikátorů formování geografické struktury organizace společnosti*. Autor na základě provedených analýz přináší další argument o relativní stabilizaci sociálně třídní struktury v současné etapě. Konstatuje stálý pokles intenzity migrace jak mezi republikami, tak i kraji a okresy ČSR, a to po odečtení administrativních vlivů (slučování obcí). Upozorňuje na proces „relativního uzavírání administrativních jednotek na různé hierarchické úrovni, naznačující zvyšující se rovnováhu ekonomických bází daných územ-

ních jednotek". V této souvislosti vyzdvihuje nezbytnost zkvalitnit spolupráci mezi oblastním a územním plánováním, která přispěje k další prostorové homogenizaci životní úrovně obyvatelstva.

Také ostatní příspěvky analyzující vývoj demografických jevů jsou inspirující. Díky preciznosti jednotlivých ukazatelů a dlouhodobým časovým řadám (zhruba v rozpětí jednoho století) je demografie schopna vytvářet pro své analýzy bohatý faktografický materiál, který sociologie využívá jako jeden z významných zdrojů „tvrdých dat“. Znalost dosavadního vývoje je i pro sociologii nezbytností. Avšak přitažlivost časopisu *Demografie* spočívá ještě v jedné podstatné skutečnosti. Díky relativně stručným statím a studiím zbývá velký prostor nejen pro recenze, ale hlavně pro stručné informace a základní přehledové materiály o současném vývoji demografických jevů v socialistickém táboře, vyspělých kapitalistických státech i v rozvojových zemích. Demografové tak mohou být snáze než odborníci ostatních společenských věd „up to date“.

Eliška Rendlová

F. Zich: Sociální procesy

Praha, Svoboda 1986, 273 s.

Positivním jevem v poznávacích snahách naší sociologické fronty v posledním období je soustředěná pozornost věnovaná problematice sociálního rozvoje, poznání zákonitostí sociálních procesů. Bezesporu přínosným příspěvkem v tomto směru je nedávno vydaná monografie našeho současného předního sociologa Františka Zicha, nazvaná „Sociální procesy“. Cílem této recenze není seznámit čtenáře indikativní formou s obsahem monografie, ale vyvodit některé inspirativní závěry, které posuzovaná publikace ať již přímo či implicitně vyvolává.

Přesto však v úvodu charakterizujeme ve stručnosti myšlenkovou architekturu posuzované práce: autor začíná vlastní výklad (po uvedení východisek analýzy sociálních procesů) rozborem kategorie „sociálního“, tedy problematikou vykazující značnou frekvenci vědeckých zájmů sociologů v posledním období. Dlužno zdůraznit, že velmi pečlivě shrnuje celou řadu přístupů k řešení daného problému, avšak sám nezaujímá explicitní postoj, spíše se soustřeďuje na komentář důležitých platností jednotlivých teorií.

Chceme-li pochopit stanovisko autora pokud jde o obsah „sociálního“, je nutno prostudovat celou knihu. Předně dochází k závěru, že sociální sféra představuje relativně samostatnou oblast společenského života, jejím obsahem je vlastně celý systém sociálních vztahů vzniklých a neustále se reprodukujících jako paralelní proces všech základních společenských (především však ekonomických) procesů. Konkrétně historickým výrazem stavu sociální sféry je sociální struktura a její jednotlivé subjekty, vztahy mezi nimi a způsob jejich projevu a zapojení ve společenské organizaci. „Sociální“ se tak – ve srovnání například s tím, co se běžně chápe jako předmět sociální politiky státu – představuje v širším rozsahu, včetně souvislosti s institucionální vybaveností společnosti. Autor věnuje velkou pozornost rozboru a zdůvodnění „zprostředkující“ role sociální sféry ve vztahu k ekonomice, politice a k ostatním oblastem společenského života. Tento rozbor je přínosný pro pochopení složité dialektické souvislosti všech sfér společenského života a umožňuje lépe a komplexněji vyjádřit aktivní obsah sociální sféry, zejména ve vztahu k ekonomice a politice. Do určité míry objasňuje i složitost a obsah momentu neurčitosti, jenž je přítomen ve všech rozhodnutích a opatřeních řídicích společenských subjektů. Tato myšlenka si vyžaduje další hlubší prozkoumání, zejména ve významové relevanci se společenskou praxí.

Autor zcela správně spojuje problematiku vymezení „sociálního“ s nezbytností dále poznávat společenské zákony, a to s větším úsilím než doposud. Postup vpřed v této oblasti rozvoje marxisticko-leninské sociologie, jejíž rozpracovanost považuje za nedostatečnou, však jen naznačuje. V tomto směru je jistě správnou teze, že je nutné dialekticky a interaktivně rozvíjet jak teoretické zákony, tak empirické poznatky. Práci je pak možno chápat jako pokus o koncipování teoretické hypotézy pro takovou interakci a syntézu.

Obecně však považuji – a zdůrazňuji, že jsem si plně vědom různosti současných názorů v tomto ohledu – za prakticky užitečnější pro skutečnou implementaci takovýchto obecných metodologických pravidel konkrétní příklady, provokující nikoli prosté, ale tvořivé následování. Řečeno konkrétněji a provokativněji: z hlediska současných praktických a vědeckých potřeb považuji za užitečnější například rozebrat –

byť i do jisté míry jednostranným způsobem – problematiku vztahu produktivity společenské práce a diferencovanosti životní úrovně než pouze podpořit sice v rozvádějící, ale přesto značně obecné rovině nezbytnost rozporného chápání vztahu teorie a empirie v sociologickém poznání. Tento příklad není v žádném případě kritikou výtkou k pojetí a obsahu recenzované práce, neboť publikace obsahující určitou teoretickou koncepci dávají možnost konfrontace a následného zobecnění pro tvorbu relevantních a funkčních sociologických teorií. Zichova kniha má metodologický a obecně sociologický a – řekl bych – i sociálně filozofický charakter. I druhá část recenzované monografie, věnovaná problematice sociální struktury společnosti, dokazuje tuto skutečnost. I zde autor důsledně sleduje intenci specifiky sociálního, a to na značně vysoké obecnosti úvah, mám na mysli do značné míry „modelové“ úvahy o pojetí sociální skupiny a diskusi na téma hybných rozporů dynamiky sociální struktury společnosti, jež představují pouze základní dimenze této problematiky.

Netvrdím, že podobné úvahy postrádají význam, avšak jde o to, že tato obecnost musí být vyvážena hlubokým poznáním reality. Náměty na systémové pojetí sociálních skupin bude nutno ověřit seriózně založeným výzkumem, jenž ověří relevanci přístupu.

Právě v těchto partiích publikace vzniká velmi silný dojem, že autorem zvolený přístup záměrně sleduje obecnou rovinu řešení problematiky sociální struktury. Sleduje přednostně linii objasnění specifiky sociálních skupin jako různým způsobem organizovaných subjektů. Blížší poznání jejich povahy by mělo význam pro pochopení role sociálních skupin ve sféře ekonomiky a je i určitým námětem pro poznání reálných nositelů vědeckotechnického pokroku a jejich vztahu ke strategii urychlování.

V závěrečné části publikace, nazvané stručně *Sociální procesy*, autor analyzuje roli společenských činností. Společenská činnost představuje základ sociálních procesů, které probíhají paralelně s ostatními společenskými procesy. Sociální proces je tedy způsobem existence sociálního systému, má svou činnostní, vztahovou, hospodářskou, institucionální složku a složku vědomí a prostředí. Analýza vztahu těchto složek umožňuje v obecné rovině pochopit společensky vztahovou stránku jako vedlejší paralelní produkt, přítomný ve všech oblastech meritorních společenských činností. Je zajímavým podnětem pro hlubší pochopení institucionální a dynamické stránky společenských procesů a zákonitostí, na nichž má být koncipována organizační vybavenost institucí. Náměty tohoto druhu obsažené v recenzované knize pokládám za inspirativní pro další rozvoj sociologické teorie a výzkum funkčních aspektů společenských procesů. Potřeba nových přístupů, nových koncepcí, které musí nutně překročit horizonty tradic, je nanejvýš aktuální. Tradiční přístupy se ukázaly prakticky i kognitivně málo účinné, a to jak v podmínkách soudobé společenské praxe socialistické výstavby, tak i v širších měřítkách, neboť o specifické krizi společenských věd tváří v tvář společenské realitě soudobého světa se velmi vážně hovoří prakticky na celém světě. Je nutné vyzdvihnout Zichovo tvořivé, shrnující úsilí, které přispěje k dalšímu postupu poznání vpřed, a to dvěma způsobem: za prvé tím, že kvalifikovaně shrnuje a hodnotí dosavadní úroveň poznání (a to vpravdě konstruktivně zaujatým úsilím), za druhé pak tím, že nastoluje – byť implicitně – celou řadu velmi závažných podnětů jak orientovat naše výzkumné úsilí v nadcházejícím období.

Zichově přístupu by bylo možno vytknout nedostatečnou přítomnost vědecké reflexe ekonomických momentů sociálních procesů, nebo jejich spíše „vnější“ zahrnutí do úvah. Souvisí to s tím, že v práci jde především o objasnění obsahu sociální sféry. Stejně tak by totiž bylo možné vytknout řadě ekonomických publikací nedostatečnou „přítomnost“ adekvátní reflexe sociálních momentů v analýze ekonomických procesů. Podle mého názoru je nanejvýš potřebné právě z hlediska současných praktických potřeb socialistické výstavby překonávat tradice „vědeckého resortismu“, zejména pak mezi ekonomickým a sociologickým poznáním, a to především odkrýváním sociálních obsahů tradičních ekonomických kategorií a vise versa, dále pak zajištěním interakcí komunikace mezi „ekonomickými“ a „sociologickými“ kategoriemi, vytvářet podmínky pro procesuální reflexi jednotlivých konkrétních momentů společenského vývoje. V tomto směru sehrává zásadní roli kategorie reprodukce, aplikovatelná jak na analýzu ekonomických, tak i sociálních procesů (při plném vědomí, že tato klasifikace je možná pouze v určité rovině abstrakce).

Abychom se skutečně přiblížili k pochopení a k vytvoření reálných předpokladů pro fiditelnost sociálních procesů, je nutné daleko zjemnit a tím obohatit i rozšířit náš pojmový aparát, včetně mechanismů jako dynamické struktury: „Zjemnění měřítek“ našich analýz je jednou z důležitých cest jak postihnout reálné sociální procesy. Nebudeme-li věnovat soustředěnou vědeckou pozornost takovým procesům, jako je tvorba, rozdělení a užití materiálních i duchovních hodnot na všech úrovních společen-

ského života, nebudeme-li rozvíjet úvahy obrazně řečeno spadající do sféry sociologie tvorby a užití národního důchodu, sociologie investic, výrobní a nevýrobní potřeby apod., stěží se dobereme podstatných momentů veškerých sociálních procesů. Není nadále možné, aby „nominálně“ identické kategorie, například vztahů, činností, potřeb apod., měly různé „reálné“ významy v různých vědních disciplínách. A zde je podle mého názoru velmi zásadní imperativ pro sociologické práce mající ambici postihnout problematiku sociálních procesů: ekonomické kategorie, ekonomické obsahy studovaných jevů a procesů nesmí být „černou schránkou“, „externalitou“ sociologických úvah, ale naopak: určitý stupeň jejich aktivního osvojení je nejen podmínkou práce sociologa, ale – řekl bych – mimořádnou hybnou silou inspirace v procesech dalšího poznání. Stejně tak na druhé straně je nutné soustavně usilovat o další rozvoj poznání sociálního rozvoje (jako složité soustavy sociálních procesů) jako specifického zdroje rozvoje ekonomické teorie i ekonomického růstu společnosti. V tomto ohledu přináší recenzovaná práce řadu významných poznatků a podnětů. Interdisciplinarita je i v současných společenských vědách nezbytná pro to, abychom se dobrali skutečně nových a prakticky využitelných poznatků o povaze a zákonitostech průběhu sociálních procesů. Řekl bych v této souvislosti, že dosavadní dělba vědecké práce se dostala do rozporu s reálným životem a reálnými potřebami dalšího rozvoje společenské praxe. Interdisciplinarita proto nemůže být „hluchou“ a pomíjivou módou, ale v pravém slova smyslu potřebou: tradiční „externality“ tradičních vědních disciplín se musí právě interdisciplinárním a řekl bych spíše „transdisciplinárním“ úsilím transformovat do „internalit“ komplexních vědních přístupů.

Povaha a podstata sociálních procesů je postižitelná aktivním překračováním a překonáváním tradičních hranic vědecké dělby práce, jejíž poznávací význam se v současných historických podmínkách již vyčerpal.

Uvádím tyto myšlenky jako určitou ilustraci inspirací, které přináší četba recenzované publikace. Autorovo tvořivé úsilí je nutno vysoce ocenit, současně je nutné vybídnout naši sociologickou frontu k nikoli pouze souhlasné pasivní, ale aktivní dialektické recepci nastolených problémů a k jejich novým hlubším řešením. Nesporný význam má práce pro objasnění předmětu marxistické sociologie v rovině didaktické. Je pokusem o vymezení specifiky a jádra zájmu této vědy.

Je nesporné, že Zichova práce se zařadí mezi významná díla naší sociologické produkce. Spolupodílil se na vzniku nových progresivních proudů v našem sociologickém poznání, úzce spjatém s kvalitativně náročnějšími potřebami další výstavby rozvinuté socialistické společnosti v naší zemi i v širších měřítkách.

František Charvát

B. Němec — D. Holda: Rozvoj osobnosti v podmínkách budování rozvinuté socialistické společnosti

Praha, Svoboda 1986, 181 s.

Vznik a rozvoj socialismu je organicky spojen s rozvíjením aktivity subjektivního činitele. Současné úkoly — urychlení sociálně ekonomického rozvoje socialistické společnosti — zdůrazňují význam subjektivního činitele větší měrou, než tomu bylo dříve.

Lze proto jen uvítat, že v nakladatelství Svoboda vyšla publikace, která se zabývá problematikou rozvoje osobnosti, a to v současných podmínkách vývoje socialistické společnosti. Autoři B. Němec a D. Holda přistoupili ke zvolenému tématu poměrně široce, s výraznou snahou postihnout a analyzovat základní podmínky, které proces utváření osobnosti, socialistické osobnosti, podstatným způsobem ovlivňují. Po stručném a kritickém rozboru některých nesprávných a zjednodušujících přístupů a názorů, zejména v buržoazní teorii, výtýčují hlavní teoreticko-metodologická východiska marxistické analýzy a koncepce zvoleného tématu.

V této koncepci má zásadní význam uplatnění konkrétního historického přístupu, zejména poznatků o významu společensko-ekonomické formace. Podstatným rysem posuzované práce je snaha spojit výklad osobnosti člověka s konkrétními společenskými podmínkami, zejména celkovým společenským systémem, v němž proces utváření osobnosti probíhá. Značnou pozornost věnují srovnání podmínek za kapitalismu a socialismu, to pak umožňuje přesněji odhalovat specifiky zkoumaného problému. Docházejí k závěru: „Při srovnání různých společensko-ekonomických formací konstatujeme kvalitativně zásadní rozdíly společenských podmínek. Obdobně lze identifikovat zásadní rozdíly, řekněme, typických osobnosti, které existují v těchto odliš-

ných společensko-ekonomických systémech“ (s. 27). V další části textu pak doplňují, že proces utváření hlavních typů osobnosti, zejména za socialismu, se nerealizuje automaticky.

Při rozboru problematiky socialistické osobnosti se v publikaci rozlišují dvě základní metodologické roviny. První je zaměřena především na určení těch stránek osobnosti, jež vypovídají o shodných obecných rysech rozvoje osobnosti v podmínkách socialismu, a jejich cílem je zjištění dosaženého stupně rozvoje socialistické osobnosti. Druhá rovina zahrnuje analýzu typů osobnostního zaměření v socialismu v návaznosti na jeho neantagonistické rozpory (s. 29).

Uvedené dvě metodologické roviny vycházejí z obecného poznatku, že za socialismu (ve srovnání s kapitalismem) je výraznější homogenita typů osobnosti. Tento celkově správný poznatek je pak charakterizován v dalších částech publikace (většinou však v obecné poloze). Hlubší výklad problematiky by ovšem vyžadoval podrobnější charakteristiku různých typů osobnosti, například v současné etapě vývoje socialismu, včetně charakteristiky společných a rozdílných rysů a jejich úlohy jak v rozvoji osobnosti člověka, tak v rozvoji společnosti jako celku. Autoři oprávněně docházejí k závěru, že proces homogenity je hlavní (aniž podceňují momenty diferencovanosti).

V úvodní části publikace jsou vymezeny základní používané pojmy (člověk, osobnost, individuum apod.), přičemž uvedené charakteristiky mají funkční charakter, nejsou samoučelné. Pokud jde o určení pojmu všestranně rozvinutá, harmonická osobnost v socialistické společnosti — autoři zcela právem zdůrazňují, že abstraktní, frázovitě opakování tohoto pojmu, bez přesnějšího určení nezbytných konkrétních etap a přístupových cest k jejímu postupnému uskutečňování, je jednou z příčin, že takto abstraktně prezentovaný cíl je málo zřetelný a jeví se jako utopický (s. 177).

Vlastní rozbor problému se pak soustřeďuje na hlavní podmínky a společenské procesy v současné socialistické společnosti, jako je proces realizace vědeckotechnického pokroku, přechodu od extenzivního typu k intenzivnímu typu rozvoje, utváření socialistického společenského vědomí atd. Značná pozornost je věnována problematice neantagonistických rozporů a jejich významu pro rozvoj socialistické společnosti i osobnosti (viz kap. 4). V této části je výklad soustředěn především na subjektivní aspekty realizace vědeckotechnického rozvoje, na rozpor mezi individuálním a společenským zejména ve vztahu k formování socialistického způsobu života a na problematiku boje proti maloměšťáctví, přežitkům a protisociálnímu jevům.

Na několika místech se autoři zabývají otázkami potřeb a zájmů (např. ve druhé a ve čtvrté kapitole). Konstatují, že „zájmová stránka má při formování společenského vědomí ústřední význam“ a dodávají, že „právě z hlediska této stránky je patrná určující, objektivně determinující úloha společenské základny ve vztahu ke společenskému vědomí“ (s. 48). Ve 4. kapitole je pak zdůrazněna otázka utváření potřeb, jejich struktury, dialektika potřeb a zájmů a jejich úlohy v utváření člověka (s. 119).

V této souvislosti je možné doplnit, že v hodnocení podmínek, v nichž člověk žije, vystupují pro jednotlivce (ale i pro skupiny) do popředí určité stránky společenských jevů a procesů, především ty, které jsou předmětem zájmu či potřeby subjektu. Tyto, v podstatě filozofické poznatky jsou v analýze osobnosti, zejména v empirických výzkumech, poměrně málo respektovány. Proto považuji za správné tvrzení, že jedinec „volí z obsahu společenského vědomí ty hodnoty, názory a poznatky, které považuje z hlediska svých konkrétních životních podmínek a zkušeností za přijatelné a užitečné“ (s. 143).

Cenné jsou i poznatky vztahující se k světonázorovým otázkám a zejména k problematice přesvědčení. Je třeba plně souhlasit s tvrzením, že „v rámci světonázorových otázek je zvlášť třeba řešit problém praktického osvojování si socialistického přesvědčení, socialistické morálky... nemůže jít jen o pouhé verbální osvojení pouček marxismu-leninismu a jeho dalších prvků, kdy není pozitivně zasaženo přesvědčení a každodenní jednání osobnosti“ (s. 158).

Positivním rysem publikace je, že autoři se zabývají aktuální problematikou a nevyhýbají se tzv. ožehavým otázkám. Jsou si plně vědomi složitosti zkoumané problematiky, včetně jejích rozporných stránek. To jim umožňuje odhalit různost tendencí v naší společnosti, jejich zdrojů, souvislostí i důsledků.

Při zpracování tématu byly bohatě využity jak dosavadní teoretické a metodologické poznatky, tak i výsledky výzkumů, převážně empirické povahy. Závěrem můžeme vyslovit přesvědčení, že recenzovaná práce svým obsahem a způsobem zpracování nalezne příznivou odezvu u širší čtenářské veřejnosti.

Rudolf Franěk

V období devadesátého výročí narození prvního dělnického prezidenta naší republiky Klementa Gottwalda vychází sborník předních československých společenskovedních autorů, kteří se v něm snaží ukázat, jak si naše komunistická strana, náš lid váží Klementova díla a jeho politického odkazu.

Vysokou autoritu, kterou si K. Gottwald získal i v mezinárodním dělnickém hnutí, založil na hluboké znalosti teorie marxismu-leninismu, na bolševické principiálnosti, na shodě slov a skutků, na oddanosti zájmům dělnické třídy i na neobyčejné skromnosti, statečnosti, čestnosti, vysoké odpovědnosti, ukázněnosti a pracovitosti. Pracovat svědomitě pro blahobyt lidu, ku prospěchu svého lidu, komunistické strany a socialismu se stalo hlavní náplní jeho způsobu života.

Marxisticko-leninské hodnocení osobnosti, jak učil V. I. Lenin, nespočívá v nějakém mechanickém součtu jednotlivých kladů, záporů nebo omylů, ale především v celkovém posouzení její úlohy v konkrétních historických souvislostech, v tom, jak přispívá svou činností k dějinnému pokrokovému pohybu společnosti. Hodnotíme-li Klementa Gottwalda z tohoto zorného úhlu, pak zůstává i nadále velikou postavou moderních československých dějin, neboť jeho život byl spjat s bojem za práva pracujících a vítězství dělnické třídy.

Z těchto důvodů je výročí narození takové historické osobnosti, jako Klement Gottwald, jedinečnou příležitostí k tomu, aby pracovníci z oblasti společenských věd, bez ohledu na obor, využili jeho bohatých podnětů a myšlenek jako metody k řešení i současných naléhavých a složitých problémů. Z jeho díla mohou čerpat totiž nejen historikové. Radu zkušeností, podnětů i poučení získávají z jeho prací i sociologové, filozofové, vědečtí komunisté, ekonomové, pedagogové i pracovníci z dalších společenských věd, neboť jeho dílo svou tematikou a významem prostupuje všechny společenské vědy.

Recenzovaná publikace, která vychází již ve druhém vydání (první vydání vyšlo v r. 1983), jak autorsky, tak i obsahově rozšířeném, směřuje nejen k využití odkazu K. Gottwalda ve společenskovední teoretické práci, ale zároveň k využití jeho myšlenkového bohatství při řešení aktuálních otázek dalšího rozvoje současné socialistické společnosti v období po XVII. sjezdu KSČ a XXVII. sjezdu KSSS. Příspěvky jedenácti autorů jsou věnovány otázkám třídní a sociální struktury československé společnosti, svazku dělnické třídy s rolnictvem, otázkám mládeže, úloze kultury, socialistického státu, vedoucí úloze KSČ, společenskému řízení, sociální politice a utváření socialistického způsobu života. Závěrečné kapitoly pojednávají o teorii a praxi v díle Klementa Gottwalda a o úloze a místě marxisticko-leninské sociologie.

Při čtení publikace je patrné, že její struktura odráží hluboké studium díla K. Gottwalda. Již názvy jednotlivých kapitol vypovídají o tom, že uvedené problémy, kromě závěrečné kapitoly, tvořily osu tematiky, kterou se K. Gottwald zabýval, prováděl její analýzu a na základě hlubokého zobecnění z nich vyvozoval teoretické a zejména praktické závěry, účinně uplatňované v politickém životě naší vlasti.

Zaměření publikace nemá historizující charakter. Odkaz Klementa Gottwalda je využíván spíše jako metodologické východisko pro řešení naléhavých úkolů, které jsou koncipovány v materiálech XVII. sjezdu KSČ.

První kapitola *Vývoj sociálně třídní struktury naší společnosti* (F. Charvát) vychází z obsáhlé analýzy sociální a třídní struktury Československa, jak ji provedl K. Gottwald na V. sjezdu KSČ i na VIII. a IX. sjezdu KSČ. Tyto Gottwaldovy analýzy obsahují významné metodologické poznatky, jichž je dosud využíváno i v marxisticko-leninské sociologii při analýze třídní a sociální struktury ČSSR. F. Charvát ukazuje vývoj naší společnosti od předmnichovské republiky až po rok 1984, přičemž bohatě využívá veškeré dostupné statistické prameny.

V další kapitole *Svazek dělnické třídy a rolnictva* věnuje R. Franěk pozornost vytváření a upevňování svazku dělnické třídy a rolnictva, a to zejména v etapě přerůstání národní a demokratické revoluce v revoluci socialistickou. Jde o problematiku, která vlastně tvoří osu politického zájmu K. Gottwalda. Tato kapitola je uzavřena komentářem aplikace Leninova družstevního plánu v Československu.

Otázkám *mládeže*, o níž pojednává třetí kapitola (A. Fazík), věnovala vždy KSČ a i sám K. Gottwald mimořádnou pozornost. Cenné jsou zejména jeho myšlenky o cestách utváření sociálního a politického profilu mladého člověka a zvláště o jednotě mládeže a o mládežnické organizaci. V úvodu této kapitoly se věnuje A. Fazík názorům klasiků marxismu-leninismu na mládež a dále ukazuje, jak K. Gottwald tvůrčím způsobem aplikoval zejména odkaz V. I. Lenina, týkající se mládeže, ve svém díle a ovšem v celé činnosti KSČ. Autor této kapitoly se nevyhýbá ani složitému

krizovému období na konci šedesátých let, které výrazně poznamenalo i naše mládežnické hnutí, a ukazuje, jak byla tato krize překonána. Dále pak — s využitím řady tabulek a grafů — charakterizuje místo mládeže v dnešní socialistické společnosti a dospívá k závěru, že mládež je nejdynamičtější složkou naší společnosti. Tuto tezi dokumentuje i tím, jak se mládež a její mládežnická organizace — SSM podílí na vědeckotechnickém rozvoji naší společnosti a jak se SSM stal oprávněně blízkým spolupracovníkem KSČ.

Odkaz K. Gottwalda bohatě postihují i následující kapitoly: *Kulturní revoluce* (L. Tomášek), *K. Gottwald — tvůrce a zakladatel státu nového typu* (J. Kovařík), *Kontinuita vývoje socialistického řízení čs. národního hospodářství* (K. Hlavatý), *Vedoucí úloha strany a masová politická práce* (M. Šolc), *Sociální politika* (M. Solcová), *Socialistický způsob života* (L. Hrzal), *Teorie a praxe v díle K. Gottwalda* (V. Cechák), *Rozvoj marxisticko-leninské sociologie — příspěvek k naplňování odkazu K. Gottwalda*. V této kapitole F. Zich ukazuje, že odkaz K. Gottwalda pro sociologii spočívá zejména v angažovaném přístupu k zápasu za revoluční přestavbu světa. Zabýval se aktuálními úkoly sociologie jak v oblasti základního, tak i aplikovaného výzkumu. Zdůrazňuje, že úkoly a poslání sociologie v současné době můžeme správně pochopit jen na základě respektování specifičnosti současné vývojové etapy společnosti, etapy budování rozvinutého socialismu. Výstižně připomíná, že plnění těchto úkolů a další pozitivní rozvoj marxistické sociologie jsou spojeny se systematickou a fundovanou kritikou současných směrů buržoazní a nemarxistické sociologie, zejména pak jejich sociálně politických implikací.

Úplný závěr publikace tvoří životopisná data K. Gottwalda.

Veliký význam životního díla a odkazu K. Gottwalda pro dnešek výstižně charakterizoval J. Fojtík na shromáždění pracujících ve Vyškově-Dědicích k 85. výročí narození K. Gottwalda, když řekl: „Jakkoli se však doba, kdy působil, vzdaluje, jeho dílo žije a nabývá na významu. Ztělesněno ve výsledcích socialistické výstavby, jejíž generální linii vypracoval, promítá se do naší současnosti, do našeho dnešního úsilí, do našich dnešních záměrů a rozhodování. Mnohé z jeho myšlenek zní dosud aktuálně, podnětně i velmi naléhavě“ (J. Fojtík, Rudé právo 24. 11. 1981).

Myšlenky obsažené v díle K. Gottwalda tvoří integrální součást marxisticko-leninské teorie. Jeho odkaz dnešku nás zavazuje důsledně a uvědoměle vést zápas za realizaci závěrů XVII. sjezdu KSČ a XXVII. sjezdu KSSS. Tato publikace nám to připomíná a zároveň nás pro tento zápas ideově vyzbrojuje. Domnívám se proto, že neujde pozornosti jak sociologů, tak pracovníků ostatních společenských věd a bude využita v jejich vědecké, pedagogické i propagandistické práci.

Alena Kunstová

J. Řehák — B. Řeháková: Analýza kategorizovaných dat v sociologii

Praha, Academia 1986, 397 s.

Téma zpracování kategorizovaných dat a kontingenčních tabulek nebylo dosud v československé odborné literatuře monograficky pokryto. Proto je recenzovaná kniha vítaným příspěvkem k této problematice, speciálně z hlediska sociologické metodologie, má však daleko širší aplikační dosah, a to i přesto, že výběr metod, příkladů a celý aplikační kontext ze sociologie vychází a k ní se obrací.

Tato recenzovaná kniha má v naší literatuře netradiční charakter, a to jak po obsahové, tak po metodické stránce. Z celého nepřehledného repertoáru metod matematické statistiky vybírá souhrn těch přístupů, které dle názoru autorů jsou výrazně nosné právě pro využití v sociologickém výzkumu a v praxi.

Přístup autorů je vyjádřen v úvodu a skutečně prolíná celým textem: praktičnost, užitečnost, použitelnost, interpretovatelnost.

Současné kontexty, podmínky a motivační páky rozvoje statistiky mají výrazně dynamický charakter. Po jistém odklonu od praktičnosti se statistika vrací ke svým kořenům, jimiž je analýza dat. Značný vliv na vývoj statistiky měly a mají společenské vědy a sociologie zvláště. Typy dat i úloh sociologického výzkumu výrazně posunuly způsob statistického myšlení směrem k exploračnímu přístupu a zároveň vyvinuly tlak na rozvoj metod analýzy kategorizovaných dat a na další postupy, jako je seskupování a mnohorozměrné škálování. Velkou roli tu sehrála nová technika, od superpočítačů až k mikropočítačům. Vznik programových systémů, které může obsluhovat sám sociolog, bez větší závislosti na programátovi či statistikovi, vedl k prudkému rozvoji analytických úloh a neustálému prohlubování otázek, které si

výzkumníci nad daty kladou. Tak vzniká komplexní a dialekticky provázaný dynamický tlak na rozvoj statistiky v její obecné, metodologické a praktické úrovni.

Recenzovaná kniha zcela zapadá do tohoto vývoje a vzhledem k období jejího vzniku (1980–1981) jej i v mnoha aspektech předjímá. Obsahuje celou řadu nových přístupů, které nejsou uváděny samoučelně, ale jak je vidět na příkladech, jsou spojeny s řešením závažných analytických úloh, jež nebyly do této doby v sociologickém výzkumu formulovány.

Autoři vycházejí z těchto předpokladů:

- a) Analýza dat je založena na výsledcích matematiky a matematické statistiky, ale výzkumníci-sociologové nemusí (a většinou ani nemohou) proniknout do teoretických základů metod. Pro uživatele je důležitá heuristika a pochopení modelu, smyslu a věcného výzkumu předpokladů. Je pro ně podstatné správně přiřadit metodu k analytické situaci, a to vzhledem k úloze i typům dat. Proto v knize nenajdeme matematické důkazy ani odvození vzorců (je tu však dostatek odkazů na původní zdroje).
- b) Uživatelem statistiky je sociolog, který činí věcné závěry. „Statistické metody chápeme jako prostředek k odhalení pravidelností a zákonitostí, které se v datových souborech projevují, jako prostředek pro sociologický závěr a interpretaci“ (s. 11, podtrhl recenzent). Autoři kladou i terminologicky důraz na sociologickou analýzu, aby ukázali, že statistika je pevnou a neoddelitelnou součástí při vytváření závěrů. Opět cituji: „Moderní marxistická sociologie předpokládá tvořivou interakci mezi výzkumníkem a daty, proces hledání a nalézání, korekci i modifikaci výsledků... Metodika analýzy dat tak překračuje úzký rámec konstatování platnosti či neplatnosti jednoduchých statistických hypotéz a stává se součástí interpretačního procesu“ (s. 13, podtrhl recenzent). Proto je důsledně volena ilustrace z praxe výzkumu a výsledky příkladů jsou uváděny v interpretačním kontextu.
- c) Analýza dat není extenzivně pojatý výlov rybníka statistických párových vztahů všeho se vším, ale proces od jednoduchého popisu jednorozměrných distribucí až k podrobným závěrům o komparační a asociační struktuře datového souboru. Proto je kladen důraz na etapy práce a jejich návaznosti, na komplexnost statistického závěru pomocí simultánní inference.

Obsah knihy je rozdělen do pěti částí, které odpovídají základním úlohám analýzy kategorizovaných dat.

Část I, *Základní pojmy analýzy dat*, se nejprve zabývá obecnými aspekty a přístupy, rolí dat v sociologii, vztahem statistických a sociologických hypotéz. V kapitole 2 jsou klasifikovány proměnné do formálních typů podle vlastností svých škál a je podán výčet různých transformací. Ve třetí kapitole je rozvedena terminologie souborů. Znalost této části je pro analýzu dat (a další čtení knihy) nutná, neboť podle typů proměnné se odlišují úlohy i metody a rozlišení různých typů souborů vede uživatele k přesnějšimu vedení zobecňujících úvah.

Část II, *Statistický popis. Rozložení četností*, se zabývá vlastnostmi rozložení nominální, ordinální i kardinální proměnné, odhadem četností a testováním shody empirických dat s předpokládaným modelem (testy dobré shody). Je zde ukázáno, že z této fáze analýzy je možno statisticky vytěžit daleko více, než je běžně zvykem, a jsou zde uvedeny úlohy, které jsou pro sociologii obohacením.

Část III, *Komparace souborů*, se zabývá porovnáváním nezávislých souborů pomocí jejich distribucí, resp. z nich odvozených charakteristik. Komparační úlohy jsou rozděleny podle kapitol na

- testování statistické homogenity souborů, určování odchylek od homogenity znaménkovým schématem a párovým porovnáním souborů, prověřování hypotéz o homogenních seskupeních souborů a postup modifikace těchto hypotéz (kap. 9)
- porovnání charakteristik souborů, včetně řešení úlohy homogenních podskupin, porovnání souborů pomocí kontrastů (kap. 10)
- porovnání distribucí pomocí vzdáleností a koeficientů rozdílnosti, seskupování souborů a grafické zobrazení jejich podobnosti, resp. nepodobnosti pomocí metody klasického mnohorozměrného škálování (kap. 11)
- porovnání vztahů mezi četnostmi výskytu jevu, identifikace trendu v četnostech, faktorová komparační analýza četností a grafické vyjádření struktury vztahů (kap. 12).

Část IV, *Statistická závislost proměnných*, poskytuje pro sociologické myšlení obzvlášť závažnou metodiku. Podstatně je tu překročen běžný zvyk hodnocení výsledků chí-kvadrátového testu nezávislosti a znaménkového schématu. Již v kapitole 13 je řešen problém parciální korelace a modelování vztahů mezi jevy pomocí sítí. Aso-

ciace v kontingenční tabulce (kap. 14) je definována pomocí korelace mezi jevy určenými řádkovou a sloupcovou proměnnou. Jsou tu uvedeny běžné metody testování nezávislosti, znaménkové schéma významnosti reziduí a dále faktorová analýza asociací (jde o původní metodu, která je paralelní k jednoduché korespondenční analýze na agregované úrovni). Je tu též věnována pozornost ordinální a lineární závislosti pro případ ordinální a kardinální proměnné. Kapitola 15 se zabývá měřením stupně statistické závislosti, a to jak v symetrickém, tak v asymetrickém modelu. Třídění vyšších stupňů (kap. 16) je zpracováno jednak za pomoci parciálních koeficientů korelace pro ordinální a kardinální proměnné, jednak za pomoci testů hypotéz. Důraz je položen na třídění třetího stupně a na hypotézu řetězení souvislosti. Do této části nebyly pro nedostatek místa zařazeny koeficienty parciální asociace a logaritmicko-lineární modely, které v době přípravy knihy byly širšímu okruhu pracovníků výpočetně téměř nedostupné. Je to škoda, neboť jde o postupy velmi užitečné.

V části V, *Párově závislá data*, jsou uvedeny metody pro řešení úloh ve čtvercových tabulkách: shoda závislých rozložení (kap. 17), symetrie a struktura asymetrie tabulky (kap. 18).

Dodatky obsahují vysvětlení pojmů a obecné metody aplikované v knize týkající se intervalů spolehlivosti, testování statistických hypotéz a simultánního testování skupiny hypotéz. Je tu také uveden postup spojování výsledků nezávislých testů a možnosti jeho využití v sekundárních analýzách, v odhalování nepravých korelací a v analýze dat pocházejících ze stratifikovaného výběru. Na konci knihy jsou zařazeny původní statistické tabulky pro rychlé simultánní testy hypotéz na základě normálního a chí-kvadrátového rozložení.

Přínos knihy spočívá v tom, že autoři zpracovali jeden ze základních směrů analýzy dat, u něhož absence monografie byla velmi citelná. Přitom obohatili oblast o vlastní příspěvky (úlohy o modu a mediánu a průběhu distribucí, míry asociace, nepodobnosti, vzdálenosti, seskupování řádků komparační tabulky, faktorové rozklady asociací a komparačních reziduí, rozvinuté metody znaménkového schématu, analýza preferenčních a znaménkových dat, adaptace neparametrických technik) a propojili statistické metody s metodologií sociologie a s jejími úlohami. Kniha, i přes některé vynechané pasáže, tvoří ucelený souhrn metod, který je pro sociologický výzkum v jeho běžné úrovni dostačující.

Mezi dokončením knihy a jejím vydáním leží pět let. Její obsah nezastaral, ale podíl nezahrnutých metod analýzy kategorizovaných dat se zvětšil. Proto už dnes by měl být sbírán materiál pro další díl pokračující v daném tématu. Pro sociologickou metodu je také nutno připravit obdobnou monografii pro analýzu číselných dat.

V oboru analýzy dat naše publikační aktivita je nepochopitelně daleko za potřebami doby, neboť aplikační a praktická sféra tyto publikace nutně potřebuje pro přímé využití v informačních systémech, ve zpracování databází, plánování. Recenzovaná kniha je jednou z mála publikací, které předjímají tyto potřeby, a proto je její význam tím větší.

František Fabian

V. I. Iljin: *Buržoazní pluralismus: jeho zdroje a třídní smysl*

Praha—Bratislava, Svoboda—Pravda 1986, 213 s.

Idea pluralismu dlouhodobě působí jako jádro, přitažlivý střed buržoazního sociálně politického, filozofického myšlení. Neustupují však v současné době pluralistické koncepte přece jen do pozadí? Nezmenšuje se aktuálnost jejich kritiky s nástupem neokonzervatismu?

V. I. Iljin ve své studii *Buržoazní pluralismus: jeho zdroje a třídní smysl* správně poznamenává, že tomu tak není. Zvláštnost situace naopak tkví v tom, že „základní postuláty pluralismu jsou dnes využívány v té či oné sféře všemi odrūdami buržoazní ideologie“ (s. 7).

Trvalá nadvláda monopolů a upevňování jejich moci, zesílení třídní polarizace a koncentrace moci politické, to vše je doprovázeno množstvím jevů, které tuto skutečnost zakrývají. Dochází ke zvyšování složitosti a ke zrychlování dynamiky sociálně třídní struktury, k růstu složitosti mechanismu politického panství, k zesílení rozpornosti sociálně politického života vstupem a aktivitou masových organizací a rozšířením základny demokratických hnutí a větší rozmanitostí podmínek činnosti revo-

lučních sil. Ideje pluralismu, jak dokazuje Iljin, jsou na tomto základě nejvhodnějším prostředkem k šíření iluzí o svobodě a demokracii, k boji proti jednotě, k podněcování separatistických tendencí a rozkolu mezi silami světového revolučního procesu i k pokusům rozkládat jednotu a destabilizovat situaci v zemích socialismu.

Společenské vztahy jsou v pluralitních koncepcích chápány krajně formalisticky. Jejich vykořisťovatelskou podstatu nechávají ideologové „rozplynout ve vnějškové neutrálních a často i přitažlivých formách“ (s. 10). Nerovnost se maskuje okázalou formální rovností, vztahy panství a podřízenosti mizí v abstrakcích typu „rovnováha“, vzájemná kontrola a závislost apod.

V. I. Iljin odpovědně analyzuje třídní podstatu variant pluralismu: podle jeho závěrů „kterákoli odrůda pluralismu je koneckonců marxismu-leninismu a reálnému socialismu nepřátelská“ (s. 8). Současně však nepřehlíží reálné možnosti, které pro boj demokratických sil různé tendence a instituce, pluralismem zneužívané, poskytují.

Tematika pluralismu právem přitahuje pozornost řady marxistických badatelů. Stále však chybí ucelenější monografická studie. Některé otázky tohoto tématu, jak upozorňuje i Iljin, jsou proto prozkoumány dosud značně nedostatečně. Iljinova práce je „pokusem o komplexní analýzu invariantního smyslu pluralismu“, a to v ekonomické, sociální, politické a ideologické sféře (s. 8), o postižení hlavních zdrojů pluralistických koncepcí.

Jednou z klíčových otázek, již bude třeba věnovat více pozornosti, jsou ideové zdroje pluralismu, především precizní charakteristika vztahu pluralismu k liberalismu (podle mínění Iljina je pluralismus „v buržoazním liberalismu vyjádřen ve své klasické formě“ (s. 7)). Bude třeba podat bližší vymezení historických fází liberalismu i pluralismu, jejich návaznosti, faktického přecházení (např. při zneužívání osvícensko-racionalistické a klasické liberální tradice současným neokonzervatismem).

Řadu nových argumentů pro interpretaci ekonomického mechanismu současné buržoazní společnosti a proti mýtům o rozptýlení soukromého vlastnictví přináší V. I. Iljin v kapitole *Ekonomický pluralismus*. Podle jeho mínění je výchozí situací okolnost, že „proces proletarizace dosáhl nyní takové úrovně, že bez vytvoření zdání účasti námezdních pracovníků na kapitalistickém vlastnictví se stalo jeho zacnování velmi obtížným“ (s. 23, 24).

Ve snaze dokázat, že vlastnictví již není určujícím komponentem společenských vztahů, spekulují pluralisté s rostoucí komplikovaností projevu této jejich podstaty. Rozsáhlým sociálním a ideovým manévrováním chtějí prokázat „otevřenost“ světa vlastnictví, rovné možnosti kapitálu a pracovní síly, ba i kapitálovou potenci vykořisťovaných. Podle jejich logiky je soukromým vlastníkem každý, kdo získá pevné odhodlání hráče a rozhodne se uplatnit na společné startovací čáře své specifické možnosti, využít jako „kapitálu“ svých specifických vlastností. Ve vědomí různých vrstev, včetně dělnické třídy, je šířen a upevňován stereotyp podnikatelského individualismu, aby se neustále obnovovala naděje na nalezení východiska z labilní situace, jež se stále prohlubuje a je základním rysem postavení všech složek nemonopolizovaného sektoru (s. 25). Zneužívá se i sociálních souvislostí často pronikavého zrychlení vývoje výrobních sil a faktického vzrůstu hodnoty pracovní síly, odborné i všeobecné úrovně vzdělání pracujících a členitosti činností ve volném čase, aby byla formována iluzorní představa o rychlém růstu sociálního statusu každého člověka a o ryze konzumentském způsobu řešení všech problémů. Podnětná je tu mimo jiné Iljinova poznámka o přirozených vývojových stadiích mládeže, o snaze buržoazní ideologie zneužít okolnosti, že se „zpočátku formuje převážně jako spotřebitel duchovních a materiálních hodnot a teprve potom jako jejich výrobce“ (s. 22).

Součástí pluralitních koncepcí je i obhajoba přirozenosti, spravedlivosti a jakési zvláštní výhodnosti drobného soukromého vlastnictví. Zvýšení dynamičnosti ekonomické struktury vede k iluzím, že tendence k růstu optimální velikosti podniků se v důsledku vědeckotechnické revoluce přestala prosazovat, že velké korporace postupně zirácejí svou technickou převahu. Iljin konkrétně dokazuje vzrůst moci a stability velkých korporací, využívajících stále více ovšem i pružnější formy centralizované kontroly (při současném rozšiřování operativní samostatnosti různých pododdělení), diverzifikace sfér investic, mnohaodvětvového zaměření apod.

Pluralismus nejen skrývá rozhodující postavení monopolů, růst jejich protihumánních, agresivních rysů, ale rozvíjí i úvahy o systému specifické rovnováhy mezi soukromým, státním a „samosprávným“ sektorem, o „smíšeném hospodářství“ jako prostředí, v němž se vzájemně neutralizují nedostatky různých sektorů. V tomto systému i stát vystupuje jako v podstatě „nadtrídní“ instituce, projevuje se v něm údajně „konkurenční protiváha“ organizované práce, odborů, družstevních, samosprávných a jiných organizací.

Samostatnou pozornost věnuje V. I. Iljin tzv. „samosprávnému sektoru“, starono-

vým heslům o „kolektivní samosprávě“ za pomoci odborů. Jak ukazuje v celém svém rozboru, hnutí za samosprávu „je ukazatelem krize systému soukromovlastnických vztahů a buržoazní demokracie“, odráží růst dělnického a demokratického hnutí, je samo jeho významnou složkou (s. 55). Je však také využíváno k šíření anarcho-syndikalistických nálad. Velmi důmyslně je tu využíváno různorodosti konkrétních požadavků různých skupin pracujících v oblasti ekonomiky, aby byl zesílen kontrast mezi jejich jednotlivými složkami. Pevné třídní organizace, spojené politickými zájmy, ideami a organizacemi, jsou naopak vydávány za vážnou překážku svobodného taktického manévrování, které podle tvrzení pluralistů příliš znepokojují stát a nutí jej nadbytečně zasahovat do sféry hospodářství, a také nadměrně politizují činnost odborů. Pokud jde o interpretaci problémů rozvoje socialistické ekonomiky, dospívá se touto cestou k „absolutizaci kolektivně skupinových forem vlastnictví na úkor vlastnictví všelidového“ (s. 47). Skupinové vlastnictví však, jak ukazuje Iljin, pobízí dělníky v podmínkách kapitalismu spíše k sebeomezování než k boji proti kapitálu. Zaplétá se v houštinách protichůdných ekonomických zájmů a ve vzájemném konkurenčním boji.

Součástí Iljinovy argumentace je analýza způsobů, jimiž třídní nenávisť byla a je poměrně snadno sváčena na nesprávnou cestu antietatistického boje (obviňování, že stát kapitál uměle vytváří, že fatálně vyvolává nízkou rentabilitu v sektorech, které přímo či nepřímo spravuje, teze, že s kapitalistou se lze domluvit lehčeji (s. 49)).

Velice závažným ideově politickým problémem je vztah vlastnictví a řízení: role manažerů a technokratů na jedné straně a smysl účasti pracujících na řízení v kapitalistických podnicích. V. I. Iljin připomíná diskuse o „vyšším manažerovi“ jako „společenském dvojníku“ vlastníka, jehož chování je v rozhodujících otázkách určováno programem zaměstnavatele (s. 61), který však často nejdůsledněji vyjadřuje potence soudobého kapitalismu, je nositelem pružnějších metod dosahování zisku.

Pokud jde o „spoluúčast“ dělníků a zaměstnanců ve výrobě, platí v zásadě teze, že „nikdo není proti tomu, zaspokulovat si s „pluralismem účasti“, avšak pozitivně je hodnocen pouze takový pluralismus, který slouží k nastolení třídního smíru“ (s. 64, 65). V praxi se nakonec každá spoluúčast převrací v sebeomezování pracujících, na něž buržoazie svaluje odpovědnost, aniž jim dává skutečnou moc. Hnutí za demokratizaci oblasti řízení má ovšem nezanedbatelnou demokratickou potenci. Odráží, podle slov Iljina, „rozpor mezi objektivně rostoucí úrovní třídního sebeuvědomění pracujících a jejich podřízeným postavením v systému kapitalistických vztahů“ (s. 69). V důsledku aktivního boje pracujících má spoluúčast dokonce tendenci přeměnit se z formální ve skutečnou. Rozšiřuje rozhled dělníků, přispívá ke sblížení ekonomické a politické formy boje, vede k vynuceným ústupkům buržoazie, posiluje víru dělnické třídy ve vlastní síly, dodává jejímu boji útočný charakter. Jak podotýká Iljin, „lze tedy logicky předpokládat příchod takového okamžiku, kdy (buržoazie) vyčerpá všechny možnosti manévrování. Pak se buď pokusí vrhnout dělnické hnutí zpět, a to vyvolá rozhodující třídní srážky, nebo bude nucena vyklidit své pozice (s. 74).

Samostatnou kapitolu své studie věnuje Iljin sociálnímu pluralismu. Jeho základem stanoviskem tu je, že buržoazní společnost je nadále charakterizována zostřením celého systému sociálních vztahů. „Hlavní příčinou tohoto jevu je prohloubení třídních rozporů a snaha buržoazie oslabit intenzitu třídního antagonismu pomocí meziskupinových střetů“ (s. 90).

Určitý sklon k přeceňování skupinových forem aktivit a organizace podmiňují některé zvláštnosti sociálního postavení a společensko-politické aktivity maloburžoazie, inteligence, studentů a některých dalších vrstev. Vcelku je však rozhodující tendence ke sjednocení všech revolučních a demokratických sil v jednotné protimperialistické frontě (s. 101).

V buržoazní ideologii se spekuluje s rostoucí složitostí sociální struktury, s růstem a úrovní potřeb a rozmanitostí zájmů a současně s jakousi rostoucí sociální stejnorodostí, zkrátka s rostoucí složitostí mechanismu vykořisťování. Je záminkou k tomu, aby byla třídní hesla (včetně hesla „moci pracujících, dělnické třídy“) označena za hrubě abstraktní, postupně se vyprazdňující postuláty, fakticky spíše „komplikující“ boj za konkrétní společenské požadavky vůči bezprostředním producentům konfliktů, kteří údajně nemají se vztahem buržoazie a proletariátu „nic společného“. Má se tak odvést pozornost od nejrozmanitějších forem sociální diskriminace a zvláště od jejich věcné a hluboké souvislosti s panstvím buržoazie, zveličit svébytná autonomita profesních, generačních a jiných dílčích hledisek a zájmů.

Pro buržoazní ideologii je velice výhodné svalit všechny neúspěchy středních vrstev na velké organizace, především organizace politické. Právě „zveličování úlohy „natačkových skupin“, jak píše Iljin, „je důsledkem reakce maloburžoazie a středních

vrstev na prohloubení krize buržoazní demokracie a systému řízení ve formě abstraktního antietatismu, apolitismu a antiautoritářství“ (s. 107). Záměrem je však usměrnit nespokojenost neorganizované části pracujících především proti nejvlivnější organizací dělnické třídy (s. 89), a pod záminkou obhajoby slabých zdůvodnit nakonec i nutnost opětně posílit buržoazní stát.

Velkou, oprávněnou pozornost věnuje Iljin buržoaznímu individualismu jako jednomu ze společných jmenovatelů všech odrůd buržoazní ideologie. V pluralismu má individualismus zvláštní místo. Přejímá roli nadhistorického, substancionálního principu, a to v neprospekch skupin i institucí, zvláště státu. Politika sociálního lavírování usiluje o rozkol pracujících i tímto prostřednictvím a současně se pokouší zakrýt hloubku úpadku nejvyšší hodnoty, lidského života, k níž dochází díky vystupňované militaristické politice.

Individualismus se snaží přenést odpovědnost za úspěch či neúspěch výlučně na samo (cenné či méněcenné) lidské individuum. Pěstuje iluzi naprosté nezávislosti jednotlivců a také lhostejnost ke ztrátě bezprostřednosti lidských kontaktů vůči osudům ostatních a koneckonců i k vlastnímu osudu. Jak vyvozuje Iljin, „buržoazní individualismus líčí jeho obhájci často jako obranu proti totalitním koncepcím. Ve skutečnosti je však jedním z faktorů, který tyto tendence umocňuje“, neboť usiluje o to vyvolat u šosáka touhu po silné moci výlučných a voluntaristických skupinek a jedinců (s. 114).

Klíčovou kapitolou studie je rozbor ideově politického pluralismu, neboť právě politika je označována i využívána jako zaslíbená země pluralismu.

Velký důraz kladou pluralisté na oddělení moci ekonomické a politické „elity“, na relativní samostatnost politického faktoru, na „dělbou mocí“ (rozdělování, omezování i sjednocování) v rámci státního aparátu. Promítají se tu představy z období volné konkurence, kdy monády ekonomické moci, ničím vnitřně neomezované, dosahovaly díky vzájemné konkurenci a omezování optimální vzájemné harmonie. Dnes však takové představy kamuflují faktický vzrůst výkonné moci na úkor moci zákonodárné. Doktrína dělbou mocí vždy měla určitou demokratickou potenci (s. 123), odrážejíc odpor pracujících, drobné i střední buržoazie vůči monopolům. Může však skrývat i značný kontrarevoluční náboj, jak ukazuje Iljin na příkladu chilské kontrarevoluce (vládnoucí třídy, které měly v rukách jen část moci, měly čas a možnost pro dezorganizaci a blokování revolučního procesu).

Proces přesunu těžiště na výkonnou moc ovšem neprobíhá bez výkyvů. Soupeření složek státní moci mohou využívat nejrůznější další dílčí řídicí složky státního aparátu. Funkční diferenciací orgánů státní moci i široké, komplexní cílové programy, jichž se ujmají, vedou ke snaze uplatnit resortní přístup na úkor jiných, podporují fragmentaci státních institucí (s. 130).

V. I. Iljin dále ukazuje, že i když buržoazní stát zůstává třídním orgánem, sféra ekonomického a politického řízení se poměrně výrazně odlišuje. Dokonce se leckdy jeví jako výhodnější provádět politiku prostřednictvím formálně nestátních organizací a orgánů. Objevují se tendence „rozdělit moc“ mezi stát a různé složky lidu. Jak uvádí Iljin, „když stát schvaluje důležitá strategická rozhodnutí k zajištění nezbytných podmínek reprodukce celého systému sociálních vztahů, včetně situací, které bezprostředně nekontroluje, není těžké přesvědčit šosáka ohromeného vzrůstem státní moci o tom, že stát na něj „deleguje“ část svých funkcí, když mu milostivě „dovoluje“ řídit sebe sama na úrovni mikrosituací a poskytuje mu tak „právo“ na elementární sebekontrolu“ (s. 136). Ve skutečnosti však je jakékoli „rozptýlení moci“ organizováno vždy tak, aby se zájem buržoazie dále posílil. Pluralisté ostatně neskrývají své pohrdání nekompetentní, nestálou, nevyhraněnou masou, záruku „demokracie“ vidí hlavně v konkurenci elit.

V. I. Iljin se podrobně zabývá zvláště rozbořem příčin historického vzniku a dnešní úlohy systému více stran. Takový systém má relativně pokrokový význam, neboť omezuje možnosti přechodu k přímému diktátu vůle nejreakčnějších skupin, poskytuje prostor pro využití rozporů v buržoazní třídě (s. 151). Je však využíván v podstatě pro reprodukci politického systému buržoazie, „pracuje“ pro kapitál. Celkovou tendencí je snižování účinnosti stranického pluralismu, i když se tato tendence může modifikovat dočasným oživením zájmu buržoazie na využívání stranického tlaku k prosazení svých zájmů.

Pozoruhodná je v této souvislosti analýza procesu a hesel „oddělení strany od státu“, využívaných útočně i proti socialistické demokracii. Iljin ukazuje, že reálné oddělení je ve skutečnosti nemožné a není ani cílem, o nějž by buržoazní politika vážně usilovala. Žádná ze stran neopomine využít všech možností státní moci pro upevnění svých vlastních pozic (s. 163).

V závěru své studie věnuje Iljin pozornost také ideovému pluralismu jako prostředku manipulace vědomím lidových mas. Pluralisté tu vycházejí nejen z tradičního

idealistického absolutizování sféry vědomí, ale také ze svérázného výkladu jeho tendencí (dezideologizace). Značná role se v těchto koncepcích připisuje svobodě slova. Rozvinutý systém zpracování a šíření informací má nesporně demokratický potenciál. Jak podotýká Iljin, „ať je svoboda slova v buržoazní společnosti jakkoli omezena, je bezpochyby jednou z největších vymožeností dělnické třídy a ostatních demokratických sil“ (s. 173).

Je jisté, že majitelé podniků na zpracování a šíření informací mají určitou míru nezávislosti, kterou také náležitě v konkurenčním zápase využívají. Šíření informací je stále významnějším byznisem. Celkově se však prosazuje tendence k monopolizaci, kterou protimonopolistické zákazy nejsou schopny reálně omezit.

Určitá pozornost je v Iljinově studii věnována také diferenciaci („pluralismu“) masového vědomí. Rozmanitost sociálně psychologických postojů a orientací, určitá hybridizace a eklekticismus, jsou často předkládány jako svědectví duchovního „bohatství“. Ve skutečnosti, jak dokazuje Iljin, jsou prostředkem manipulace v zájmu vládnoucí třídy. Dochází také k zesílení rozpornosti mezi různými oblastmi životní činnosti osobnosti, k prohlubování bezzásadovosti, k dezorientaci individua, a tím i k jeho snadnějšímu porobení. Naděje na „zrození pravdy“ jsou velice omezené, když do sporu vstupují monopoly (s. 180).

Vcelku lze tedy říci, že V. I. Iljin svým pečlivým, dobře argumentovaným rozbořenem skutečných zdrojů a iluzivní základny pluralismu podstatně přispívá k odhalení jeho skutečných funkcí, tj. zastírání reálného procesu další koncentrace ekonomické, politické a duchovní moci v rukách monopolů. Úloha pluralismu v boji proti jednotnému postupu revolučních sil a proti principům výstavby a rozvoje socialistické společnosti (fungující na základě široké shody zájmů celospolečenských, skupinových i individuálních) ukazuje, jak uzavírá V. I. Iljin, že by bylo nesprávné předpokládat, že koncepce buržoazního pluralismu budou snadno a rychle potřeny či vystřídány jinými koncepcemi, jimž dnes některé vlivné části buržoazie dávají přednost. Proto také má příspěvek V. I. Iljina k rozboru pluralismu velký teoretický, ale také prakticko-politický význam.

Miloslav Formánek

Buržoazní sociologija na ischodě XX veka: kritika novejšich tendencij (Buržoazní sociologie na konci 20. století: kritika nejnovějších tendencí)

Moskva, Nauka 1986, 279 s.

Práce širšího autorského kolektivu pod vedením V. N. Ivanova představuje nejnovější z řady sovětských publikací věnovaných kritice buržoazní sociologie od jejího vzniku až do současnosti. Svým způsobem se tedy autoři knihy „přiblížili“ k přítomnosti buržoazní sociologie, v níž kriticky analyzují především perspektivní tendence a směry buržoazní sociologické teorie, vyjadřující stav její vnitřní uspořádanosti a specifiky protikladnosti vůči marxisticko-leninské sociologii.

Knihla obsahuje předmluvu, úvod, tři části věnované hlavním tendencím v současné buržoazní teoretické sociologii – „krizové“ a „stabilizační“ tendenci a boji mezi nimi – a závěr. Hlavní charakteristika předmětu práce je uvedena v předmluvě: „Během posledních 10–15 let se v buržoazní sociologii zřetelně projevil boj dvou tendencí – „krizové“, jejímž zdrojem byly ideologické procesy na Západě, které byly charakterizovány jako „vědomí krize“ či „krizové vědomí“, a „stabilizační“ tendence. Druhá tendence se pokoušela prosadit skrze překonání krize, která zachvátila buržoazní vědomí dvacátého století, a současně stabilizovat teoreticko-metodologické pilíře sociologického poznání“ (s. 6).

Část I., *Prohloubení krizové tendence v západní sociologické teorii: sociologický radikalismus a „odpředmětňování“ (raspredmečivanije) sociologie*, obsahuje čtyři kapitoly.

Část II., *Nárůst stabilizačních tendencí v současné západní sociologii: sklon k syntéze a retrospektivní orientace sociologické teorie*, má tři kapitoly.

Část III., *Boj „krizové“ a „stabilizační“ tendence ve speciálních oblastech sociologického poznání*, obsahuje tři kapitoly.

V první části autor tří kapitol – J. N. Davydov – sleduje proces zrodu radikalismu v sociologii – sociologického radikalismu a snahu jeho představitelů o průnik do „oficiální“ sociologie. Celý tento proces byl připravován a doprovázen ideovou výzbrojí v podobě sociologických idejí v dílech C. W. Millse, H. Marcuseho, T. Adorna aj. a měl svůj základ v politickém radikalismu druhé poloviny padesátých let, který vyvrcholil vznikem „nové levice“ v šedesátých letech. O tento reálný základ se

opírala levicově radikální sociologie, avšak s rozpadem „nové levice“ se proměnila v sociologický radikalismus — snaha o politický radikalismus se proměnila v čistě teoretický „radikalismus vůbec“ (s. 21).

V první kapitole, *Levicově radikální sociologie a sociologický radikalismus*, autor analyzuje neblahý vliv raných idejí G. Lukáse na formování „neomarxismu“ v sociologii a v této souvislosti připomíná A. Gouldnera, který spolu s dalšími sociology „sloučil tradice vycházející od C. W. Millse s ‚globálním‘ kriticismem frankfurtské školy“ (s. 31). Tato syntéza vedla přes ztotožnění pojmů „zvěčnění“ a „odcizení“ ke ztotožnění vědeckého poznání s „buržoazností“, gnozeologického se sociálním a sociálního s politickým, až k perspektivě „totální destrukce“ sociologické vědy (s. 33–34), což se nejvíce projevilo u francouzského „poststrukturalisty“ M. Foucaulta. Tím se však levicově radikální sociologové dostali do situace, v níž byli nuceni dokázat, že v totálně zvěcněném a odcizeném světě právě oni mají pravdu. Tento problém „řeší“ Gouldner tak, že v sociologovi rozeznává dvě určení: jednak teoretizujícího vědce, jednak antropologicky až existencialisticky pojatého člověka — nositele pravdivého poznání (s. 35). Tím sice dává „šanci“ levicovým radikálům, dostává se však do slepé uličky, když má vysvětlit transformaci „pravdivého“ poznání do sociologické teorie. Proto Gouldnerova „nová“ či „reflexivní“ sociologie má pouze programově kritický charakter.

Ve druhé kapitole, nazvané *Sociologický radikalismus a fenomenologická sociologie*, autor poukazuje na tendenci ke spojení vnitřně protikladné levicově radikální sociologie (1) a — na první pohled tolik vzdálené — fenomenologické sociologie. Takovou symbiózu umožnila jednak svízelná situace hyperkritických levicově až levičácky radikálních sociologů, jednak koncepce „životního světa“, lákavá dvěma charakteristikami: 1. Podle fenomenologů je to „mimovědecký svět“, který není součástí vědy, představující „zpředmětnění“ a „zvěčnění“. 2. Právě v tomto „nezpředmětněném“, „nezvěčnění“ je skryto to, co může zabezpečit vědě kontakt s realitou a určitý dtyk s pravdou. Nejvíce však radikálně kritickým sociologům imponoval třetí postulát fenomenologické sociologie, tvrdící, že intersubjektivní realita „životního světa“ je především sociální realitou, t. j. vhodným fundamentem pro vytvoření „principiálně nové“ sociologie (s. 44–45). Tímto postulátem se však fenomenologická orientace radikálních sociologů dostává na cestu vedoucí bezpečně do solipsistické slepé uličky, neboť uvedená teze neřeší ontologickou realitu „životního světa“ a tato podstatná otázka je zaměňována jinou — otázkou intersubjektivní funkce „viry“ v „životní svět“. A to je již pro fenomenology „pevná“ půda pod nohama, nicméně jejich tautologické tvrzení: „Naše víra v realitu okolního světa je charakteristická ‚bdělostí‘, tj. je doprovázena vypjatým, aktivním stavem vědomí“ (s. 50), svědčí o antinomii tohoto učení i o tom, že sociologický radikalismus k němu tenduje.

Ve třetí kapitole, *Odředměťování sociologie a postpozitivistická „pluralizace“ rationality*, autor charakterizuje gnozeologické kořeny „odředměťování“ sociologie jako proces „odředměťování“ sociální reality (a tím i odejmutí předmětu sociologie), který zahájili levicově radikální sociologové a pokračoval v něm sociologický radikalismus cestou spojenou s „rané“ fenomenologickou sociologií. První etapou bylo neomarxistické rozpuštění ontologické struktury reality v pojmu „praxe“. Tento postup, ještě více patrný v sociologické rovině, vedl ke všeobecnému relativismu. Výsledkem druhé etapy bylo oddělení vztahů lidí k přírodě (práce) od vztahů mezi lidmi (interakce) a zúžení sféry sociálních vztahů směrem k jejich „jazykovému aspektu“. Třetí etapa evoluce sociologického radikalismu byla poznamenána převahou fenomenologů, pro něž existují pouze „subjekt — subjektivní“, tj. „intersubjektivní“ vazby a „odředměťování“ reality tak málem vede k jeff „anihilaci“ (s. 57–59).

J. N. Davydov při zkoumání konvergence levicově radikální a fenomenologické sociologie zcela správně upozorňuje na další zdroj radikalismu. Spatřuje jej ve specifickém světovém názoru — v antiscientismu, který vystřídal poválečný kult vědy a vědeckosti. Nejedná se o antiscientismus „vůbec“, ale o antiscientismus vzniklý na základě rozčarování z možností a perspektiv vědeckotechnické revoluce i z pokroku, neboť pokrok (v kapitalistických zemích) nebyl všeobecný: nepřinesl výhody pro všechny země; ani v nejrozvinutějších zemích nepřinesl užitek pro všechny společenské vrstvy; u těch, jimž přinesl užitek, nebyl růst hmotného blaha doprovázen sociálním, kulturním a morálním pokrokem; nevedl ke zmírnění globálních antagonismů, ale naopak — vyvolal nové rozpory; a konečně — přispěl k narušení rovnováhy mezi člověkem a jeho přírodním prostředím (s. 63–64). Hlavním cílem útoků

(1) O vnitřní protikladnosti levicově radikální sociologie svědčí postupně sílicí levicově extremistické projevy části jejich přívrženců (viz např. s. 19–21).

„antiscientistů“ a „antiprogresivistů“ je „buržoazní racionalita“ — pojem rozpracovaný M. Weberem. „Současný antiscientismus“, uzavírá autor, „vyhlíží pouze jako nová forma téže ‚vědecké ideologie‘, v níž věda... figuruje ne pod znaménkem ‚plus‘ jako dříve, ale pod znaménkem ‚minus‘, tj. ne jako božská, ale jako démonická síla — síla, která vede lidstvo do slepé uličky“ (s. 75).

Čtvrtá kapitola, nazvaná *Krizové tendence v pozitivistické sociologii*, napsaná M. S. Komarovem, uzavírá první část knihy. V jejím úvodu se charakterizuje krize buržoazní sociologie druhé poloviny dvacátého století na příkladu sociologické vědy v USA, kde existuje paradoxní situace: na jedné straně armáda vysoce kvalifikovaných profesionálních vědců-sociologů, a na straně druhé nepatrný praktický efekt, neschopnost navrhnout reálné prostředky k vyléčení „nemoci“ kapitalistické společnosti (s. 77). Pozitivistická sociologie a s ní spjatý scientismus, jako významné součásti oficiální sociologie a panující světónázorové orientace, prožívaly v poválečných letech stadium svého rozkvětu. V polovině šedesátých let se však pozitivistické křídlo buržoazní sociologie snažilo vyhnout ostrým diskusím o sociálně ekonomické krizi kapitalismu i o krizových tendencích v buržoazní sociologii s poukazem na to, že zdroj krize je v nedostatečném rozšíření přírodovědné metodologie. Jak dále uvádí M. S. Komarov, v sedmdesátých letech lze vyléčit tři teoreticko-metodologické směry pozitivistické sociologie: 1: rozpracování nové metodologie empirického výzkumu s akcentem na konstruování teorií; 2. behavioristická sociologie s orientací na „sociální technologii“; 3. naturalistické biosociální koncepce. Současně autor vyvozuje z uvedených tendencí pozitivistické sociologie její podstatné zvláštnosti v krizovém období: 1. společenská prestiž pozitivistické orientace je značně podlomena; 2. ostře se měnící „infrastruktura“ sociologické činnosti odhala pozitivismu privilegované postavení; 3. pozitivisticky orientovaná sociologie není jednotná, bojují v ní proti sobě různé metodologické koncepce (s. 78–80).

V další části čtvrté kapitoly je pozornost autora zaměřena na problém metodologického pozitivismu a na důsledky nové vlny naturalismu a sociálního biologismu. Na s. 82 vyděluje dvě vlivné metodologické pozice současného pozitivismu — „deduktivistickou“, která je orientovaná na pozdní logický empirismus a zastává názor o neslučitelnosti teoretického poznání s empirickou základnou; a „induktivistickou“, která inklinuje ke klasické empirické koncepci. Gnozeologickým základem sporu obou pozic je metafyzický výklad procesu poznání, absence dialektického pohledu na dvě související metody poznání — indukci a dedukci.

Antropocentrismus, přeceňování nebiologických komponentů člověka a jeho chování, je argumentem naturalisticky orientovaných pozitivistických sociologů při hledání příčin krize buržoazní sociologie v šedesátých letech (s. 87). Obě naturalistické koncepce — behavioristická a sociálně biologická, v minulosti již „překonané“, využívají současné krize buržoazní sociologie ke své „seberealizaci“, avšak svým redukcionismem, odmítáním specifiky sociálních zákonitostí apod., napomáhají k jejímu prohloubení (s. 90).

Autorem první kapitoly části II., nazvané „Weberova renesance“ a problém „výzkumného programu“ M. Webera, je J. N. Davydov. V této i v dalších kapitolách této části jsou analyzovány tendence ke stabilizaci buržoazní společnosti i buržoazní sociologické teorie. Významnou roli zde sehrává retrospektivní pohled na „využitelné klasiky“ buržoazní sociologie, mezi něž nesporně patří i M. Weber. Tento stále častější pohled zpět svědčí o stále menší schopnosti buržoazní sociologie hledět vpřed. Autor zdůrazňuje, že M. Weber představuje pro současné sociology jednu z klíčových osobností z hlediska perspektivy plodného posouzení fundamentálních otázek sociologické teorie, vyostřených krizí sociologie (s. 98). Epicentrem zájmu o M. Webera je v současné době NSR a v souvislosti s tím je možno konstatovat, že se do západní Evropy přesouvá i epicentrum teoretických inovací v buržoazní sociologii (s. 99). Jaký je program „renesance“ M. Webera? J. N. Davydov dochází k závěru, že úkol spočívá v tom — udělat za Webera to, co nestačil udělat on, tj. vytvořit „všezahrnující empirickou vědu o společnosti a kultuře v dějinách — velkou univerzálně historickou sociologii“ (s. 102–103). V úsilí o „renesanci“ Webera se však zejména u sociologů v NSR projevuje značná nejednotnost, hlavně v hodnocení vhodnosti jeho idejí pro řešení úkolů „stabilizační“ tendence současné buržoazní sociologie. Různorodost názorů krystalizuje do dvou pojetí: 1. současná krize sociologie je natolik hluboká, že východisko z ní je třeba hledat v teoretickém dědictví Webera (mimo současnou oficiálně přijatou sociologii) — v tomto případě řešení krize bez Webera je nemyšlitelné; 2. sociologická krize není natolik hluboká, aby nemohla být řešena současnou sociologií, avšak využití dědictví Webera může pozitivně přispět současné snaze o „stabilizaci“ (s. 109). Nehledě na současnou programovou a vnitřně rozpornou snahu buržoazních sociologů o „renesanci“ M. Webera, nelze nevidět, jak uvádí

autor, že Max Weber jako hluboce krizová postava, představující zmatenost vědomí buržoazní inteligence, nemůže vyvést buržoazní sociologii, natož pak společnost, z krize. A co více — obracení se k takovéto postavě svědčí o hloubce rozporů současné buržoazní sociologie (s. 110). Co se týká ideologického obsahu „renaissance“, slouží dědictví Webera snaze o vytvoření třetí linie mezi neomarxistickou sociologií a americkým strukturálním funkcionalismem (s. 119).

Strukturální funkcionalismus a s ním spjatá osobnost T. Parsonse je stále věčným tématem buržoazních sociologů. V relativně krátké poválečné době zaznamenal období vzletu, úpadku a v současné době prožívá svoje „znovuzrození“, jemuz je věnována druhá kapitola třetí části — *Nová fáze boje kolem ideového odkazu T. Parsonse*. A. D. Kovaljov, který kapitolu napsal, poukazuje na výše zmíněný vývoj názorů na teorii Parsonse a uvádí, že soustavná pozornost, jež je jí věnována, svědčí o univerzálnosti a konstruktivnosti jeho systému pro buržoazní sociologii (s. 122). Při posuzování Parsonse se obvykle nebrala v úvahu kontinuita „voluntaristické teorie jednání“ třicátých let a „systémové teorie“ let padesátých. Nové teoretické a ideologické přehodnocení Parsonsova dědictví koncem sedmdesátých a počátkem osmdesátých let spočívá v celostním přístupu k jeho dílu. Výsledkem takového přístupu byla podstatná změna v dosavadních názorech: 1. byl podpořen směr Parsonsova hledání široké teoretické syntézy v sociologii; 2. gnozeologická a praktická filozofie Parsonse začala být spojována přímo s Kantem a jeho sociologie nabyla charakter „sociologické teorie reálné, praktické svobody“; 3. bývalý „statik“ a „konzervativec“ byl „přeměněn“ v teoretika společensko-historického rozvoje a sociální změny (s. 124).

Využití Parsonsova odkazu a snaha o jeho glorifikaci stále představuje více program a úmysl, než konkrétní výsledky zpracování jeho sociologické teorie. Nicméně jeho myšlenky o stabilitě, rovnováze a harmoničnosti buržoazní společnosti nejenže přitahují pozornost buržoazních „stabilizátorů“, ale jsou explicitně či implicitně obsaženy ve většině (ne-li ve všech) teoretických koncepcích apologetizujících kapitalistický řád. Vzhledem k nedůslednosti a nevědeckosti sem můžeme zařadit i „opoziční“ „krizové“ tendence (i anarchisté usilují o určitou harmoničnost, rovnovážnost a stabilitu společnosti — samozřejmě ve svých pojmech a pojetí). Z toho důvodu budou myšlenky T. Parsonse stále ve středu inovačních snah buržoazní sociologie, proto musí být ve středu pozornosti marxisticko-leninských sociologů.

Třetí kapitola části II., nazvaná *Niklas Luhmann: Pokusy o teoreticko-metodologickou modernizaci „stabilizačního“ sociologického vědomí*, kterou napsal A. F. Filippov, je zaměřena na kritiku buržoazní orientace k vytvoření syntetické, univerzální sociologické teorie. Podle N. Luhmanna se však ani taková teorie nemůže snažit o odraz sociální reality v úplnosti, o vyčerpání všech možností poznání předmětu a o výhradní pravdivost v poslední instanci (s. 147). Na cestě k vytvoření univerzální sociologické teorie Luhmann zaujímá kritické (zčásti negativistické) stanovisko k Parsonsovi, a na straně druhé je nucen převzít část pojmového aparátu strukturálního funkcionalismu. Svoji koncepci, někdy nazývanou radikálním funkcionalismem, pojímá jako vrchol teoretického vývoje analýzy systémů. První etapa tohoto hypotetického procesu má ontologický charakter — systém se chápe jako „celek“, skládající se z „částí“. Druhá etapa — teorie rovnováhy vyjadřuje vnitřní pořádek a stabilitu v systému. V třetí etapě teorie „otevřených systémů“ zdůrazňuje závislost systému na prostředí jako podmínku jeho stability. Čtvrtá, poslední, etapa — kybernetická teorie systémů — byla pro Luhmanna nejpřitažlivější. Podle ní se systém sám orientuje ve složitém prostředí, a proto se sociolog zbavuje nutnosti předmětně vymezit systém a zabývá se především mezními případy jeho fungování (s. 153–154). Za své „stabilizační“ názory byl Luhmann kritizován zejména levicově radikálními sociology a jeho teorie „stabilizačního systému“ byla vyvrácena nerovnoměrným vývojem buržoazní společnosti.

Celkově Luhmann chápe současnou společnost jako vnitřně nesouladný systém, jehož nesoulad i neschopnost řešit své protiklady roste s jeho složitostí. Proto je Luhmannova teorie považována za pesimistickou verzi systémové teorie společnosti, a proto ho také současná konjunkturální vlna „stabilizační“ tendence nevynesla do popředí sociologické teorie (s. 167–168).

Část III. je věnována boji „krizové“ a „stabilizační“ tendence sociologického poznání. Její první kapitola, „Krizové“ a „stabilizační“ akcenty problematiky sociálního vývoje, zpracovaná J. N. Davydovem, je zajímavým pohledem na spory především v západoněmecké sociologii, týkající se podílu M. Webera na současném řešení otázek vývoje kapitalistické společnosti. Na jedné straně se konstatuje „antievolucionistická orientace“ M. Webera, ale na straně druhé se hovoří o „renesanci“ zájmu o evoluční aspekty jeho „sociokulturní změny“ (s. 170–174). Weber byl v šedesátých letech prezentován jako filozof dějin, tvořící schéma historického procesu podobně jako

Hegel spekulativní cestou, později však vystoupil do popředí jako tvůrce „univerzálně historického vývoje“ (s. 173).

Kardinální otázka vývoje je otázka týkající se zdrojů a hybných sil vývoje. Některí interpreti Webera hovoří o tom, že ideje (v jeho pojetí) mají prioritu před zájmy, pokud jde o vliv na historický proces (s. 174). Jiní sociologové považují ideje ve Weberově podání za odvozené a zdroj vývoje spatřují v jeho pojmu „obraz světa“ (s. 179), který představuje spoluúčast různých faktorů — ideálních i materiálních — na procesu vývoje (s. 180). Tak se před pokračovateli Webera rysují tři možnosti: 1. zdůraznit Weberovu ideu příčinného objasnění a dojít k „nebezpečnému“ „monokauzálnímu“ vysvětlení; 2. v zájmu záchrany před tímto nebezpečím zvýraznit tezi o „osudové konstelaci“ nerozčleněných faktorů; 3. přijmout antinomii výše uvede- ných možností jako základní záhadu Weberova učení (s. 181).

Celková polemika týkající se zvláštností západního (tj. kapitalistického) vývoje se soustřeďuje do několika závěrů. (2) Předně se spor o sociální vývoj seskupuje kolem „antievolucionistické“ pozice M. Webera (s. 208). Odpověď na otázku zdroje sociálně historického vývoje je vyložené idealistické, má intelektuální charakter, neboť racionalita „obrazu světa“ určuje „vnitřní logiku“ tohoto vývoje (s. 209). Další závěr neokonzervativního ražení považuje za zdroj sociálního pohybu „vzájemné proniknutí“ společenských sfér a patří ke „stabilizačním“ tendencím západoněmecké sociologie. Orientace na konstruování „třetí cesty“ mezi „typologicky srovnávacím“ a „teoreticky-evolučním“ výkladem Weberovy koncepce vývoje současného Západu je řazena ke „krizové“ tendenci (s. 210). Všechny tyto koncepce jsou shodné ve své teoretické nezakoučenosti a nevědeckosti, především v otázce zdrojů sociálního pohybu.

Kapitola druhá, části III., je nazvaná *Sociální důsledky vědeckotechnické revoluce v neokonzervativní perspektivě*, a na jejím zpracování se podle paragrafů kapitoly podíleli tři autoři: M. S. Kovaljovová napsala část týkající se neotechnokratismu, V. N. Fominová se zaměřila na radikalistické a neokonzervativní řešení problému „nové třídy“ a J. D. Rutkevič se věnoval otázce sekularizace „životního světa“. „Panství racionality v šedesátých letech“, uvádí autorka první části kapitoly, „vyvolalo kritickou reakci proti základům technokratismu“ (s. 213). Proto se muselo technicistické vědomí obrodit, avšak tak, aby se nenarušily skutečné základy kapitalismu. Obnova tohoto vědomí byla orientována především na likvidaci starého sporu mezi technokraticky-optimistickými a antitechnokraticky-pesimistickými představami o výsledcích vývoje společnosti (s. 216). Konečným efektem této snahy je zrod neotechnokratické ideologie, která proklamuje na jedné straně vzájemné přizpůsobení techniky a společnosti a na straně druhé hovoří o určitém stupni „technologického rizika“, s nímž je současné lidstvo nuceno žít (s. 218–221). Koncem sedmdesátých a na počátku osmdesátých let se objevily různé koncepce, například: „třetí vlny“, „informační společnosti“ apod., jež jsou důsledkem dvou procesů: zdokonalování počítačové a komunikační techniky a celkové neokonzervativní reorientace buržoazního technicistického myšlení. Představitelé uvedených (i jiných) koncepcí si slibují od „počítačové revoluce“ větší pozitivní změny, než přinesla průmyslová revoluce devatenáctého století, avšak tento optimismus neotechnokratických futurologů, jak uzavírá autorka, je více než příbuzný s utopismem (s. 223–224).

Druhá část kapitoly je zaměřena na *úlohu inteligence v sociální struktuře kapitalistické společnosti*. Vzhledem ke kvalitativním a kvantitativním změnám této sociální vrstvy, autorka V. N. Fominová uvádí různá stanoviska určení místa a role inteligence v buržoazní společnosti. Tak ve čtyřicátých a padesátých letech byla charakteristická absolutizace úlohy vědeckotechnické inteligence ve společnosti, zatímco v šedesátých a sedmdesátých letech dochází k absolutizaci úlohy humanitní části inteligence. Právě v této době levicově radikální hnutí intelektuálů projevilo svůj antitechnokratismus a ve „vůdčí roli“ vyměnil manažera vědec — profesionální výzkumník (s. 226). Současný vztah neokonzervativců k inteligenci je nejednoznačný — jednak ji v převážné míře nevynezejí jako třídu, ale jako „stratu“, elitu apod., jednak ji označují jako „nepřátelskou sílu“ společnosti. Nepřátelská funkce, přisuzovaná inteligenci apriorně, se podle neokonzervativců zaměřuje zejména proti tradičním hodnotám kapitalismu. V souladu s tímto tvrzením se spatřuje příčina krize

(2) Nelze nezanímat vzrůstající zájem buržoazní sociologie o problematiku sociálního vývoje a změny, o čemž svědčí hlavní téma XI. Světového sociologického kongresu v srpnu 1986: „Sociální změna — problémy a perspektivy“, které je na několika místech recenzované knihy připomínáno. Současně to svědčí o pohotovosti sovětských autorů a záviděníhodné rychlosti vydání knihy, která se na knižním trhu ČSSR objevila již v říjnu 1986.

buržoazní společnosti ne v sociálně politickém systému kapitalismu, ale ve způsobu myšlení vzdělané, kulturní části společnosti. Pro radikály je inteligence „novou třídou“, s univerzálními a výjimečnými rysy. I z jejich hlediska je označována za „nepřátelskou“, avšak v pozitivním smyslu, neboť nepřátelství je zaměřeno na změny ve společnosti, které však v představách radikálů nabývají pouze reformistický charakter (s. 234–235).

Třetí část kapitoly, věnovaná *sekularizaci fenomenologického „životního světa“*, analyzuje vztah amerického sociologa P. Bergera k náboženství a k procesu sekularizace. Tento vztah se měnil od přivítání sekularizace společenského života koncem šedesátých let až k pozdějším myšlenkám o tom, že sekularizace se nevztahuje na soukromou sféru lidského života, že současný člověk se musí obracet k privátnímu náboženství (s. 238). Cestu z krize náboženství vidí Berger v „heretickém imperativu“, tj. v nutnosti hledání a výběru; situace člověka se mění s přechodem od „nutnosti osudu“ k „nutnosti výběru“ (s. 241). Primát na této cestě z krize hraje lidská zkušenost, ne boží zjevení (s. 243). V závěru autor paragrafu zdůrazňuje spjatost „heretického imperativu“ se záměry neokonzervativců, kteří se obracejí k náboženství s cílem získat spojení pro ospravedlnění existujícího statu quo a sociální nerovnosti (s. 245).

Poslední kapitola knihy, *Sociologické aspekty politických a politické aspekty sociologických problémů*, obsahuje dva paragrafy, z nichž první se zabývá levicově anarchistickou koncepcí „antiproduktivity“ a zpracoval ho S. A. Efirov. Druhý paragraf, *Přírodní prostředí jako sociologický problém*, napsal N. T. Kremljov.

Je zajímavé, že na „antiproduktivní“ pozici se sjednotily jinak různě orientované skupiny – od neokonzervativců až k „levým“ radikálům (s. 246). Koncepce minimálních zásahů do „přirozeného“ chodu sociálně ekonomického rozvoje do určité míry uspokojuje obě zmíněné skupiny a podobně je tomu i u dalších postulátů „antiproduktivity“, která však přece jenom více uspokojuje levičácká hnutí. Jedna z jejich koncepcí je „autonomistická koncepce“, kterou umírněně vykládá francouzský sociolog A. Gorz a krajně pojímá italský levicově extremistický ideolog A. Negri. V prvním případě se jedná o snahu maximálně omezit funkce státu při vědomí, že stát nelze úplně zlikvidovat. Tento proces má být doprovázen převedením značné části výroby na místní úroveň a jeho ekonomickým základem se má stát automatizace, computerizace a informatika, zabezpečující i na místní úrovni výsledný efekt dosavadní „metatechnologie“ (s. 249–251). V centru pozornosti druhého – extremistického – případu „autonomistické koncepce“ stojí myšlenka o zničení práce jako rozhodujícího předpokladu okamžitého přechodu ke komunismu. Předpokládá se radikální snížení pracovní doby, likvidace dělby práce a zavedení stejné „sociální mzdy“ pro všechny (s. 255). Socialismus v tomto pojetí vystupuje jako vyšší forma racionality kapitálu. Oba typy jedné a téže koncepce zcela nesprávně chápou příchod či zavedení samosprávné „komunistické“ epochy a autor paragrafu v závěru připomíná, že důsledkem historického „násilí“ nikdy není humanismus, ale dehumanizace (s. 258).

„Ekologický humanismus“, základ sociální ekologie, nejplněji propracoval západo-německý spisovatel C. Amery ve své teorii „ekologického materialismu“ (s. 258), která vychází z rovnoprávnosti všeho živého bez hierarchického členění. Základním principem této teorie je zřeknutí se vlády člověka nad přírodou: „Dříve se materialismus spokojoval s tím, že svět mění, nyní dospívá k tomu, aby ho zachoval“ (s. 259). Sociálně politický program realizace teorie „ekologického materialismu“ předpokládá vytvoření samozabezpečujících se občin, kde bude probíhat cyklická směna věcí a energie. Tak se postupně vytvoří optimální velikost ekologického sdružení v závislosti na cílech a regionálních podmínkách (s. 260). Z marxisticko-leninského hlediska „ekologický materialismus“ zavrhuje aktivní cílevědomou tvořivou činnost lidí, sklouzává do sociálního darwinismu a jeho utopismu se projevuje v programu i v tom, že není schopen poznat sociální protiklady současné kapitalistické společnosti a skutečné příčiny negativních zásahů do ekologie (s. 262–263). Přesto však „sociální ekologie“ není jen konzervatismus a utopie – je to i kritická ideologie značné části „nových sociálních hnutí a vrstev“, které se daly do boje s imperialismem. Této ideologii však může pomoci, jak Kremljov v závěru konstatuje, pouze vědecká socialistická teorie (s. 267).

V závěru autoři knihy potvrzují, že nejnovější tendence současné západní sociologie spočívá v obratu od „krizového“ teoreticko-metodologického zaměření ke „stabilizačnímu“ – proto došlo k podstatnému zosílení jejich boje (s. 268), který ještě daleko neskončil (s. 270).

V dalších monografiích, které autoři plánují, by zřejmě bylo přínosné hlubší rozpracování obecných aspektů krizového stavu buržoazní sociologie. Tento stav se v re-

cenzené knize váže zejména na současnou buržoazní sociologii. Ze vztahu marxisticko-leninské a buržoazní sociologie však vyplývá, že buržoazní sociologie se nachází ve stavu krize od svého vzniku a její současný stav je určitou etapou celkového krizového vývoje. Za úvahu by proto stálo věnovat se otázce krizového stavu buržoazní teorie i pojmu krize v obecném významu hlouběji.

Třetí část knihy — zřejmě díky poměrně širokému autorskému kolektivu — nepůsobí dojmem kompaktní práce, ale spíše jako sborník. Zejména například paragraf věnovaný sekularizaci „životního světa“, působí jaksí neorganicky. Tato skutečnost však nic nemění na vysoké kvalitě knihy a jejím významu pro rozvoj marxisticko-leninské sociologie.

Práce *Buržoazní sociologie na konci 20. století: kritika nejnovějších tendencí* je přínosná z několika hledisek. To nejvýznamnější zřejmě tkví v její zcela výjimečné aktualnosti: bezprostředně a doslova se dotýká přítomnosti současné buržoazní sociologie. Další význam spočívá v šíři záběru předmětu práce a v ukázkovém propojení analýzy jednotlivých směrů, škol a tendencí a syntetizujícího pohledu na současnou vnitřní konfliktnost buržoazní sociologické teorie. Celkově práce snese nejpřísnější měřítka při posuzování její vědecké, ale i pedagogické hodnoty.

Vzhledem k závažnosti problematiky, kterou se zabývá, by bylo vhodné ji, tak jako předchozí publikace tohoto typu, v co nejkratší době přeložit do češtiny.

Jaroslav Kutil

Kritické přístupy k teoretickým konceptům analýzy jazyka v jeho sociálních souvislostech

Zamyšlení nad prací E. Albrechta: Jazyk a skutečnost

Marxistická sociologie si stále více uvědomuje mnohostrannou užitečnost zkcumání života společnosti, jejích přeměn, jejího vývoje prostřednictvím analýzy jazyka, jeho variability v prostoru a čase. Zároveň si uvědomuje, že je to jedna z oblastí, kde ještě zdaleka nebyly prozkoumány všechny možnosti, všechny využitelné přístupy a cesty tvůrčí exploatace existujících poznatků. Nejčastěji najdeme pokusy tohoto typu v polské sociologii, kde jsou spojeny s dlouholetou tradicí a váží se na kulturní antropologii. V posledním desetiletí pak také v SSSR a v NDR, kde jde spíše o orientaci filozoficko-sociologickou. U nás se zatím zřídka objevují nejen původní práce, ale i překlady z jakýchků těchto tří spřátelených zemí. Vzhledem k tomu, že navíc většinou nepocházejí z per „čistých“ sociologů, ale buď sociologicky orientovaných lingvistů nebo marxistických filozofů „sociologicky myslících“, nebylo zatím věnováno těmto sporým ukázkám příliš místa ani na stránkách Sociologického časopisu (1). Následující zamyšlení nad prací E. Albrechta, *Jazyk a skutečnost* (jejíž překlad vyšel ve Svobodě v r. 1978) je určitou splátkou tohoto dluhu.

Knihla je souborem kritických studií zabývajících se jednotlivými směry současné buržoazní filozofie jazyka. Autor (který ve své osobě spojuje erudici filozofa, sociologa a jazykovědce) z pozic historického materialismu zdůrazňuje sepětí jazyka se společenským vývojem, ale odmítá mechanický výklad tohoto spojení. Snaží se o pochopení a vysvětlení vztahů mezi specifickými zákonitostmi vývoje jazyka a obecnými zákony vývoje společenského života.

První studie se zabývá *filozofií Ludwiga Wittgensteina* (1889–1951), kterou autor považuje za zdroj logického pozitivismu a analytické filozofie. Poukazuje na silné odezvy Wittgensteinova vlivu zejména v Anglii, USA a ve Skandinávii. Polemizuje zejména s Wittgensteinovou absolutizací role jazyka v procesu poznání, kterou nazývá lingvisticismem. Podle Wittgensteina totiž filozofické problémy, respektive „pseudoproblémy“ vznikají chybným výkladem jazyka, lingvistickou konfuzí a úsilím po obecném a společném (esencialismus). To samozřejmě Albrecht odmítá, i když si cení některých konkrétních Wittgensteinových analýz v oblasti sémantiky a syntaxe, které odhalují špatné používání jazykových znaků. Wittgensteinovi také vytýká, že „nebyl schopen pochopit proces poznání jako společenský proces, jako proces probíhající v neoddelitelné souvislosti se společenskou praxí“. Tuto neschopnost však považuje za charakteristický odraz „třídní a sociálně ekonomické situace dnešního buržoazního světa“. Své vysvětlení však bohužel hlouběji nerozvádí, i když by bylo z hlediska sociologie velmi zajímavé. Velkou pozornost pak věnuje rozboru a kritice

(1) Jedna z výjimek je práce sovětských autorů A. D. Švejcera a L. B. Nikolského „Úvod do sociolingvistiky“, která byla recenzována v Sociologickém časopise č. 2/1984.

směšování logické a gnozeologické roviny, které je pro kritizovanou filozoficko-lingvistickou školu rovněž příznačné, a pak redukci souvislostí jazyka a skutečnosti na izomorfismus. Stává se proti „mysteriózním prafenomenům“, o nichž Wittgenstein ve svém spise *Philosophische Untersuchungen* píše: „Naší chybou je, že hledáme vysvětlení tam, kde bychom měli vidět fakty jako „prafenomeny“, tj. kde bychom měli říci: hraje se tato jazyková hra. Nejde o vysvětlení jazykové hry našimi prožitky, nýbrž o její konstatování.“ Albrecht nachází úzkou souvislost mezi Wittgensteinem a Carnapem, a to zejména v akceptaci principu tolerance, podle něhož pro konstituci určitého jazyka stačí stanovit pravidla. Na rozdíl od Carnapa se však Wittgenstein vzdal ideálu vytvoření exaktního jazyka, jazyka vědy, který považuje za „logický mýtus“. „Exaktní“ a „neexaktní“ je pro něj pouze výsledek subjektivního hodnocení. Kritickou studií o Wittgensteinovi uzavírá Albrecht vyjádřením, že se mu povedlo „přednést důkaz o tom, že filozofie Ludwiga Wittgensteina jako podstatný zdroj logického pozitivismu s ním sdílí jeho zásadní nedostatky, tj. že se zřídka možnosti proniknout do podstaty jevů a přispět znalostí objektivních zákonitostí k ovládnutí světa“.

Na studii o Wittgensteinovi navazuje krátký náčrt *Vliv Charlese Peirce na lingvistický pozitivismus*. Dovidáme se zde však zejména, že Peirce (1839–1914) je zakladatelem pragmatismu, tvůrcem triadické klasifikace znaků a semiotiky jako obecné vědy o znacích. Pod semiotiku zahrnuje sémantiku jako vědu zkoumající znaky ve vztahu k tomu, co označují, syntaxi jako teorii formálních vztahů mezi znaky a pragmatiku jako vědu zkoumající znaky v jejich vztazích k těm, kteří je produkují či přijímají. Jeho vazbu na pozitivismus vysvětluje Albrecht pouze v závěru tím, že pro oba směry je koherence kritériem pravdy a že společným jádrem jejich gnozeologických názorů je to, že za rozhodující kritéria reality považují konečný souhlas a nezávislost na dlícím mínění.

Třetí studie je věnována *neopozitivismu*. Koncentruje se na problém absolutizace jazyka. Jádro studie je v kritice oddělení myšlení od reality, v kritice pohledu na znak jako na něco psychického, co nemá materiální povahu. Albrecht analyzuje myšlenky Victora Krafta a Carnapa a vyvrací je Leninovým materialistickým pojetím znaku. Stává se proti gnozeologickému agnosticismu, který je skryt v pozitivismu. Přináší také důkazy o absolutizaci lingvisticko-gramatického aspektu a staví se proti neopozitivistické tezi, že pravda není ve věcech, nýbrž jediné a pouze ve slovech a v použití slov. V této souvislosti rozebírá teorii neopozitivisty Stegmüllera, který je pokračovatelem Carnapa, Tarského, Ayera a Krafta. Stanovisko Stegmüllerovy sémantiky považuje za „jednoznačně idealistické“. Cituje také Poppera jako protivníka a kritika neopozitivismu. Popper píše o evoluční teorii poznání a o gnostickém a komunikativním charakteru jazyka. Na druhé straně však zastává agnostické a pesimistické stanovisko v otázce poznání.

Neopozitivismu se týká i další studie, zabývající se *logicko-lingvistickou analýzou a hodnotovými soudy*. Autor zde vytýká neopozitivismu, že popírájí to, že hodnotové soudy mají poznávací charakter a poznávací hodnotu přisuzují jen vědeckým výroky, které však nepřipustným způsobem redukují na výroky přírodních a logicko-matematických věd. Tím se podle něho dostávají na pozice apologetické buržoazní filozofie druhé poloviny devatenáctého století. V této souvislosti vzpomíná novokantovců Windelbanda a Rickerta a jejich protikladu mezi vědami idiografickými a nomotetickými. Albrecht odmítá absolutní kontrapozici umění a vědy, považuje ji za gnozeologicky neudržitelnou a dovolává se Bertolda Brechta, podle něhož má věda a umění společné to, že „obojí je zde k ulehčení života lidí, jedno se zabývá jejich zajištěním, druhé jejich zábavou...“ Cituje Phillipa Franka (*Die gegenwärtige Rolle der Wissenschaft*) a píše, že striktní dichotomie „faktů“ a „hodnot“ se stala velice populární, přestože „popírá velmi důležitou korelaci v dějinách a sociologii lidského vědění a — řečeno obecněji — lidského myšlení. Popírá úzké vztahy, které vždy a všude existovaly mezi lidským obrazem fyzikálního univerza a obrazem ideálního společenského řádu“. U Franka mu však chybí zdůraznění souvislostí přírody a společnosti a správné pochopení společenských souvislostí. Nakonec Albrecht srovnává přístup pozitivistů a stoupenců lingvistické analýzy: ti první se omezili na analýzu formalizovaných jazyků, ti druzí se zaměřují na zkoumání jazyků přirozených. Hluboký zájem o přirozené jazyky se objevuje už u pozdního Wittgensteina společně se zmíněným odklonem od jazyků formalizovaných, ale tento směr myšlení už Wittgenstein nerozvinul.

V další studii je nastíněn *přístup stoupenců analytické filozofie k logické analýze jazyka*. Hned na začátku autor studie říká, že místo o logické analýze jazyka bychom měli hovořit o analýze pojmů a významů. Ta má heuristickou funkci a umožňuje ujasnění oblastí využití pojmů a také přispívá k vytvoření předběžných podmínek

vědecké analýzy textu. Podle jeho přesvědčení „otázka jednoznačnosti pojmů tvoří předpoklad vědecké práce“. V této souvislosti připouští i Carnapovu metodu explikace pojmů bez její absolutizace, které se dopustil logický pozitivismus. Tuto metodu pak podrobněji popisuje a zhodnocuje. O stoupencích logického pozitivismu (týká se to např. Russella), píše, že jim jde o analýzu běžného použití slov a o kritéria jejich použití, což mu připadá v rozporu s marxismem-leninismem, bohužel to však příliš přesvědčivě nevysvětluje. Pak se zmiňuje o názorech Eika von Savignyho, který v NSR šíří ideje anglické filozofie jazyka. Vytýká mu mimo jiné směšování pojmů „přirozený jazyk“ a „běžný jazyk“, i když opět tuto otázku nerozvádí. Proti filozofii jazyka obecně namítá, že „není schopná praktických společenských akcí ve smyslu pokroku a socialismu, ale omezuje se jen na zkoumání použitých slov“. Vnučuje se otázka, zda na tyto závažné problémy by se neměly spíše soustředit jiné, aktivní společenské instituce, organizace, a zda by nebylo vhodnější analýze použití slov přisoudit spíše pomocnou gnozeologickou funkci, která by se nemusela zvrhnout v panlingvismus, proti němuž se autor samozřejmě staví.

S *lingvistickou* či *analytickou* filozofií souvisí obecná sémantika, které je věnována následující studie. Podle Albrechta obecná sémantika absolutizuje lingvistickou analýzu a rozšířila se hlavně v USA. Základem jsou díla S. I. Hayakawy vydaná mezi lety 1946 a 1966. Zajímavá jsou už tím, že sémantika je chápána jako věda zkoumající lidské soužití prostřednictvím jazyka. Podle Hayakawy jde o studium podmínek, za nichž jsou znaky a symboly, včetně slov, považovány za smysluplné, o to, jak je lidské chování ovlivněno slovy. V centru pozornosti jsou vztahy mezi jazykem, myšlením a jednáním. Tyto úmysly nemůže autor této kritické studie nepřivítat. Vytýká však stoupencům obecné sémantiky, že se filozoficky zakládá na subjektivních idealistických názorech V. Weblyho, C. K. Ogdena a dalších. Úzkou souvislost vidí mezi obecnou sémantikou a Bridgmanovým operacionalismem. Nalézá i příbuznost s pozitivismem, instrumentalismem (J. Dewey) a pragmatismem (Ch. S. Peirce, W. James). Na druhé straně oceňuje zejména Hayakawu za to, že ve svých pracích přináší přijatelné důkazy pro svou tezi, že jazyk má společenský charakter, i když se na problém dívá poněkud zjednodušeně. Pak Albrecht rozvádí svou vlastní tezi, že jazykovou manipulaci lze v kapitalistických podmínkách zakrýt rysy třídního antagonismu a že jazyk může sloužit záměrně a někdy i nechtěně k ospravedlňování daných společenských poměrů. Připouští, že jazyk může mít i opačnou funkci, a to i v kapitalismu, že může například, jak soudí J. Somerville, přispět ke snížení a odstranění napětí studené války. Zavrhuje ovšem Somervilleovu tezi, že zdrojem studené války je prctklad ideologií. Za pozoruhodnou osobnost v oblasti sémantiky považuje Albrecht Anatola Rapoporta, uznávaného odborníka na matematickou biologii. Rapoport nejen požaduje, aby jazyk matematiky a logiky byl jednoznačný a jasný, ale hledá i sociální souvislosti jazyka. Opomíjí však souvislost s prací a s ekonomikou.

Další, v pořadí již sedmý kritický příspěvek, výrazně charakterizuje jeho název: *Existuje vzájemná souvislost mezi jazykovými strukturami, obrazy světa a kulturními strukturami?* Hned v první větě autor kategoricky prohlašuje, že nikoli. Tím se zároveň staví proti strukturalismu a jazykovému relativismu Weisbergera, Sapira a Whorfa. První námitka nesouvisí ani tak s teorií těchto jazykovědných směrů jako s jejich postojem k přírodním národům, respektive s Albrechtovou domněnkou, kterou nelze považovat za přesnou, že zmínění autoři považují tyto národy za nesoběstačné primitivní společnosti. Jeho odmítnutí jazykového relativismu se zakládá zejména na nesouhlasu s Whorfovým postulátem, že lidé používající jazyky rozdílně strukturovaných také odlišně pozorují a odlišně hodnotí své pozorování. V této souvislosti cituje i čínského zástupce obecné sémantiky Chang-Tung-suna, který publikoval článek s příznačným názvem *Číňani myslí jinak*. Oprění podobných názorů o Aristotela prohlašuje za dilettantismus. Potom na příkladech podrobně rozebírá a dokazuje, že nelze hovořit o „západní“ a „východní“ logice. Lze tedy říci, že tato studie si všímá spíše úzkého problému lingvistického relativismu než strukturalismu.

Tomu je pak věnována následující studie. Autor nejdříve odhaluje úzkou souvislost mezi strukturalismem, neopozitivismem a obecnou sémantikou, která „byla ovšem dosud v literatuře opomíjena“. Opírá se především o citaci jednoho ze zakladatelů obecné sémantiky Alfréda Korzybského, který mimo jiné říká: „Musíme nejdříve prozkoumat strukturální elementy světa a teprve pak rozvíjet jazyky podobné struktury, místo toho, abychom, jak je běžné, připisovali světu primitivní strukturu našeho jazyka...“ Pak teprve Albrecht rozebírá nejvýraznější postavy strukturální jazykovědy. Začíná samozřejmě Ferdinandem de Saussurem, u něhož vyzvedá rozlišení mezi jazykem (langue) a řečí (parole), mezi synchronií a diachronií a zejména zřetel k sociální stránce jazyka. Hovoří také o spojení proudu jazykovědy vycházejícího od Saussura se sociologií. Vyčítá mu však přílišnou koncentraci na synchronní,

strukturní aspekt a také to, že při vysvětlování problematiky znaku a významu upadá do iracionalismu a voluntarismu. Kritizuje dále spojení strukturalismu s Husserlovou fenomenologickou metodou, které nachází v pracích Chomského, Katze a Fodora. Filozofické názory stoupců generativní gramatiky odmítá, stejně jako převzetí scholastického karteziánského principu kreativity. Akceptuje však Chomského kritiku behavioristického pojetí jazyka. Stejnou pozornost (jako čelným strukturalistům) věnuje pak analýze kategorie struktury a dialektického charakteru jazyka z marxistického hlediska.

Poslední velmi obsáhlá studie se nazývá *Poznámky k situaci v západoněmecké filozofii jazyka*. Informuje o tom, že v západním Německu se nerozšířil vliv obecné sémantiky ani vliv strukturalismu a analytické filozofie. Převládají ideje filozofie jazyka, které čerpají z prací Leo Weisbergera a z existencialismu (Heidegger, Jaspers). Autor pak rozebírá Weisbergerovu teorii z třicátých let a její vazbu na názory Wilhelma von Humboldta. Poměrně podrobně se zabývá i dalším Weisbergerovým vývojem a jeho vlivem na současnou západoněmeckou jazykovědu. Podle Albrechta Weisberger nikdy neslevil ze svého principiálního stanoviska, které obsahuje prvky nacionalismu a iracionality, pro něž je dodnes považován za originálního filozofa jazyka. V roce 1931 mimo jiné napsal: „... jazykový výtvar není myslitelný jako pouhá hlásková forma, ale jako hláskovou formou získaný, nesený a zachovaný duševní obsah. Tedy v jazyce pospolitosti žije a působí duchovní obsah, poklad vědění, který právem nazýváme jazykovým obrazem světa.“ Ve svých pozdějších pracích rozvinul Weisberger názor, že každý národ zachycuje ve svém jazyce vlastní pojetí světa. Obsahově pojatá gramatika vede podle Albrechta právě k iracionalismu a „znemožňuje vědeckou teorii gramatiky“. Jazyk ovšem nemůže být „duchovní silou“ a „mezi-světlem“, ale „bezprostřední skutečností myšlenky“ (Marx). Dále pak autor analyzuje pojetí zastánce Weisbergerovy ideje, bonnského lingvisty Helmuta Gipperera, jemuž jde rovněž o obsahově orientovanou jazykovědu. I další směry západoněmecké jazykovědy souvisí s Weisbergerovou školou, i když je zde patrný silný vliv filozofie Heideggerovy a Jaspersovy. Na Heideggerovy myšlenky navazuje také Johannes Lohmann a Hans Georg Gadamer. Susanne G. Langerová vychází spíše z Jasperse a směřuje k dualismu mezi intelektem (rozumem) a emocionálním. Albrecht ji vytýká zejména to, že vývoj jazyka odtrhuje od lidské pracovní činnosti. Dále pak rozvádí teorie Siegfrieda Schmidta, který přistupuje k jazyku lingvisticko-pozitivistickým způsobem jako k moderní formě kritické teorie poznání, a uvádí, že v omezeném, ale nezanedbatelném rozsahu se otázky filozofie jazyka v NSR zkoumají v souvislosti s výzkumy přírodních věd, logiky a matematiky. Nakonec se zamýšlí nad tím, zda jazyk může být příčinou „komunikačních bariér“, jak tvrdí někteří sociologové jazyka v NSR, zejména Bernhard Badura. Jeho materiál k problematice takzvaného skupinového jazyka mu připadá zajímavý, ale postrádá v něm třídní analýzu.

Kniha Erharda Albrechta přináší řadu informací zajímavých pro sociologa, a to ne pouze proto, že hovoří i o sociologických momentech filozoficko-jazykových teorií, ale že se do jisté míry zabývá i sociálním kontextem jejich vzniku, že hodnotí jejich vzájemné vazby, východiska, vlivy.

Je podnětná i tím, že ukazuje, že pouze filozofický přístup k problematice jazyka není pro kritický rozbor postačující. Kritizované teorie nezakládají svůj společenský vliv na filozofických principech, z nichž vycházejí, ale na tom, že nastolují nové problémy, respektive jinou optiku pohledu na sociální skutečnost. Právě toto hledisko bylo později rozpracováno do „sociologičtějších“ variant řadou buržuažních sociologů (například etnometodologů a zastánců fenomenologické školy). Tím ovšem vznikla nová rovina i pro kritický rozbor, který Albrechtova práce již nezachycuje. Bylo by žádoucí propojit kritickými studiemi obě tyto roviny a věnovat též pozornost pozitivnímu řešení nastolených problémů, respektive těch z nich, které nejsou „pseudoproblémy“, ale mají pro současnou společenskou praxi značný význam.

Alena Vodáková

Zpráva o mezinárodním semináři „Aktivní úloha sociální struktury socialistické společnosti v procesu realizace závěrů sjezdů bratrských stran“

Ve dnech 19.–21. 1. 1987 se konal v Praze seminář pracovníků Vysoké školy politické ÚV KSČ, Ústavu pro filozofii a sociologii ČSAV a Akademie společenských věd při ÚV SED. Východiskem a rámcem semináře byly práce zaměřené k řešení hlavního úkolu IX-6-2 „Formování politického vědomí tříd a sociálních skupin“.

Program semináře byl zaměřen na následující problémové okruhy:

1. Současný stav vývoje sociálně třídní struktury a její aktivní úkoly v procesu rozvoje a zdokonalování socialistické společnosti.
2. Teoretické přístupy ke zkoumání sociální struktury socialistické společnosti, zejména zkoumání její aktivní úlohy v procesech intenzifikace národního hospodářství.
3. Charakteristika současného stavu rozvoje sociálně třídních diferencí a jednotlivých prvků v socialistické společnosti z hlediska jejich funkce v procesech formování nadstavbových rysů tříd a sociálních skupin.
4. Dlouhodobé tendence rozvoje sociálně třídní struktury, včetně předpokládaných směrů další homogenizace a diferenciacie společnosti.
5. Aktuální aspekty sblížování tříd a sociálních skupin a jejich projevy ve vědomí a činnostech lidí. Překonávání sociálních rozdílů a formování perspektivních diferencí, vlastních socialistické společnosti.

Z vystoupení představitelů Akademie společenských věd při ÚV SED vyplynulo, že: aktivní úloha sociální struktury společnosti spočívá v jejím vstupu do oblasti výrobních sil společnosti, konkrétně v aktuálním ovlivňování zájmu o vědeckotechnický rozvoj. Němečtí soudruzi v této souvislosti potvrdili tematickou kontinuitu, důslednost a rozpracovanost vlastní dlouhodobě založené vědecko-výzkumné koncepce studia sociálně třídní struktury, která vychází z požadavku upevňování dosažené homogenity sociální struktury jak v jejích třídních základech, tak i v respektování zvláštností starých a nově vznikajících diferencí. V této koncepci je věnována zvláštní pozornost novým kvalitám tříd a vrstev, jimiž vystupují ve společnosti jako subjekty vědeckotechnického pokroku. To se projevuje vytvářením takových faktorů společenského pohybu, jako je výkonnost, připravenost k určitému výkonu a nové zájmy tříd a sociálních skupin, vznikem nových schopností a poznatků a jejich využíváním v praxi. Nové kvality sociálních subjektů plynoucí z postupujícího procesu vědeckotechnického rozvoje se prosazují jako další nové impulsy společenského pohybu a nové difference, a to na celkovém pozadí historického procesu sblížování tříd a sociálních skupin. Proces sblížování tříd a sociálních skupin je pojímán v dlouhodobějším historickém rozměru. Sblížování má být měřeno a řízeno v souladu s rozpory, s tím, jaké sociální síly a potence v oblasti výrobních sil ve společnosti vznikají. R. Weidig ve svém referátu zdůraznil zejména dva aktuální aspekty procesu sblížování:

1. Růst politických a ideových rysů tříd a vrstev, v jehož důsledku dochází v rámci procesu sblížování ke zvyšování kvality těchto subjektů.
2. Prvky sociální rovnosti, jichž bylo dosud dosaženo a které je třeba správně oceňovat. Rozdílly ve společenské organizaci práce, ve specifických funkcích v reprodukčním procesu a v požadavcích plynoucích z obsahu i procesů rozdělování se odstraňují postupně, ale nejsou dosud překonány.

Cestu k sociální rovnosti označil R. Weidig za rozporuplný proces, založený na dalším rozvoji zspolečenštění práce. Obecné zásady obsažené v referátu R. Weidiga byly rozvedeny v dalších referátech, které v dílčích pohledech podrobně charakterizovaly některé třídy a socioprofesionální skupiny společnosti NDR a jejich vzájemné vztahy.

V referátech bylo nejednou upozorněno na negativní vliv nivelizace v odměňování na utváření vztahu mezi dělnickou třídou a inteligencí. Bylo upozorněno na nesprávné tendence ztotožňovat sociální rovnost a sblížování tříd a sociálních skupin. Nesprávné pojetí sociální rovnosti a procesů sblížování je výrazem nivelizace.

Objevily se i zcela nové myšlenky v souvislosti s charakteristikou zvláštností vrstvy inteligence. Bylo zdůrazněno, že požadavky na urychlení vědeckotechnického rozvoje

vyžadují podporu některých zvláštností, kterými se inteligence od dělnické třídy. Jsou jimi: vysoká kvalifikace, tvořivá práce, schopnost inovace a vzdělanost.

Soudruh Weidig rovněž upozornil na nezbytnost věnovat větší pozornost poznávání specifických zájmů tříd a sociálních skupin. Charakterizoval je jako výraz obecných zájmů, formovaných ve shodě s celospolečenskými zájmy, avšak vyjadřujících specifické postoje jednotlivých skupin, plynoucí z jejich dlouhodobého a reprodukovatelného postavení ve společenské dělbě práce.

Německými soudruhy byla položena i otázka, zda je sociální jistota měřítkem sociální rovnosti? V souvislosti s objasněním dialektiky tohoto vztahu bylo konstatováno, že nové ekonomické strategie a nové technologie nejsou vždy dostatečně rozpracovány v rámci sociální strategie.

M. Lötsch se ve svém vystoupení zamýšlel nad pozitivními a negativními rysy vědecké a technické inteligence jako hlavního subjektu vědeckotechnického rozvoje. Uvedl některé příčiny snižování efektivní práce inteligence, například okolnost, že část vědeckotechnických pracovníků nemá požadovanou kvalifikaci. Velká část vědeckých a špičkových technických pracovníků musí část své pracovní doby provádět méně kvalifikovanou práci. Deficit ve výkonnosti inteligence spatřuje M. Lötsch také v principech odměňování inteligence a přeceňování síly etických motivací u inteligence. Uvedl rovněž, že se změnily funkční principy vědecké práce inteligence — věda je plánovitý proces, který vyžaduje kolektivnost a disciplínu, podobně jako výrobní kooperace dělnické třídy. Organizace duševní práce však nesmí schematicky kopírovat organizaci průmyslového výrobního procesu. Rovněž upozornil na problematické důsledky dosavadní důsledné jednotnosti vzdělávacího systému v socialistických zemích; jednotné osnovy až do desáté třídy (např. v NDR) neumožňují včasné podchytení špičkových talentů.

Vystoupení a diskuse pracovníků katedry marxisticko-leninské sociologie VŠP ÚV KSČ a dalších československých účastníků semináře byla zaměřena na charakteristiku širších sociálních souvislostí procesu urychlování rozvoje národního hospodářství. Aktuální úloha sociální struktury v tomto procesu i v jeho jádru — prosazení vědeckotechnického rozvoje do výrobní a společenské praxe — byla spatřována v docenění a využití rozporů existujících v dynamice rozvoje sociální struktury a ve formování aktivních subjektů v rámci tříd a hlavních sociálních skupin. V souvislosti se zkoumanou problematikou formování politického vědomí a sociálních skupin se dostala do popředí otázka rozporu mezi objektivním postavením, determinací lidí a jejich subjektivní reflexí, osvojením a užíváním tohoto postavení. Bylo konstatováno, že zatímco v objektivních dimenzích výrobních vztahů dochází k relativní stabilizaci sociálně třídní struktury (zejména ve vlastnických vztazích), dochází v dalších oblastech k jejich diferenciaci, a to zejména v oblasti sociální mikrostruktury a odrazu ve vědomí.

V profilujícím referátu položil F. Zich zásadní požadavek přesnější identifikace sociálních nositelů vědeckotechnického rozvoje v současných podmínkách socialistické společnosti. V průběhu diskuse se ukázalo, že ve srovnání s německými soudruhy nemáme zatím dostatečně kompaktní názory, které by umožnily dát na položenou otázku vyčerpávající odpověď. Diskuse přinesla poznatky, které mohou sloužit jako dobrý základ pro vypracování nezbytné teoretické koncepce aktuálního pojetí a poznávání sociálně třídní struktury socialistického Československa. V referátu F. Zicha byl předložen návrh opírat se při přestavbě společnosti zejména o poznání existujících, bezprostředně se projevujících zájmů sociálních skupin a jednotlivců a využít je pro mobilizaci úsilí pracujících v souladu s celospolečenskými zájmy.

K vystoupením zásadního významu patřil i příspěvek M. Hulákové zaměřený na sociálně třídní souvislosti aktuálního postavení dělnické třídy v naší společnosti. Autorka v něm spojila poznatky o současném stavu třídy s úlohami, před nimiž v rozvoji socialistické společnosti stojí.

Zajímavou diskusi otevřel A. Matějovský. Vyslovil tezi, že k poznání hybných sociálních sil a zdrojů dalšího pohybu společnosti je nejprve nezbytné poznat zdroje přechodného zpomalení společenského pohybu. Zpomalení chápe jako sníženou efektivitu sociálně ekonomického potenciálu. Vyslovil v této souvislosti hypotézu, že zájmy sociálních skupin jsou v naší společnosti většinou institucionalizovány, a proto jejich prosazení ve značné míře závisí na kvalitním fungování řídicího systému. Vznikají-li nedostatky ve fungování řídicího systému, zůstávají skutečné zájmy „skryty“ a ve společnosti nepoznány, a tudíž nerealizovány.

Z pozic koncepce, o níž se němečtí soudruzi opírají, uvedl v této souvislosti R. Weidig, že dosavadní koncepty rozvoje socialistické společnosti ve značné míře závisely na lineárním rozvoji výrobních sil. Do vědomí lidí byly vznášeny představy o historicky krátkém období, v němž je socialismus schopen realizovat jejich významný

rozmarech. Praxe výstavby socialismu však ukázala, že tyto teorie nedostatečně odrážely rozporuplnost a skutečný historický rozměr tohoto procesu. Autor podtrhl, že k hledání příčin „zpomalení“ společenského pohybu se vyjádřily všechny poslední sjezdy bratrských komunistických stran socialistických zemí. V analýze příčin tohoto jevu, uvedené na XXVII. sjezdu KSSS, byly mezi jiným uvedeny: rovnostářství a hodnocení práce a společenských aktivit, které není v souladu s objektivním socialistickým vlastnictvím.

A. Matějovský spatřuje hlavní příčinu „zpomalování“ v kvalitě sociálních subjektů, od jednotlivců až po společenské skupiny, v nedocenení a nepochopení toho, co je socialismus schopen uskutečnit v rámci svého politického systému. Domnívá se, že hlavním klíčem k překonání tohoto stavu je rozvoj výrobních sil, které umožní realizovat ideje sociální rovnosti. Sociální rovnost přitom chápe jako reálné očekávání, které masa lidí spojuje se socialismem.

K tomuto pojetí se přiklonila B. Filipcová. Vyslovila myšlenku, že pracovitost, jako prostředek pro uspokojování individuálních potřeb, ztrácí prioritu v hodnotové orientaci lidí. Tím dochází k negativním jevům v orientaci a intenzitě pracovních aktivit, což doložila některými výsledky provedených sociologických sond. Překonání tohoto jevu spatřuje v otevření prostoru pro uspokojování potřeb lidí prostřednictvím společenské práce.

V závěru semináře vyslovil F. Zich přesvědčení, že ucelená koncepce, na jejímž základě přistupuje Institut sociologie Akademie společenských věd při ÚV SED ke zkoumání problematiky sociální struktury, a jejich zkušenosti pomohou našim pracovníkům překonat dosavadní poněkud skepticko-kritickou polohu v hodnocení aktivní úlohy sociální struktury v procesech naplňování závěrů XVII. sjezdu KSČ a přispějí i k ujasnění a zformulování nosné koncepce pro další orientaci sociologických výzkumů v oblasti sociální struktury.

Závěr jednání byl soustředěn na otázky dalšího zaměření a konkrétních opatření ve vzájemné spolupráci katedry marxisticko-leninské sociologie Vysoké školy politické ÚV KSČ, Ústavu pro filozofii a sociologii ČSAV a Institutu sociologie Akademie společenských věd při ÚV SED. Na základě výsledků jednání semináře byl vysloven závěr, že oblastí společného zájmu jsou otázky rozvoje sociální struktury v souvislosti s vědeckotechnickým pokrokem. Bylo doporučeno, aby především v této oblasti probíhala výměna teoretických, metodologických i praktických poznatků. Bylo rozhodnuto, že každoročně bude pořádán společný dvoustranný seminář, jehož konkrétní téma bude vždy rok předem blíže specifikováno a bude se opírat o konkrétní poznatky. Pořadatelem budou střídavě katedra marxisticko-leninské sociologie VŠP ÚV KSČ a Institut sociologie ASV ÚV SED. Příští seminář se uskuteční v I. čtvrtletí roku 1988 v Berlíně a bude věnován otázkám úlohy vědeckotechnické inteligence v procesech intenzifikace a urychlování sociálně ekonomického rozvoje.

Proběhlo rovněž společné jednání vedoucích katedry MLS VŠP ÚV KSČ s. Zicha a Institutu sociologie ASV ÚV SED s. Weidiga s ředitelem ÚFS ČSAV s. Pecnem.

* * *

Celkově lze říci, že jednání semináře přineslo celou řadu poznatků o teoreticko-metodologických přístupech a shrnulo výsledky sociologických výzkumů všech zúčastněných pracovišť v oblasti aktivní úlohy sociální struktury v současných podmínkách přestavby socialistické společnosti. Přineslo zejména podněty k intenzivnější práci na ucelené teoretické koncepci a náměty pro další zaměření sociologických výzkumů.

Ivan Hálek

Konference „Automatizované systémy řízení a řízení oblastí práce — ASŘ/PRAC '86“

Ve dnech 3.—5. listopadu 1986 uspořádali řešitelé hlavního úkolu státního plánu základního výzkumu IX-3-3 *Řízení a prognózování sociálních procesů v období výstavby rozvinuté socialistické společnosti v ČSSR* ve spolupráci s Českým výborem komitétu pro vědecké řízení Československé vědeckotechnické společnosti a Domem techniky

ČSVTS Praha osmou konferenci k dílčí otázce dlouhodobě sledovaného problému *automatizace a plánovitě řízení sociálních procesů* (1).

Byla zaměřena na významné aspekty řízení práce, jako jsou: prognózování práce ve vazbě na plánovitě zvyšování produktivity společenské práce, plánování personálního a sociálního rozvoje, automatizace v řízení práce, včetně hardwarového i softwarového zabezpečení. Jde o významné aspekty zásadních přeměn charakteru i obsahu práce, pracovních vztahů i reprodukci pracovní síly, jejichž realizace je základem urychlování sociálně ekonomického rozvoje společnosti po XVII. sjezdu KSČ.

Jednání konference bylo orientováno do následujících tematických okruhů:

- prognózování a plánování práce, změny struktury zaměstnanosti;
- řízení práce v současném období, otázky produktivity, kvality, zaměstnanosti;
- automatizované systémy řízení pro oblast práce, zkušenosti projekce, zavádění; nové a perspektivní problémy;
- vliv výpočetní techniky a robotizace na změny v obsahu a charakteru práce, v řízení práce, současné a perspektivní problémy.

Cílem konference bylo v rámci dlouhodobě sledovaného problému *automatizace a plánovitě řízení sociálního rozvoje* seznámit účastníky s dosaženým poznáním v oblasti prognózování práce, řízení reprodukce a pohybu pracovních sil a zvyšování produktivity práce, možnosti automatizace a zpracování programového díla pro oblast práce a jejího řízení, jakož i se současným stavem a problémy řízení práce v hospodářských organizacích a územních řídicích orgánech.

Při zahájení zdůraznil předseda přípravného výboru V. Pernica (Ústav pro filozofii a sociologii ČSAV, Praha) zásadní význam orientace na úkoly vytyčené XVII. sjezdem KSČ, které jsou praktickou realizací marxisticko-leninské teorie práce. Tato teorie práce vychází z dvojího charakteru práce, jež je na jedné straně zdrojem veškerých hodnot, na druhé straně je základem kultivace samotného člověka, a tedy jeho základní potřebou.

Úvodní referát *K problémům prognózování sociálního rozvoje* připravil F. Kutta (Ústav pro filozofii a sociologii ČSAV, Praha). Zdůraznil, že vztah prognózy sociálního rozvoje k prognóze ekonomického rozvoje se projevuje přímo v krajních bodech rozšířené reprodukce – ve výrobě a spotřebě. Upozornil na problematiku sociálních aspektů vědeckotechnického rozvoje i jejich vlivu na změny v obsahu a charakteru práce, vzdělání a kvalifikace pracujících a na možnosti zvyšování kultury v tomto směru. Základním problémem ve vztahu k výrobě je rozvoj obsahu práce a zaměstnanosti řešením sociálně ekonomických problémů zvyšování produktivity a efektivnosti práce. V té souvislosti je třeba směřovat k optimalizaci pracovního času a pracovních režimů ve vztahu ke snižování přesčasové práce, zkracování pracovní doby etc. V oblasti využití pracovních zdrojů a struktury zaměstnanosti bude třeba ve vazbě na demografický vývoj postihnout vývoj komplexu pracovních zdrojů, včetně jejich odborné přípravy, vývoj odvětvové a oblastní struktury zaměstnanosti směrem k jejímu optimu. Prognóza sociálního rozvoje, vycházející z rozboru socialistických sociálních vztahů, se soustřeďuje ke zdrojům rozšířené reprodukce, všestranného rozvoje a aktivizace hlavního subjektivního faktoru společnosti – člověka, rozvíjejícího se v rámci kolektivních subjektů sociálně třídní struktury.

Příspěvek *K možnostem vývoje zaměstnanosti a produktivity práce do r. 2000* přednesl v zastoupení Š. Karabína K. Vyhňalík (Federální ministerstvo práce a sociálních věcí, Praha). Poukázal na to, že za cíl dlouhodobých výhledů se považuje odhalování možných problémů a způsobů jejich řešení. Kategorickou podmínkou rozvoje se stává zlepšování rovnováhy reprodukčního procesu včetně rovnováhy pracovních sil, mj. zdrojů a potřeb pracovních sil. Zatím nejsou ve shodě kritéria plné zaměstnanosti s efektivností využití pracovních sil. Předpokládá se podstatná změna v rozdělení pracovníků mezi základní sektory národního hospodářství ve prospěch třetího sektoru. V posledních letech se u nás růst terciéru zpomalil. Rozvoj sociálních programů je podmíněn vyšším využitím pracovního potenciálu, tzn. pracovní doby i výrobních prostředků.

Faktory práce a prognózování vývoje potenciálu pracovních sil byl název příspěvku P. Chalupy (Pedagogická fakulta Univerzity J. E. Purkyně, Brno). Autor hovořil o metodických otázkách analýzy a prognózy rozmístění pracovních sil s využitím

(1) V závěrech první konference v roce 1979 Automatizované systémy řízení a řízení sociálních procesů – ASŘ/RSP '79 byl vysloven požadavek věnovat postupně pozornost dílčím otázkám tohoto rozsáhlého problému. Informace o jednotlivých konferencích je obsažena ve zprávě o konferenci v roce 1985, která je uveřejněna v Sociologickém časopisu č. 6/86, s. 663.

historicky vzniklých a v posledních čtyřiceti letech rozvinutých i stabilizovaných regionů dojíždky do zaměstnání. Analýza vzdělanostní struktury ukazuje, že do roku 1990 bude asi 50 % absolventů denního studia kryt přirozený úbytek pracovníků s vysokoškolským a středoškolským vzděláním. Při podrobnější analýze struktury zaměstnaných se ukazuje, že v roce 1990 lze očekávat deficit pracovních sil v přibližném počtu asi 270 tisíc osob. Ke zvýšení počtu ekonomicky aktivních osob by mělo dojít až k roku 1995. Tato prognóza je vypracována na základě dat cenů 1980 a v tabelární formě jsou výsledky k dispozici.

Referát *K otázkám řízení zaměstnanosti v procesu tvorby dlouhodobého výhledu ČSR do r. 2000* přednesl J. Gacka (Česká plánovací komise, Praha). Podal přehled o pracích na dlouhodobých výhledech resortů i plánovacích orgánů. Specifickým úkolem národních plánovacích orgánů je zvýšit váhu oblastních koncepcí v systému prací na dlouhodobém výhledu a zajistit jejich provázanost se záměry resortů. Hovořil také o věcných problémech rozvoje národního hospodářství a jejich průmětu do vývoje kvalifikačních a vzdělanostních struktur.

Příspěvek *K některým otázkám vlivu lidského činitele a k prognózování pracovního potenciálu* přednesla D. Lišková (Výzkumný ústav sociálního rozvoje a práce, Bratislava). Zdůraznila, že má-li být doceněn lidský činitel, je nutno lépe poznat pracovní potenciál. Nazývá také situace, kdy je účelné přejít od přizpůsobování pracovních sil výrobě k rozvoji výroby, která by sloužila také rozvoji člověka, jinak řečeno, která vyžaduje pozitivní změny ve struktuře pracovních sil. Základem řízení oblasti práce se musí stát dlouhodobé plány rozvoje kádrové základny.

Problémy celostátní statistiky uvedl J. Kux (Federální statistický úřad, Praha) v příspěvku *Statistické sledování vývoje zaměstnanosti a kvalifikace*. Systém statistického výkaznictví o práci je stabilizován a plní své poslání. Problémem je zabezpečit perspektivní řízení a prognózování potřebnou statistickou informací. Slabě je zatím pokryta oblast statistiky pracovních podmínek. Pro ni je nutno využívat neperiodických šetření. V roce 1986 jde o meziokresní dojíždku za prací, v roce 1987 to budou otázky pracujících důchodců a využívání kvalifikace. K opakovanému mzdovému šetření dojde v letech 1988 až 1989. Zatím jsou získané poznatky a shromážděné materiály nedostatečně využívány. Ke zlepšení může napomoci přebírání a předávání údajů přímo na magnetických nosičích. Ještě v roce 1986 bude uvedena do experimentálního provozu federální banka dat.

J. Vlácil (Ústav pro filozofii a sociologii ČSAV, Praha) v příspěvku *Problémy sociologické teorie práce* analyzoval současný stav a úroveň vědeckých poznatků sociologie a sociální psychologie o práci. Významným impulsem k rozvíjení sociologického poznání vlivu obsahu práce a odměňování za práci na rozvoj osobnosti jsou požadavky prognózy.

Druhý den jednání byl orientován převážně na otázky praxe řízení na úrovni resortů, výrobně hospodářských jednotek, podniků a územních orgánů. Vstupní referát J. Berky a I. Tomeše *ASŘ a řízení oblasti práce* přednesl J. Berka (Federální ministerstvo hutí a těžkého strojírenství, Praha). Důraz kladl především na nové trendy v personálním řízení ve spojení s ASŘ v průmyslových podnicích. Poznání, že personální řízení a personální politika jsou dílčí částí širšího sociálního řízení a sociální politiky, vedlo ke kritickému přehodnocení dosavadní praxe personálního řízení. Resort v zájmu intenzifikace definuje nutné změny v personálním řízení, nový obsah jeho cílů, zdůrazňuje nutnost přesunout pozornost od náboru k práci s lidmi v organizaci a změnit strukturu kompetencí a odpovědnosti. Dochází ke konfrontaci i praktickému využití teorie pracovního místa a teorie pracovní funkce, které jsou v personálním řízení v rámci resortu ověřovány. Existuje pro ně také potřebné softwarové vybavení. Jde o to, pozvednout personální řízení na kvalitativně vyšší stupeň, odpovídající současným potřebám urychlování sociálního a ekonomického rozvoje.

K. Štětka (Výzkumný ústav sociálního rozvoje a práce, Bratislava, pracoviště Praha) seznámil přítomné s *Hlavními směry rozvoje ASŘ v oblasti práce, mezd a sociálních věcí do roku 1990 s výhledem do roku 2000*. V současné době jde o zjednodušování řady předpisů a vytváření podmínek pro bezdokladový styk organizací s resortem a statistikou. Informaci o praktické realizaci automatizace v příspěvku *Automatizované získávání vstupů pro zpracování mezd a platů* přednesl K. Prchal (Výzkumný ústav mechanizace a automatizace, N. Mesto nad Váhom). Ukázal také na možnosti využití „nepravidelné pracovní doby“. J. Staša (Stavební závody, Praha) přednesl příspěvek *Zavádění Jednotné údajové základny organizací (JÚZO) pro oblast práce, mezd a sociálních věcí ve stavebních závodech*. V. Chlumský (Ústav ekonomiky a organizace stavebnictví, Bratislava, pracoviště Praha) hovořil na téma *ASŘ ve službách rozvoje hmotné zainteresovanosti*.

Otázky spojené s řízením pracovních sil v oblastním průřezu rozebírali V. Ulman v příspěvku *Struktura zaměstnanosti v odvětvích nevýrobní sféry* a J. Kovář v referátu *Oblastní vázanost pracovních sil a oblastní aspekt zaměstnanosti* (oba z Výzkumného ústavu rozvoje oblastí a měst, Ostrava). Přerozdělení pracovních sil mezi sektory naráží mimo jiné na územní vázanost pracovních sil. Odpovídající proporce v pracovních příležitostech je nutno teprve tvořit. Analýza současného stavu s rozčleněním na základní výrobní odvětví, ostatní výrobní odvětví a nevýrobní sféru ve srovnání s počty trvale bydlících ukazuje na nezbytnost podstatně prohloubit oblastní plán rozmísťování pracovních sil. Otázky *automatizace a sociálně ekonomického rozvoje oblastí* rozebíral V. Kocurek (Jihočeský KNV, České Budějovice).

Otázkami statistického sledování a využití automatizace se zabývaly příspěvky *Některé problémy bilancování pracovních sil v severočeských pánevních oblastech* S. Drápala (Okresní oddělení Českého statistického úřadu, Teplice) a Z. Bezděkové (Výzkumný ústav sociálně ekonomických informací a automatizace řízení, Bratislava, pracoviště Praha) *Stavebnicový systém analytických podkladů na příkladu statistiky práce*.

Příspěvek *Komplexní přístup k přeměně práce v podmínkách robotizace* připravil V. Čech (Vysoká škola strojní a elektrotechnická, Plzeň). Z hlediska perspektivního spojování systému automatizovaného konstruování (CAD) s automatizací přípravy a řízení výroby (CAM) definoval přístupy k řízení přeměny práce – organizační, sociologický a psychologický. Ukázal na potřebu i způsoby uplatňování jmenovaných přístupů ve fázích projektování a konstruování, implementace a v období provozního užívání. Seznámil s metodikou a obsahem programového zabezpečení kvalitativního i kvantitativního projektování pracovních sil při zavádění flexibilních automatizovaných systémů.

Příspěvek *Nový přístup ke kvalifikované práci* připravil A. Klindera (Kancelář České národní rady, Praha). Informoval o světových programech vědeckotechnického pokroku a Komplexním programu vědeckotechnické spolupráci zemí RVHP. Zdůvodnil nevyhnutelnost přechodu od „zavádění“ automatizace a výpočetní techniky k řešení zásadních problémů výroby a národního hospodářství za pomoci automatizace. Hodnocení veškeré práce musí být podřízeno kritériím efektivity a kvality. K tomu musí směřovat i nová kvalifikace.

Přeměny práce v podmínkách vysokého stupně technického rozvoje bylo téma referátu M. Filky (Vysoká škola chemicko-technická, Pardubice). Autor se zabýval problémem adaptace hospodářské sféry na vědeckotechnický rozvoj. Při řešení otázek vědeckotechnického rozvoje je v současné době zvlášť důležité vycházet ze sociálních cílů a řešit v první řadě sociální otázky. Dozrávají podmínky pro rozvíjení netradičních pracovních režimů, jako jsou pohyblivá pracovní doba, práce doma aj. Je nutno lépe provázet systémy hmotných a nehmotných stimulací. To vše se musí odrazit při zvyšování úrovně připravenosti řídicích pracovníků.

H. Woleková (Závody těžkého strojírenství UTAR, Bratislava) hovořila na téma *Metodické otázky prognózování sociálního obsahu technického rozvoje ve VHJ*. Sociální řízení je zatím orientováno na zlepšování vybavenosti pracovišť a snižování rizikovosti práce. V technickém rozvoji se objevuje požadavek kvalitativního rozvoje účastníků pracovního procesu. Na úrovni VHJ není zatím jasné, co ze sociálního rozvoje lze prognosticky vyjádřit. Zdá se, že v našem případě by prognóza měla klást úkoly technikům.

S problémy rekvalifikace v profesích hutnictví železa seznámil konferenci J. Stanko (Východoslovenské železářny, Košice) v referátu *Intenzifikace a strukturální změny pracovních sil v podmínkách hutnické výroby*. Stále silněji se prosazuje automatizace v procesu žádoucích změn v obsahu práce operátorských profesí.

Na význam a specifika ergonomického hodnocení automatizace pro oblast inženýrské práce a *lidský činitel* I. Krátký (Výzkumný ústav strojírenské technologie a ekonomiky, Praha). S otázkami přípravy pasportů pracovních míst a funkcí seznámil konferenci V. Fiala a V. Cibulka (k. p. Škoda, Plzeň) v příspěvku *Využití ASŘ pro komplexní rozbor a racionalizaci pracovníků strojního obrábění v k. p. Škoda*. Příspěvek *Využití exaktních metod pro rozbor a racionalizaci výrobního procesu* připravila E. Mainzová (Vysoká škola strojní a elektrotechnická, Plzeň). *Vazby automatizovaných informačních systémů orgánů ROH a státní správy* ve svém příspěvku rozebíral K. Lux (Ústřední rada odborů, Praha).

Závěrečný den jednání byl věnován nově se formujícím problémům a diskusím. Sociálně psychologické otázky, spojené s formováním pracovních kolektivů a změnami obsahu práce pod vlivem nových forem automatizace výroby, analyzovali I. Nový a M. Tomšík (Vysoká škola ekonomická, Praha) v příspěvku *Pružné automa-*

tizované výrobní systémy v řízení práce. M. Vítek (Vysoká škola chemicko-technologická, Pardubice) v příspěvku *Znalostní inženýrství a automatizace* formuloval potřebu konstituovat nový obor, novou inženýrskou specializaci „znalostní inženýrství“, založenou na rozvoji informační techniky v řídicí praxi. Specialisté oboru by měli být připraveni poskytovat informační služby na vyšší úrovni, než kterou umožňovala technická úroveň soudobých počítačů. Příspěvek *K tvorbě databáze s pomocí prvků umělé inteligence* připravili M. Molnár a L. Molnár (Geofond, Bratislava).

Možné směry rozvoje metodiky a metodologie sociálního projektování byly obsahem příspěvku *Sociální projektování a práce*, který připravili Z. Dráb a V. Pernica (Ústav pro filozofii a sociologii ČSAV, Praha). Prostorem pro sociální projektování je činnost pracovních skupin a jednotlivých pracovníků. Sociální projektování se podobá inženýrskému projektování jen v málo rysech. Viditelný rozdíl je v tom, že zatím neexistuje ani základní soubor metodických postupů prakticky využitelných. Autoři analyzovali metodu analogií, projektů pracovních aktivit a načrtli soubor metod a postupů pod názvem „socware“. Zmínili se i o otázkách měření a hodnocení a poukázali na to, že sociální projektování v oblasti práce musí být provázáno s řešením komplexu otázek zvyšování produktivity společenské práce a rozvoje osobnosti. Rozsáhlejším diskusním příspěvkem vzbudil pozornost J. Linhart (Ústav pro filozofii a sociologii ČSAV, Praha). Hovořil o výsledcích výzkumu postojů, které mají silný vliv na vytváření sociálního klimatu. Výrazné nivelizační postoje je nutno brát v úvahu při řešení otázek intenzifikace. Příspěvek *Seberealizace v práci v podmínkách automatizace* přednesl E. Mleziava (Ústav pro filozofii a sociologii ČSAV, Praha), který zpeřil závěr metodou „neomylné prognózy“.(2)

Dělná atmosféra konference se projevila v diskusi k referátům a hlavně ve dvou panelových diskusích ve večerních hodinách. První pod vedením Z. Drába měla hlavní téma *Změny v obsahu a dělbě práce*. Diskuse byla orientována na předpoklady přeměn v práci, sociálně třídní struktury, životní úrovně a způsobu života. Druhá diskuse, kterou řídil V. Pernica, byla orientována na problémy *zvyšování produktivity práce a na automatizované systémy řízení pro oblast práce*. Panelové diskuse přispěly k bezprostřední výměně názorů a zkušeností pracovníků oblasti vědy a výzkumu s pracovníky praxe řízení různých řídicích úrovní.

Jednání konference potvrdilo, že otázky práce jsou pro pochopení a řízení sociálních procesů probíhajících v naší společnosti klíčové. Diskuse odhalily širokou škálu přístupů k řešení problémů práce. Zároveň ukázaly základní světónázorovou shodu, která se promítá do jednotného metodologického přístupu, založeného na dialektickém a historickém materialismu.

V průběhu diskusí se projevil hranice empirických přístupů k analýze a prognóze práce a byla potvrzena nevyhnutelnost prohloubit obecné teoretické přístupy, které jediné dovolují uchopit oblast práce v dialektické jednotě jejich ekonomických, sociálních a technicko-technologických určení. Pro pochopení dynamiky práce je důležité vycházet z obecných strategií rozvoje společnosti, jak je rozpracoval XVII. sjezd KSČ.

S uspokojením lze konstatovat, že především na úrovni hospodářských organizací se prohlubuje institucionální zabezpečení sociologického sledování otázek práce. Pevné spojení s ekonomickým, technickým a technologickým rozvojem a jejich plánovitým řízením však zatím nemá dostačující metodické základy. Dříve rozpracované metodické principy „systémového projektování“ se rozšiřují nedostatečně. Dále se potvrdilo, že na konferenci ASŘ/RSP '79 doporučené rozčleňování problému „automatizace a sociální rozvoj“ na dílčí problémy, které budou programem jednotlivých setkání, je účelné a plodné.

Struktura účastníků bezpochyby ovlivnila orientaci zájmu především na příspěvky týkající se otázek rozvoje pracovní činnosti a jejího řízení na úrovni podniků, což akcentuje také otázky vědecké organizace práce.(3) Na úrovni podniků se cílové představy a vývojové trendy práce a zaměstnanosti nemusí vždy prosazovat ve stejném směru a se stejnou intenzitou. Socialistický podnik je subjektem společenského

(2) Sborník referátů „Automatizované systémy řízení a řízení oblasti práce – ASŘ/PRAC '86“ vydal Dům techniky ČSVTS Praha v roce 1986.

(3) Konference se zúčastnilo 161 odborníků, z toho 36 s předem přihlášenými příspěvky. V průběhu jednání a v panelových diskusích vystoupilo dalších 21 účastníků konference. Z celkového počtu bylo 40,4 % žen a 59,6 % mužů. Nejvíce byli zastoupeni pracovníci řídicí praxe, jejich podíl činil 60,8 % (z toho 36 % podniková sféra, 6,3 % z územních řídicích orgánů, 18,5 % z centrálních řídicích orgánů). Z vědecké oblasti a vysokých škol bylo 39,2 % zúčastněných (8,7 % vysoké školy, 23,9 % resortní výzkumné organizace, 6,6 % ČSAV).

rozvoje, a tedy i významným realizátorem programu sociálního rozvoje, dostává se proto do centra pozornosti také v prognózování a řízení sociálního rozvoje, jakož i ve vztahu ke zdokonalování sociálně ekonomického mechanismu.

Pokud jde o automatizované systémy řízení pro oblast řízení práce, je nutno upozornit, že je pocítováno určité odtržení automatizace řízení a řídicí práce od automatizace realizačních (výrobních) procesů a jejich řízení. Přes velké úsilí ministerstva práce a sociálních věcí v řešení otázek jednotného programového vybavení pro automatizaci řízení pracovních sil, přetrvává roztržičnost v přípravě programového vybavení technických prostředků ASŘ a AIS.

Konference doporučuje:

- v oblasti přípravy na zaměstnání kriticky přehodnotit koncepci středních odborných učilišť (SOU) ve smyslu jejich přiblížení podnikům, může se tak zlepšit materiální situace učilišť, pomoci podnikům a zkvalitnit praktická příprava učňů;
- hledat účinné formy překonávání kritéria a s ním spojeného efektu „průměrné známky“; uvedené kritérium je na překážku vyhledávání a rozvíjení talentů, neboť oblast vyhraněného zájmu, v němž student dosahuje vynikajících výsledků, se v průměru ztratí;
- v plánech tvorby struktury studujících vysokých škol respektovat zvyšující se význam společenských věd, přehodnotit rozdělení studujících mezi přírodní, technické a společenské vědy, uvnitř společenských věd pak proporce mezi studujícími ekonomie, práv, sociologie a sociální psychologie;
- dále rozvíjet myšlenku „sociálního pasportu“ pracovišť, jehož nedílnou a základní částí by měl být profesiogram; pro oblast pracovní činnosti s použitím výpočetní techniky využívat zkušenosti s profesiogramy, které nashromáždil odbor sociálního rozvoje k. p. Škoda;
- pro potřeby plánovitého řízení hospodářského a sociálního rozvoje využívat podrobnějších údajů „pracovního potenciálu“, který je komplexním vyjádřením možností konkrétních pracovních sil v daném prostoru (podniku, území apod.);
- v relativně krátké době vytvořit podmínky pro předávání údajů statistiky práce na magnetických nosičích;
- upevňovat a rozšiřovat institucionalizaci vědecké organizace práce, stávající útvary zdokonalovat, vytvářet podmínky pro jejich zřízení tam, kde dosud nejsou;
- do útvarů vědecké organizace práce začlenit sociology, v metodice jejich činnosti prosazovat komplexní řešení úkolů z hlediska technického, ekonomického, psychologického, fyziologického, sociologického a ekologického;
- rozvíjet metodiku sociálního projektování jako komplexní řešení technických a technologických problémů ve vazbě na lidské komponenty výrobních a řídicích struktur i jako řešení v kratších a zároveň i delších časových horizontech;
- pokračovat v rozpracování otázek sociální efektivity a výsledky dovádět do metodické polohy;
- projekční a konstrukční řešení, především pro automatizaci, dotahovat do projekce činnosti obsluh, tedy do projekce pracovní činnosti;
- hodnocení technické úrovně pracovních strojů založit mimo jiné také na posouzení jejich přínosu k vytváření pracovních míst s žádoucím obsahem práce;
- pro řešení sociálních (lidských) otázek projektů uvažovat o vytvoření výkonných orgánů ve formě například územních poradenských organizací pracujících na chozrasčotném principu; v tomto využívat zkušenosti Domu techniky ČSVTS Pardubice;
- uvažovat o využití výrobních družstev pro a) poradenství a dodavatelskou činnost v sociálním projektování, b) dodavatelskou činnost k vypracování, event. působení uživatelských programů, zvláště osobních počítačů, c) výrobu pomocných prostředků provozu výpočetní techniky;
- do výzkumu oblasti práce zahrnout perspektivní otázky spojování profesí a střídání práce v jejich technickém, psychologickém, fyziologickém a sociologickém průřezu;
- otázky sociálního rozvoje ve spojení s prací zkoumat a do prognózy zahrnovat ve vazbě na procesy socialistické integrace;
- v prognózách brát v úvahu práci a vzdělání v dimenzi potřeb, jejich rozvoj jako rozvoj potřeb, vzdělání nejenom jako přípravu na zaměstnání, ale jako cílovou hodnotu samu o sobě;
- lépe sladit zájem a požadavky na sledování rozvoje brigádních forem práce a plánování personálního a sociálního rozvoje s požadavky centrálního statistického sledování a s centralizací Jednotné údajové základny organizací a Jednotné evi-

- dence pracujících; existuje nebezpečí rozvíjení nových struktur informací, včetně jejich automatizace, izolovaně a zdvojeně vedle dosavadních;
- uvažovat o potřebě a možnostech rozšířit statistické sledování práce o dimenzi nabídka-poptávka;
 - upřesňovat metody vyjadřování a výpočtu produktivity práce, podniková a společenská produktivita práce nejsou zdaleka komplementární, ve společenské produktivitě práce hraje významnou roli realizovatelnost produkce a její uživatelská kvalita;
 - v teorii i praxi se zabývat otázkou vazeb mezi současnými řídicími strukturami v podnicích a brigádními formami práce a odměňování; zabývat se realizací mzdových soustav, zvláště pohyblivých složek;
 - rozvíjet základní i aplikovaný výzkum sociologie a psychologie práce v ČSAV, resortních výzkumných ústavech, na vysokých školách a ve spojení s podnikovou sférou, věnovat pozornost vztahu práce a zaměstnání;
 - v prognózách ohodnotit vývoj potřeby kvalifikovaných pracovníků v národním hospodářství ve vazbě na: a) perspektivní směry vědeckotechnického rozvoje, b) strukturální změny výrobní základny, c) úkoly komplexního programu vědeckotechnického pokroku a spolupráce zemí RVHP; v prognózách využívat cílové představy komunistické práce;
 - pokračovat v úsilí o koncentraci programátorských kapacit pro zpracování typových aplikačních programů sociálního plánování a řízení práce jako součásti ASŘ; uvažovat o institucionálním zabezpečení profesionální činnosti v oblasti tvorby programového díla, jeho rozšiřování a údržby;
 - při rozvíjení AIS, ASŘ i perspektivních expertních systémů neustále zvyšovat pozornost k uživatelům a uživatelským charakteristikám těchto systémů, nedopustit samoučelný vývoj automatizace a expertních systémů.

Účastníci konference se shodli v názoru na účelnost systematického sledování problému automatizace ve spojení s plánovitým řízením sociálních procesů a každoroční výměny poznatků o dílčích problémech mezi řešiteli úkolu státního plánu základního výzkumu, pracovníky resortních výzkumných ústavů i praxe plánovitého řízení sociálních procesů a výstavby ASŘ a AIS. Doporučuje se uvažovat o návratu k některým z významných témat, jakým je třeba práce apod. Příští konferenci by bylo účelné věnovat otázkám plánovitého řízení sociálních procesů v socialistické organizaci.

Vladimír Pernica

Soutěž mladých pracovníků Ústavu pro filozofii a sociologii ČSAV o nejlepší vědeckou práci v roce 1986

Stalo se již tradicí, že několik podzimních dnů je v Ústavu pro filozofii a sociologii ČSAV věnováno prezentaci výsledků vědecko-výzkumné práce jeho mladých pracovníků do věku 35 let, a to v rámci soutěže o nejlepší vědeckou práci.

V soutěžním ročníku 1986 se představilo celkově deset prací, přičemž z filozofického odboru a odboru VTR bylo přihlášeno pět prací, pět prací bylo z odboru sociologie.

Odborná komise pracovala pod vedením M. Hulákové, zástupce ředitele ÚFS ČSAV. Objektivně posoudila všechny zúčastněné práce podle již obvyklých kritérií, jimiž jsou: aktuálnost zvoleného tématu, vazba na jednotlivé úkoly Státního plánu základního výzkumu, celková metodologická úroveň a ideové vyznění práce, úroveň její prezentace a obhajoba samotným autorem. Závěr odborné komise v soutěžním ročníku 1986 je následující: Jako nejvýznamnější byl hodnocen příspěvek M. Boguszaka – návrh na udělení společné plakety ÚV SSM a ČSAV; na druhém a třetím místě se umístily práce O. Baranové a Z. Parusníkové a dále byly oceněny práce P. Čecha a J. Svítka.

Nejprve k sociologickým studiím: Práci M. Boguszaka, *Tři příspěvky k prognózování třídní a sociální struktury*, tvoří, jak ostatně z titulu vyplývá, tři příspěvky. V prvním z nich je předložen jeden z možných přístupů k prognózování třídní a sociální struktury. Tento přístup je založen na matematických modelech a vychází z poznání plynoucího z rozboru zákonitostí dosavadního vývoje zkoumaných sociálních procesů. Model, který M. Boguszak sestavil pro analýzu minulého vývoje některých sociálních procesů a pro určení možných cest dalšího vývoje třídní a sociální struktury, umožňuje přesněji stanovit míru vnitřní a vnější determinace zkoumaného pro-

cesu. Přitom jako vnitřní determinaci autor chápe ty vývojové mechanismy — reprodukční zákonitosti, které jsou s nositeli procesu bezprostředně spjaty, jako vnější determinaci pak působení jiných sociálních a ekonomických procesů či jevů, které jsou s dalším procesem tak či onak spojeny.

Ve svém druhém příspěvku se M. Boguszak pokouší objasnit vlastní model vývoje vzdělanostní struktury ČSSR a utřídit vnější determinanty procesu tohoto vývoje, a to jako proměnné a konstanty.

Třetí příspěvek prezentuje poznatky, k nimž autor dospěl při aplikaci modelu vývoje vzdělanostní struktury ČSSR na období let 1960 až 2010. Je zde podáván obraz možného vývoje vzdělanostní struktury žijícího a ekonomicky aktivního obyvatelstva. Zevrubně je pojednána dynamika vývoje vzdělanostní struktury v celém sledovaném období, včetně příčin, které vedou k jejímu snižování na úrovni úplného středního a vysokoškolského vzdělání. V této souvislosti poukazuje autor na velký moment setrvačnosti vývoje vzdělanostní struktury Československa a nachází faktory, které jej ovlivňují.

Práce P. Čecha, *Rozšíření metod longitudinální analýzy pro potřeby sociologického výzkumu*, je metodologického charakteru a jejím cílem je rozšíření škály dosavadních metod analýzy tak, aby bylo možné zpracovávat běžně dostupná data o základních populačních procesech na kvalitativně vyšší úrovni, než tomu bylo dosud. Přínosem práce je autorova snaha docílit podrobnější výzkumný záběr za pomoci nových variant výzkumných metod a technik. P. Čech poukazuje i na možnosti použití tohoto přístupu při zpracovávání jiných typů dat, které mají obdobné charakteristiky jako data o populačních procesech.

Studie si zaslouží pozornost zejména sociologů zaměřených na metodologii, poněvadž představuje pokus o rozšíření řady dosud používaných analytických přístupů v sociologickém výzkumu.

Třetí prací, která reflektuje vzrůstající tendence k interdisciplinaritě v sociologickém zkoumání společenských jevů a zákonitostí, je příspěvek L. Gatnara, *Základní pojmy z teorie pravděpodobnosti a problematika znaku ve statistice*. Představuje snahu autora o vytvoření praktické pomůcky pro využívání statistiky v sociologickém výzkumu a je určena sociologům, kteří mají zájem o rozšíření základních znalostí z oblasti teorie pravděpodobnosti a k problematice znaku ve statistice. V první části autor přehlednou formou vyjmenovává pojmy teorie pravděpodobnosti (náhodný pokus, náhodný jev, vznik náhodných jevů...) a pojem pravděpodobnost porovnává s „klasickou definicí“.

Ve druhé části práce se L. Gatnar zaměřuje na úlohu znaku ve statistice, dále diskutuje rozměr statistické úlohy a v závěru se věnuje problémům klasifikace znaků a rozdílům ve zpracovávání jednotlivých typů znaků. Přínosné jsou i příklady škál měření a klasifikace znaků podle škál obvyklých v sociologii.

Z. Miková nazvala svou studii *Teoretické a metodologické otázky zkoumání ekonomického vědomí*. Na základě přehledu existujících názorů a pojetí ekonomického vědomí v ní rozebírá vztahy lidí v procesech výroby, rozdělování, směny a spotřeby. Zaměřuje se také na ideovou stránku ekonomického života společnosti, která odráží vlastnické poměry a povahu spojení pracovní síly s výrobními prostředky. Dále analyzuje kategorii ekonomického vědomí jako zvláštní druh společenského vědomí, vymezeného obsahem, předmětem a sociálními funkcemi, které plní ve struktuře společenského vědomí. Nevyhýbá se ani shrnutí hlavních principů zkoumání společenského vědomí, vymezení pojmu běžné a teoretické vědomí atd. V závěru textu obrací autorka pozornost k některým metodologickým otázkám sociologické analýzy ekonomického vědomí.

V dalším soutěžním textu nazvaném *Punk*, navazuje J. Svítek bezprostředně na svoji práci ze soutěžního ročníku 1985. (Od protestního hnutí k nezávažnému hedonismu a horizontálnímu společenství.) Autor vychází z předpokladu, že punk, stejně jako další jevy společensko-politické reality západních zemí, nelze ponechat stranou pozornosti marxisticko-leninské sociologie. Na bohatém faktografickém materiálu dokumentuje oprávněnost volby punku jako ústředního tématu práce. Je možné jej chápat jako nejvýznamnější hnutí některých skupin západní mládeže od konce šedesátých let, které reaguje na většinu společenských rozporů současné buržoazní společnosti a snaží se na ně poukázat. Jde o široké, bohatě strukturované sociální hnutí, které v různých zemích a obdobích nabývá různých forem i obsahů. Práce analyzuje dosavadní tři etapy vývoje punku a pokouší se o syntézu poznatků a závěrů, jež z analýzy vyplývají. Je sledován vývoj hnutí od jeho vzniku až po jeho dnešní podobu a formu, krátce je rovněž dotčena otázka vztahu punku a ideologie a jeho zhodnocení jako sociálního jevu.

Zbývajících pět soutěžních prací předložili autoři z odborů vědeckotechnické revo-

luce a filozofie. Uvedeme pouze ilustrativně stručnou charakteristiku obsahů jednotlivých prací.(1)

O. Baranová ve studii *Projekt třetí cesty – Ke kritice vyústění filozofie N. Abbagnana na počátku osmdesátých let*, pojednává a kriticky vykládá vyústění filozofie N. Abbagnana v kontextu italského nemarxistického myšlení konce sedmdesátých a začátku osmdesátých let. Na základě kritického rozboru Abbagnanova filozofického systému (rozbor hlavního díla Abbagnana – Člověk projekt dva tisíce – z roku 1980) ukazuje, že svým způsobem ojedinelý pokus o obnovu existenciální filozofie představuje u tohoto filozofa kontinuitu jeho předchozího vývoje.

Z. Litavský – *Marxisticko-leninské pojetí dvou tendencí v národnostní otázce* – rozebírá problematiku národnostních vztahů. Ukazuje na základní způsoby pojetí dvou tendencí v národnostní otázce. Tyto momenty sleduje v časové posloupnosti – od pojetí v dílech klasiků marxismu-leninismu až k nejnovějším pojetím a studiím, které jsou dokladem neutichající diskuse nad danou problematikou.

Z. Parusniková – *Příspěvek k teorii poznání; gnozeologická skepse D. Huma* – se zabývá jedním z ústředních témat filozofie, problémem poznání. Autorka zaměřuje svoji pozornost na některé aspekty řešení daného problému ve filozofii anglického empirismu a za příklad si volí D. Huma. V této souvislosti rozebírá klíčový pojem Humovy praktické filozofie – koncepci přirozeného instinktu. Práci uzavírá zhodnocením rozdílů v pojetí „praktické filozofie“ u Hegela a Marxe na jedné straně a pojetí praxe u Huma na straně druhé.

M. Vaňa – *Čas z hlediska pohybu, vymezení některých filozofických předpokladů lidského zvládnutí pohybu času* – se dotýká problematiky času, zejména ve vztahu k otázce urychlování sociálně ekonomického rozvoje socialistické společnosti, z níž vyplývá vysoká aktuálnost důkladného řešení filozofických problémů vztahu času a pohybu. Autorovi nejde o zvládnutí problematiky času a jeho pohybu v celé šíři, ale o nastínění možného nového přístupu ke zkoumání tohoto problému.

P. Arcimovič – *K některým otázkám rozporů zboží výroby za socialismu* – shrnuje diskusi k otázkám existence zboží výroby za socialismu. Mimo jiné se zabývá vývojovými fázemi bezprostředního zespolečenštění, problematikou bezprostředně společenské práce a podrobně se věnuje otázkám plánovací činnosti a její podstaty za socialismu.

Celkově lze konstatovat, že průběh obou soutěžních dnů byl charakteristický věcnou a pracovní atmosférou. O kvalitě jednotlivých příspěvků svědčila i bohatá diskuse. Je možné říci, že se podařilo udržet zájem mladých pracovníků ústavu o soutěž a že předložené práce představují reprezentativní záběr zkoumání a práce v Ústavu pro filozofii a sociologii ČSAV. Opět se potvrdilo, že soutěž je stimulujícím faktorem vědeckovýzkumné aktivity mladých pracovníků a přispívá tak k utváření dobrého pracovního klimatu. Řada prací svými přístupy a pohledy na zvolenou problematiku přispěla k filozofickému či sociologickému výkladu jevů, jimiž se obě vědecké disciplíny zabývají. I nadále ovšem stojí před mladými pracovníky, jejich svazáckou organizací a vedením ústavu, úkol prohlubovat aktuální zaměření, vědeckost, originalnost přístupů v badatelské činnosti mladých pracovníků a zvyšovat jejich zainteresovanost na prezentaci výsledků této činnosti také formou soutěže o nejlepší vědeckou práci.

Jiří Svitek

Sdělení redakce:

Na základě upozornění s. B. Sabršulové, CSc. opravujeme chybu, k níž došlo v článku K. Rychtaříka „Otevírat a řešit rozpory sociálního světa lidí“ na s. 237 č. 3/1987.

Text poznámky 2) „Údaje citovány podle Závěrečné zprávy ÚVVM při FSÚ z výzkumu Názory mládeže na zaměření volného času a podmiňky pro jeho trávení. Vedoucí výzkumného týmu F. Szabó a J. Šubrt. Praha, srpen 1986“ je nutno v první větě opravit následovně: ...podle Závěrečné zprávy ÚVVM při FSÚ a ÚVVM při SSÚ....

Druhá věta má znít takto: „Odpovědnými řešiteli byli F. Szabó z ÚVVM při SSÚ v Bratislavě a J. Šubrt z ÚVVM při FSÚ v Praze.“

(1) Podrobnější informace o nesociologicky zaměřených pracích bude uveřejněna ve Filozofickém časopise.

Z obsahu č. 4/1987 časopisu

SOCIOLOGIA

vydávaného Slovenskou akademií vied v Bratislavě

K. Rychtařík: K aktuálním úkolům marxisticko-leninské sociologie; *J. Suchý*: Sociologie a společenská praxe; *J. Pichňa*: Uplatňovanie sociologických poznatkov v praxi; *D. Alijevová*: Každodennost v kontexte sociologického poznania; *I. Radičová*: Základné postupy typologizácie v procese sociologického poznávania; *M. Píscová*: Zbližovanie sociálno-demografického postavenia rodiny v meste a na vidieku; *J. Kops*: Pracovníčky jásli o sebe a o svojej práci.

Z obsahu č. 5/1987 časopisu

SOCIOLOGIA

vydávaného Slovenskou akademií vied v Bratislavě

J. Mravík: Poslanie ZČSSP pri prehlbovaní priateľstva, spojenectva a všestrannej spolupráce so ZSSR; *P. Kanis*: Úlohy spoločenských vied v procesoch spoločenskej prestatby; *T. I. Zaslavská*: Ekonomika cez prizmu sociológie; *A. S. Cipko*: Koncepcia „uniformity“ v podmienkach prestatby; *G. G. Sillaste*: Upevňovanie jednoty stránickej a sociologickej práce; *Z. T. Golenkovová*: Základné etapy a tendencie rozvoja marxisticko-leninskej sociológie v socialistických krajinách; Podnety sovietskej sociológie pre výskum a riadenie sociálnych procesov; *K. Čukan*: Zbližovanie robotníkov a technickej inteligencie v socialistických krajinách; *O. Plávková* — *L. Macháček*: Rodičia v procese sociálneho formovania detí a mládeže.

Z obsahu č. 2/1987 časopisu

SOCIOLOGIČESKI PROBLEMI

vydávaného Akademií vied BLR v Sofii

B. Cakalov: Formování stálých reprezentativních výběrů při dynamickém studiu názorů; *V. Georgieva, M. Molchov*: Způsoby hodnocení efektivnosti empirického sociologického výzkumu; *G. Taševa*: Způsob života a sociální pozice; *P. Pačkova*: Otázky historické sociologie; *B. Anačkova*: Tvůrčí aktivita v práci: sociologické aspekty; *T. Rakadžijska*: Sociální kvalita brigádní organizace práce; *R. Stajkova, Z. Gadeleva*: Adaptace vědeckého pracovníka a předmět vědeckého výzkumu; *G. Jolov*: O psychoefektu jaderných havárií; *T. Stoicova*: Neverbální indikátory stability chování; *E. Todorova*: Výzkum některých stereotypních představ o ženě v naší společnosti; *B. Tatarevič*: Buržoazní myšlení o úloze státu ve sféře kultury.

Z obsahu č. 3/1987 časopisu

SOCIOLOGIČESKI PROBLEMI

vydávaného Akademií vied BLR v Sofii

L. Nikolov: Jedenáctý světový sociologický kongres a bulharští sociologové; *N. Tilkidžiev*: Struktura vrstev socialistické společnosti; *A. Totev*: O terminologických označeních pojmů při empirických výzkumech společenských procesů; *S. Syjkova*: Metodika studia „delikátních“ otázek při empirických sociologických výzkumech; *A. Veličkov, A. Marinov*: Zvláštnosti aktivity publikování u vědců s různým typem sebehodnocení; *R. Todorov*: Analýza aktivity publikování ve vědě; *R. Vasilev*: E. Durkheim a sociologie práva; *D. Dobрева*: Anekdoty a pocit skupinové identity; *V. Stoičkov*: Urbanizace a psychické zdraví; *Ch. Popov*: Agrese.

SOCIOLOGICKÝ ČASOPIS. Vydává Ústav pro filozofii a sociologii, ČSAV, Jilská 1, 110 00 Praha 1, telefon 2493 91, v ACADEMII, nakladatelství Československé akademie věd, Vodičkova 40, 112 29 Praha 1. — Rozšiřuje PNS. Informace o předplatném podá a objednávkou přijímá každá administrace PNS, pošta, doručovatel a PNS-ÚED Praha. Objednávky do zahraničí vyřizuje PNS — ústřední expedice a dovoz tisku Praha, závod 01, administrace vývozu tisku, Kafkova 19, 160 00 Praha 6. — Vychází šestkrát ročně. Cena jednotlivého sešitu Kčs 10,—, roční předplatné Kčs 60,— — Objednávky ze socialistických zemí vyřizuje ARTIA, Ve Smečkách 30, 111 27 Praha 1. — Tisknou Tiskařské závody, n. p., závod 5, Sámova 12, 101 46 Praha 10. — Rukopis tohoto čísla odevzdán do tiskárny v únoru 1987, číslo vyšlo v červenci 1987.

Distribution rights in the western countries: Kubon & Sagner, P. O. Box 340108 D-8000 München 34, GRF. Annual subscription: Vol. 23; 1987 (6 issues) DM 120,—.

СТАТЬИ

<i>Рихтаржик К.:</i> Противоречивость абстракции	321
<i>Новый И.:</i> Некоторые вопросы управления профессиональными и квалификационными структурами на предприятии	338
<i>Брожова Д.:</i> К критике концепции «обучающегося общества»	346
<i>Когоут Я.:</i> Современная болгарская социология	358

МЕТОДОЛОГИЧЕСКАЯ РУБРИКА

<i>Бурианек Й.:</i> Системный подход в социологии	369
---	-----

РЕЦЕНЗИИ

<i>Рендлова Э.:</i> 28-ой год журнала «Демография»	381
<i>Харват Ф.:</i> Ф. Зих, Социальные процессы	383
<i>Франек Р.:</i> Б. Немец - Д. Гольда, Развитие личности в условиях строительства развитого социалистического общества	385
<i>Кунстова А.:</i> А. Фазик и кол., Клемент Готвальд и наше время	387
<i>Фабиан Ф.:</i> Я. Ржегак - Б. Ржегакова, Анализ категоризованных данных в социологии	388
<i>Форманек М.:</i> В. И. Ильин, Буржуазный плюрализм: его источники и классовый смысл	390
<i>Кутил Я.:</i> Буржуазная социология на исходе XX века: критика новейших тенденций	394
<i>Водакова А.:</i> Э. Альбрехт: Язык и действительность	400

СООБЩЕНИЯ И ИНФОРМАЦИЯ

<i>Галек И.:</i> Сообщение о международном семинаре «Активная роль социальной структуры социалистического общества в процессе реализации решений съездов братских партий»	404
<i>Перница В.:</i> Конференция «Автоматизированные системы управления и управление областью труда ASR/PRAC '86»	406
<i>Свитек Й.:</i> Конкурс молодых сотрудников Института философии и социологии ЧСАН на лучшую научную работу в 1986 г.	412

Table des Matières No.4/1987

ARTICLES

<i>Rychtařík K.:</i> Contradictions de l'abstraction	321
<i>Nový I.:</i> Quelques questions concernant la gestion des structures professionnelles et celles de qualification dans l'entreprise	338
<i>Brožová D.:</i> Contribution à la critique de la conception de la „société apprenant“	346
<i>Kohout J.:</i> La sociologie bulgare contemporaine	358

RUBRIQUE METHODOLOGIQUE

<i>Buriánek J.:</i> L'approche de système dans la sociologie	369
--	-----

COMPTES RENDUS

<i>Rendlová E.:</i> La 28ème année du journal „Démographie“	381
<i>Charvát F.:</i> F. Zich, Sociální procesy (Les processus sociaux)	383
<i>Franěk R.:</i> B. Němec — D. Holda, Rozvoj osobnosti v podmínkách budování rozvinuté socialistické společnosti (Développement de la personnalité dans les conditions de l'édification de la société socialiste avancée)	385
<i>Kunstová A.:</i> A. Fazik et al., Klement Gottwald a dnešek (Klement Gottwald et ce jour)	387

<i>Fabian F.</i> : J. Řehák — B. Řeháková, Analýza kategorizovaných dat v sociologii (L'analyse des données catégorisées dans la sociologie)	388
<i>Formánek M.</i> : V. I. Iljin, Buržoazní pluralismus: jeho zdroje a třídní smysl (Le pluralisme bourgeois: ses sources et son sens de classe)	390
<i>Kutíl J.</i> : Буржуазная социология на исходе XX века: критика новейших тенденций (La sociologie bourgeoise à la fin du 20ème siècle: critique des tendances récentes)	390
<i>Vodáková A.</i> : E. Albrecht, Jazyk a skutečnost (La langue et la réalité)	404

RAPPORTS ET INFORMATIONS

<i>Hálek I.</i> : Rapport sur le séminaire international „Rôle actif de la structure sociale de la société socialiste au cours du processus de la réalisation des conclusions tirées au congrès des partis fraternels“	404
<i>Pernica V.</i> : La conférence „Systèmes de gestion automatisés et gestion dans le domaine du travail ASŘ/PRAC '86“	406
<i>Svítek J.</i> : Concours des travailleurs jeunes de l'Institut pour la philosophie et la sociologie, Académie des sciences tchécoslovaque, pour le meilleur oeuvre scientifique de l'année 1986	412

Contents No. 4/1987

ARTICLES

<i>Rychtařík K.</i> : Contradictions of Abstraction	321
<i>Nový I.</i> : Some Issues Connected with the Control of Professional and Qualification Structures in the Enterprise	338
<i>Brožová D.</i> : Critical Remarks on the Conception of the „Learning Society“	346
<i>Kohout J.</i> : Contemporary Bulgarian Sociology	358

METHODOLOGICAL COLUMN

<i>Buriánek J.</i> : System Approach in Sociology	369
---	-----

REVIEWS

<i>Rendlová E.</i> : 28th Volume of the periodical „Demografie“	381
<i>Charvát F.</i> : F. Zich, Sociální procesy (Social Processes)	383
<i>Franěk R.</i> : B. Němec — D. Holda, Rozvoj osobnosti v podmínkách budování rozvinuté socialistické společnosti (Personality Development under the Conditions of Building up an Advanced Socialist Society)	385
<i>Kunstová A.</i> : A. Fazík et al., Klement Gottwald a dnešek (Klement Gottwald and Our Time)	387
<i>Fabian F.</i> : J. Řehák — B. Řeháková, Analýza kategorizovaných dat v sociologii (Categorized-data Analysis in Sociology)	388
<i>Formánek M.</i> : V. I. Iljin, Buržoazní pluralismus: jeho zdroje a třídní smysl (Bourgeois Pluralism: Its Sources and Class Significance)	390
<i>Kutíl J.</i> : Буржуазная социология на исходе XX века: критика новейших тенденций (Bourgeois Sociology towards the End of the 20th Century: Criticism of Recent Tendencies)	394
<i>Vodáková A.</i> : E. Albrecht, Jazyk a skutečnost (Language and Reality)	400

NEWS AND INFORMATION

<i>Hálek I.</i> : Report on the International Seminar „Active Role of the Socialist Society's Social Structure in the Process of the Actualization of Conclusions Reached by Congresses of Fraternal Parties“	404
<i>Pernica V.</i> : The Conference „Automated Systems of Management and Control in the Area of Work ASŘ/PRAC '86“	406
<i>Svítek J.</i> : Competition of Young Workers of the Institute for Philosophy and Sociology, Czechoslovak Academy of Sciences, for the Best Scientific Work in the Year 1986	412

PE 4584

Cena 10 Kčs

47 336

Inhalt Nr. 4/1987

ABHANDLUNGEN

<i>Rychtařík K.</i> : Widersprüche der Abstraktion	321
<i>Nový I.</i> : Einige Fragen der Leitung der Berufs- und Qualifikations-strukturen im Betrieb	338
<i>Brožová D.</i> : Zur Kritik der Konzeption der „lernenden Gesellschaft“	346
<i>Kohout J.</i> : Die gegenwärtige bulgarische Soziologie	358

METHODOLOGISCHE RUBRIK

<i>Buriánek J.</i> : SystemEinstellung in der Soziologie	369
--	-----

REZENSIONEN

<i>Rendlová E.</i> : 28. Jahrgang der Zeitschrift „Demografie“	381
<i>Charvát F.</i> : F. Zich, Sociální procesy (Soziale Prozesse)	383
<i>Franěk R.</i> : B. Němec — D. Holda, Rozvoj osobnosti v podmínkách budování rozvinuté socialistické společnosti (Persönlichkeitsentwicklung unter den Bedingungen des Aufbaus der entwickelten sozialistischen Gesellschaft)	385
<i>Kunstová A.</i> : A. Fazík et al., Klement Gottwald a dnešek (Klement Gottwald und der heutige Tag)	387
<i>Fabian F.</i> : J. Řehák — B. Řeháková, Analýza kategorizovaných dat v sociologii (Analyse kategorisierter Angaben in der Soziologie)	388
<i>Formánek M.</i> : V. I. Iljin, Buržoazní pluralismus: jeho zdroje a třídní smysl (Der bürgerliche Pluralismus: seine Quellen und sein Klassen-sinn)	390
<i>Kutíl J.</i> : Буржуазная социология на исходе XX века: критика новейших тенденций (Bürgerliche Soziologie am Ende des 20. Jahrhunderts: Kritik der neueren Tendenzen)	394
<i>Vodáková A.</i> : E. Albrecht, Jazyk a skutečnost (Die Sprache und die Realität)	400

NACHRICHTEN UND INFORMATIONEN

<i>Hálek I.</i> : Bericht über das internationale Seminar „Aktive Rolle der sozialen Struktur der sozialistischen Gesellschaft im Prozess der Verwirklichung der Kongressbeschlüsse brüderlicher Parteien“	404
<i>Pernica V.</i> : Die Konferenz „Automatisierte Leitungssysteme und die Leitung am Arbeitsgebiet ASŘ/PRAC '86“	406
<i>Švitek J.</i> : Wettbewerb junger Arbeiter des Instituts für Philosophie und Soziologie, Tschechoslowakische Akademie der Wissenschaften, um die beste wissenschaftliche Arbeit im Jahre 1986	412